

საქართველოს გეოგრაფიული საზოგადოება

ГЕОГРАФИЧЕСКОЕ О-ВО ГРУЗИИ

SOCIÉTÉ GÉOGRAPHIQUE DE GEORGIE

С. Макалатия

S. Makalathia

ТВИШЕТΙΑ

THOUSHETHIE

K 138.828
3

ქართული მხარეთმცოდნეობის ინსტიტუტი

თუშეთი

11

83

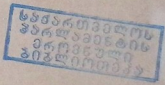
საქართველოს გეოგრაფიული საზოგადოება
SOCIETE GEOGRAPHIQUE GEORGIE
S. Makalathia, Thouchethie

სერბი მკვლევარი

(47.93)39
216 მ

თ უ ზ ე თ ი

~~94320~~
K.138.828
3

თფლისი — 1933 — TIFLIS

საქართველოს ენობრივი მემკვიდრეობის
სახელმწიფო ბიბლიოთეკა

ი ბ ბ ე ბ ე ბ

სტამბა

პოლიგრაფსკოლისა

აბ. წერეთლის ქუჩა № 3.

შტ. № 1796. ტირ. 3000

შთავ. რწმ. № 633

წინასიტყვაობა

მთათუშეთის ლამაზი ქვაბნარი მოქცეულია კავკასიონის ჩრდილოეთის მხარეზე, სადაც მოშხუის ორტოტა შმაგი ალაზანი. მისი წოწოლა და დახრამული მაღალი მთები შემოსილია წიწვიან ტყით და ალპიურ მდელოთი. მთათუშეთის ბუნების სიმშვენიერეს ჯერ არ შეხებია მხატვრის პალიტრა, მგოსნის ჩანგი და კალამი, რომ მისი ბუნების მთელი ესთეტიურობა ადამიანმა მძაფრად განიცადოს.

მთათუშეთი არც დიდ შარავზაზეა გაწოლილი, რომ მოგზაურთა ლეგიონი ამ ბუნების წიაღში სვენებას მიეცეს და მის სიმშვენიერით დასტკბეს.

ალპიურ იალაღებით მდიდარი თუშეთი მეცხეარეობის მთავარ ბაზას წარმოადგენს და ეს მხარეც ჩვენში ცნობილია თავისი თუშური ყველით. ამ მხრივ თუშეთს მნიშვნელოვანი ადგილი უჭირავს საქართველოს ეკონომიკაში და ამიტომ საჭიროა ამ კუთხეს საბჭოთა საზოგადოება სათანადოდ იცნობდეს, რომ შესაძლებელი იყოს ადგილზე გეგმიანი მშენებლობის წარმოება.

ამ მიზნით საქართველოს გეოგრაფიულ საზოგადოების მთაველურმა განყოფილებამ 1931 წ. ზაფხულში მოაწყო და მთათუშეთში გაგზავნა ექსპედიცია, რომელმაც ადგილზე ორი თვე დაჰყო და თავისი სამუშაო გეგმაც შეასრულა. მასალა დამუშავდა ამ წიგნის სახით და მკითხველ საზოგადოებას საშუალება ეძლევა ზოგადად გაეცნოს თუშების ყოფაცხოვრებას.

დასასრულ ამ მუშაობაში ხელის შეწყობისა და ცნობების მოწოდებისათვის საზოგადოების სახელით მადლობას მოვახსენებ თუშეთის მცხოვრებლებს: მაკატო ბელოიძეს, საბედო და თინასი სვაურს, სონა ნაკუდაიძეს, სოფო და თინა იჭირაულს (სოფ. ომალო), ლაზარე მოსესძე იმედიძეს (შენაქო), თინო ბელადიშვილს და სიდო მაქოსასულ მოზაიძეს (დიქლო), გიოელანიძეს (ჩილო), სიმონ ბასხიჯაურს (დართლო), ლაზარე მათესძე ელიზბარიძეს (ჯვარბოსელი), საბა ღვთისოსძე ითიურიძეს, ლეო იოსებისძე ყიზილაშვილს და დავით ცისკარაშვილს (ზემოალვანი).

მასაღების მოწოდებისათვის აგრეთვე მადლობას მოვახსენებ: ტექნიკოს მოსე აზიკურს, შენაქოს მასწავლებელს ელენე მა-

ყაშვილს და სამხ. აკადემიის სტუდენტს ილია სვიციანიძეს.
მიქელაშვილს (მიქელაძეს).

თუშეთის შესწავლის საქმეში უნდა აღინიშნოს გეოგრ. საზ. მთა-
სვლურ განყ. თავმჯდომარის, აწ განსვენებულ ამხ. შოთა მიქე-
ლაძის განსაკუთრებული ღვაწლი, რომელსაც დიდი ამაგი მიუძღვის
მთათუშეთის ექსპედიციის მოწყობაში და ამ შრომის დაბეჭდვის საქ-
მეში.

წიგნში მოთავსებული ჩემ მიერ გადაღებული ფოტოსურათები
დაამზადა ფოტოგრაფმა კოგანმა.

ნახატები და ნახაზები შეასრულეს მხატვრებმა: ჟ. ჯაფარიძემ,
რ. შმერლინგმა და დ. ციციშვილმა.

ყდა მხატ. რ. მირზაშვილისა.

სერგი მაკალათია.

1. გეოგრაფიული მდებარეობა

თუშები მომთაბარე ხალხია და მათი მოსახლეობაც მოძრავია. ზაფხულში თუშები მთაში ბინადრობენ, ზამთარში კი ბარში ჩამოდიან და ცხოვრობენ კახეთში ალონის ან ალვანის ველზე, სადაც გამენებულია მათი ორი დიდი სოფელი ქვემო და ზემო ალვანი. ამიტომ, თავის გეოგრაფიულ მდებარეობით, თუშეთი ორად არის გაწყვეტილი: მთათუშეთი და ალვანი. მაგრამ თუშურ მოსახლეობის ისტორიულ-გეოგრაფიულ ტერიტორიად დღესაც ითვლება მთათუშეთი, სადაც მათი ძველი სოფლებია გაშენებული.

მთათუშეთი მდებარეობს კავკასიონის მთავარ ქედის გადაღმა, მის ჩრდილოეთის კალთაზე: ჩრდილოეთის სიგანედის $42^{\circ}32'$ — $42^{\circ}22'$ და აღმოსავლეთის სიგრძედის $63^{\circ}17'$ — $63^{\circ}2'$ შუა; მას უჭირავს დაახლოვებით 796 კვად. კილომეტრი სიბრტყე და თავის ფორმით წარმოადგენს უსწორო ხუთკუთხედ ქვაბნარს, რომლის სამხრეთ-აღმოსავლეთის ღერძის სიგრძე 40 კილომეტრამდეა, განი კი—25 კილომეტრი.

აღმოსავლეთით მთათუშეთს დაღესტანი საზღვრავს, დასავლეთით ფშავ-ხევსურეთი, ჩრდილოეთით—ქისტეთ-ჩაჩნეთი და სამხრეთით—კახეთი. მთათუშეთი შემოზღუდულია წყალგამყოფ მაღალ ქედებით, რომელთა სიმაღლე 3000—4500 მეტრამდე აღწევს. მათ შორის თავის ბუმბერაზობით შესანიშნავია ჩრდილოეთის ქედი, სადაც აღმართულია მაღალი მწვერვალები: თებულოს მთა (4507 მეტრი), ქერილო (3272 მ), ქაჩუ (3493 მ.) და ყვავლო (3988 მ). ეს მწვერვალები ქმნიან თუშეთის ალპს, რომელიც მას ქისტეთ-ჩაჩნეთისაგან ჰყოფს. შიგ თუშეთი მაღალ ქედებითაა დაღარული. მათ შორის პირიქითი ქედი, რომელიც ამულოსა და ორივე ალაზნის სათავედან სამხრეთ აღმოსავლეთის მიმართულებით მიემართება, თუშეთს ორად ყოფს: ჩრდილოეთის მხარეზე პირიქითი ხეობა და სამხრეთით გომეწორის ხეობა. ამ პირიქითის ქედზე არსებობს სამი საცალფეხო გადასავალი ბილიკი: ლაროვანის 3296 მეტრი (ლაროვანის ხევიდან—ალაზნის სათავეში), ნაყაეჩოსი 2941 მ. (ფარსმიდან—წაროში) და ჩილოსი 2.416მ. (ჩილოდან—ომალოში).¹

¹ Ф и л и п о в, Тушинская котловина или Тушетия. Военный обзор Тифлисск. Губ. и Закатальского округа. СПб. 1872 г. зз. 15—18.

ამ მთაგორიან ქვეყნის მთელი ზედაპირი ხეე-ხუცებიდანაა დახრამული, სადაც მოშხუიან მაღალ მწვერვალებიდან ჩამონადნური ნაკადები და იწურებიან მთათუშეთის ორ მდინარეში: გომეწრისა და პირიქითის ალაზანში. გომეწრის ალაზანი ბორბალოს მთიდან (3.5222) გამოდის და გომეწრის ალაზნის სახელით ის სწრაფად მიმდინარეობს აღმოსავლეთის მიმართულებით. გომეწრის ალაზანს სოფ. გოგრულთასთან უერთდება ორწყალი, სოფ. ხახაბოსთან—ალატოვან-წოხვის შენაერთი ნახიდურის წყალი.

პირიქითი ალაზანი ამაგოს (3965მ.) მთიდან გამოდის. ნასოფლარ ჰელოსთან მას უერთდება ლაროვანის წყალი და გომეწრის ალაზნის პარალელურად მიექანება ჩრდილოეთ-აღმოსავლეთის მიმართულებით. გზაზე მას უერთდება თუშეთის ალპიდან ჩამონადენი წყლები: ჰაშაკის წყალი, ხაის წყალი, დანოხ წყალი, ყვავლოს წყალი და სხვა.

ორივე ალაზანი იყრება სოფ. ცოკალთოსა და შენაქოს მახლობლად და ეს შეერთებული ალაზანი უკვე სცილდება თუშეთის საზღვარს და დაღესტანში იჭრება. აქ ალაზანს ანდაქის ყოისუს უწოდებენ და ავარიის ყოისუსთან შეერთების შემდეგ, ის მდინარე სულაქის სახელით, კასპიის ზღვაში ჩადის..

მთელი მთათუშეთი ამ ორ ალაზნის აუზშია მოქცეული და სახეობათ იყოფა: პირიქითი, გომეწარი და ჩალმა. გეოგრაფი ვახუშტი თუშეთს ასე აგვიწერს: „ხოლო თუშეთი არის ლოპოტისა, თორლისა და პანკისის აღმოსავლით, კავკასის მთის ჩრდილოთ კერძოთა შინა, და არს ორხეად, და მდებარებს ჩრდილო-დასავლეთის შუადან აღმოსავლეთ სამხრეთს შორის, და უდის შორის მდინარე თვისი, და მიერთვის სანა მდინარეს, რომელი განივლის ჩაჩანს და მიერთვის ბორაღანს თერგის მდინარეს. ხოლო კავკავს იქით არს წოვა (პირიქითი ხეობა), წოვას ქვეით გომეწარი და მას ქვეით ჩალმა. დამზღვრის ორსავ თუშეთს: აღმოსავლით კავკასი ჰავარსა, ჩაჩანსა და ამას შორისი; სამხრით-კავკასი ამასა და დიდოეთს შორისი; დასავლით-მთა კავკასი ამასა და კახეთს შორისი; ჩრდილოთ კავკასი ამასა და დლიდგ-ქისტს შორის“-ო¹.

თუშეთი მოქცეულია კავკასიონის ჩრდილოეთის მხარეზე. მისი სიმაღლე ზღვის დონიდან 2800—4500 მეტრამდე აღწევს. ჰავა აქ ცივია და ეკუთვნის ალპიურ ჰავის ზოლს. მთათუშეთში მთელი წლის განმავლობაში ცივი ამინდებია (წლის საშუალო ტემპერატურა 5°-ია). ზამთარი სუსხიანია და თოვლიან-ყინვებიანი. იანვრის ტემპერატურა — 12°-დან — 18°-დე აღწევს და მდინარე ალაზანიც იყი-

¹ ვახუშტი, საქართველოს გეოგრაფია, ტფილისი 1904 წ. გვ. 171.

სურ. 1. თებულოს შთა (4507 მ.)

ნება. გაზაფხული გვიან დგება, შემოდგომა ადრე. ზშირად-სექტემბერში თოვლი მოდის. ზაფხული გრილია, (ივლისის ტემპერატურა 10°-დან 14°-დღე) მოკლე და ნესტიანი. ატმოსფერის დანალექის წლიური რაოდენობა აღწევს 1000 მილიმეტრს და უმთავრესად თოვლის სახით მოდის.

მცენარეულობით მდიდარია თუშეთის ბუნება, რომელიც ჰქნის ლამაზ პეიზაჟებს. მთები შემოსილია სუბალპიურ ტყით, რომელშიაც ფიჭვნარი სპარბობს (*Pinus hamata Stev*), განსაკუთრებით პირიქით ალაზნის ხეობაში. ფიჭვს გარდა აქაურ ტყეში იზრდება: ცაცხვი (*Tilia caucasica Rupr.*), შებუსვილი არყი (*Betula pubescens Ehrh.*), ქნავი (*Sorbus Boissieri C. K. Sch.*) ბოყვი (*Acer Trentvertteri Medw.*), მურყანი (*Alnus Tourn*), ვერხვი (*Populus tremula*)¹ და სხვა.

ტყის ზემო სარტყელი შემოსილია სუბალპის მაღალ ბალახით: იგი მდიდარია სათიბით და იძლევა კარგ ღირსების თივას. სუბალპების ზოლის ზემოთ გადაჭიმულია ალპიური მდელო, რომელიც წარმოადგენს ფართო და ნოყიერ იალალებს, სადაც ზაფხულის პერიოდში თუშების ცხვრები იკვებებიან.

აქაურ ტყე-კლდეებში ბუდობენ ფ რ ი ნ ვ ე ლ ე ბ ი: როქო, შურთხი, არწივი, ბაყვი, ქორი, მიმინო, ყვავი, ყორანი, სოია (სვაევი), ჩხიკვი, ტყის ქათამი, გუგუტა, ოფოფა, შაშვი, ჯღართვი (ქროლა შაშვია), ბულბული, მწყერი, ქერა ჩიტი (მოწითალო ფერისაა), ტოროლა, იელელა (ტანი ლეგა და ყელი თეთრი), ლალლა, ქედანი, ხის კოდალა.

ნ ა დ ი რ ი: ჯიხვი, თხა, ვაცი, ირემი, დათვი, მგელი, აფთარი, მაჩვი, მელა, კვერნა, (ტყის კატა), კურდღელი.

ქ ვ ე წ ა რ მ ა ვ ა ლ ნ ი: ყვარტი (ბაყაყია), შხამიანი გველი, შიტყორი (ხელიკი), თაგვი, დეოფალა (ციყვის მსგავსია), ლიფოშქინა (ლოკოკინა).

თევზთაგან აქ ორივე ალაზანში კალმახი ბუდობს; მათ ბადით და ჩანგლით (ანკესით) იჭერენ.

გეოლოგიურად მთათუშეთი ნაკლებად არის შესწავლილი და მისი ბუნებრივი სიმდიდრეც ჯერ გამოკვლეული არ არის.

¹ Г. Радде Хевсурия и хевсуры. Тифлис 1881. об. გვ. 268-300; ა.ა. გროსპეიმი, დ. ი. სოსნოვსკი, ნ. ი. ტროიცი, საქართველოს მცენარეულობა. ტფილისი 1928 წ. გვ. 115-116.

² Н. А. Буш, По горам и ущельям Хевсурия и Тушетии, СПб. 1904 г. Н. Д. И. И. К., Путешествие по Пшавии и Тушетии (Зап. Кав. отд. ИРГО Кв. XV, Тиф. 1893 г. გვ. 113-132).

UNIVERSITY
OF TORONTO

9
8
7
6
5
4
3
2
1
0

Fig. 2. *conspicua* Dana (1862 G.)

ამ რაიონს ახასიათებს პალეოზოურ ჯიშის ფიქალქვეზის სიუხვე¹. მათ თუშები სააღმშენებლო მასალად ხმარობენ და აქაური შენობები მხოლოდ ამ ფიქალითაა დახურული. მინერალურ წყლებითაც ღარიბია ეს კუთხე. დაბალ ღირსების მჟავე წყლებია: ხისოში, ჩილოში და ფარსმასთან.

ვახუშტი მათათუშეთს ასე ახასიათებს: „არს ქვეყანა ესე ყოვლითავე, ვითარცა აღვსწერეთ ოსეთი, სიმაგრით, მოსაველით, პირუტყვით, ნაყოფიერებით და ხელოვნებით. არამედ კახეთის თუშნი ინახვენ ცხოვართა სიმრავლესა, ვინათგან აქეთ ზაფხულს თვისთა მათთა შინა საძოვარი და ზამთარს ჩამოვლენ ვალმამხარსა შინა და ამით უმეტეს მორჩილებენ კახთა. ხოლო ფარსმანი უფროს მწირო არს, განა ამათ მიერ ივინიცა გამოიზრდებიან კახეთით: რამეთუ მათ მოჰყავთ და ვაჭრობენ. და არიან ბრძოლასა შემმართველნი, მხნენი, ძლიერნი მხედარნი წარმატებულნი და უსაქციელნი, ბრიყუნი... სარწმუნოებით და ენით არიან ქართველთა... ხოლო რომელნი არიან მხარეთა ქისტთა და ლლიღვთა, უწყიან ენანი უფროს მათნი. განა ფარსმანის ხევისანი სარწმუნოებით და ენით შერეულნი არიან, ვითარცა ქისტნი (იხ. გეოგრაფია გვ. 172).

ადმინისტრაციულად თუშეთის დღევანდელი მოსახლეობა სამ თემად იყოფა: პირიქითი, გომეწარი და ჩაღმა. პირიქითი თემი მოქცეულია პირიქით ალაზნის ხეობაში, გომეწარისა-გომეწარის ალაზნისას, სოფ. ხისომდე. ჩაღმის თემი კი მოქცეულია ამ ორივე ალაზნის შეერთების აუზში. მათათუშეთის ადმინისტრაციულ ცენტრად სოფ. ომალო ითვლება, აქ მოთავსებულია მათათუშეთის თემსაბჭო, რომელიც მოსახლეობასთან ერთად ქვემოალვანიდან ზაფხულობით აქ ამოდის და შემოდგომაზე ისევ აღვანში ბრუნდება. მათათუშეთის თემებს შორის ჩაღმის ხეობის მოსახლეობა (ომალო, შენაქო, დიკლო და ჩილო) მომთაბარეობას არ ეწევა და ზამთარ-ზაფხულ აქვე ცხოვრობენ. გომეწარის თემის დიდი უმრავლესობა საზამთროთ ქვემოალვანში ჩადის და იქ ბინადრობს. პირიქით ხეობის თუშები კი ზამთრობით ზემოალვანში ცხოვრობენ, იქვე წოვა თუშები მოსახლეობენ. წოვები საზაფხულოთ მათათუშეთში (წოვათაში) უკვე არ გადადიან და ტბათანაში ბანაკდებიან.

¹ О. Гаврилов и С. Симонович. Геологическое наблюдение в области речных долины Норы и Алазани (Мат. для Геол. Кавказа, серия II кв. IX Тиф. 1895 г. გვ. 15-22); პროფ. ალ. ჯავახიშვილი, საქართველოს გეოგრაფია ტ. I, გეოზოოლოგია, ტფილისი 1926წ. გვ. 116.

1930/31 წლის სასოფლო-სამეურნეო აღწერით თუშეთში ირიცხება ორივე სქესის მცხოვრები:

1. მთათუშეთში — 2.388 სული
2. ქვემოალვანში — 1.465 „
3. ზემოალვანში — 3.415 „

სულ 7.268

უ გ ზ ო ბ ი ს გამო თუშეთი ძნელი მისავალი ქვეყანაა. არსებობს რამოდენიმე საცალფეხო მთის ბილიკი, მაგრამ ყველა ეს ბილიკები გადადიან კავკასიონის მაღალ ქედებზე და ზამთრის პერიოდში გაუვალაია. მთათუშეთიდან სამხრეთისაკენ ვადის, რამდენიმე ბილიკი, რომლითაც ის უერთდება კახეთს და მთელ საქართველოს. მათ შორის მთავარია: დიდგვერდისა, კეპანისა და ალაზნისთავის გზა.

დიდგვერდის გზა ავადის სოფ. ომალოდან (2106 მ.) — ბოკორმა (2320 მ.) — გოგრულთა (2160 მ.) — ვესტომთით კავკასიონზე გადადის დიდგვერდისა (3515 მ) და საკინის ლელის (3186 მ.) გადასავალზე და ლეჩურ-ფშაველის გზით კახეთში ჩადის.

კეპანის გზა სოფ. ხისოდან (1890 მ.) გადადის ზეთავის გადასავალზე (3101 მ.) და ლეჩურ-ფშაველით კახეთში მიდის.¹

ალაზნის თავის გზა ჯვარბოსელ-აღისგორით (2144 მ.) და ალაზნის სათავით (2357 მ.) გადადის საყორნის გადასავალზე (2.475 მ.) და წიფლოვანის ხევით ეშვება ტბათანაში და აქედან ბირკიან-ალვანის შოსეთი კახეთში ვადის.

არსებობს ამავე მიმართულებით აგრეთვე სხვა ბილიკებიც: ანდარაზისა, ყადორისა და მელთკუდის გზა, მაგრამ მათ შორის შედარებით ყველაზე წესიერი დიდგვერდ-ნაქერალის გზაა.

დღეს მთათუშეთში გზატკეცილების სამართველოს გაყავს ახალი მოკლე გზა, თუში ტექნიკოსის მოსე აზიკურის ინიციატივით და ხელმძღვანელობით. ეს გზა გაყავთ სოფ. ხისოდან და აბანოს ლელეთი კავკასიონის ქედზე ბულანჩოს წვერისა და შავკლდის შუა „საცხვე ხორხზე“ გადადის და „თუშეთის აბანოში“ ჩადის. აქედან გზა გაივლის „თორღვის აბანოში“ და ლეჩურ-ფშაველით კახეთში ჩავა. ეს ყველაზე მოკლე გზაა. ამ გზით 3-4 დღის სავალი 120 კილომეტრიანი გზა შემცირდება ერთი დღის გზად, რომლის მანძილი

¹ ჩვენი ექსპედიცია ამ კეპანის გზით გაემგზავრა; ეს გზა მოკლე გზად ითვლება, მაგრამ მეტად ძნელი გასავლელია. დაბრუნდა ექსპედიცია ალაზან-ტბათანის გზით. ეს გზა წმენივრად აღწერილია ივ. ბუჭურაულის მგზავრის შენიშვნებში „ტბათანიდან წოეთამდენ“ ავრ. „მოამბე“ 1897 წ. № VIII და № IX.

დაახლოვებით იქნება 31 კილომეტრი. მთათუშეთის ამ გზის გაყვანა დაიწყო 1929 წლის ზაფხულიდან. გზა გაყავთ ვიწრო, მაგრამ შემდეგისათვის განზრახულია მისი გაფართოვება და საურმედ გადაკეთება. ამ გზას მთათუშეთისათვის უდიდესი პოლიტიკურ-ეკონომიური მნიშვნელობა ეძლევა და ამიტომ საქართველოს დროზე დამთავრება.

დასავლეთით მთათუშეთიდან გზა გადის ხევსურეთში პირიქით ალაზნის ხეობით, აწუნთის გადასავალზე (3570 მ.). ფშავში გზა მიდის ალაზნის სათავეთ (2357 მ.), საყორნისა და ბორბალოს გადასავალზე (3135 მ.), რომელიც წოხვის თავზე (2677 მ.) გადადის და უკანა ფშავში ჩადის.

აღმოსავლეთით თუშეთიდან ლეჩეთში გზა გადადის სოფ. დიკლოდან (2153 მ.) და ქერო (1852 მ.)—ხუშეთით (2046 მ.) დალესტანში ჩადის.

ჩრდილოეთით, ქისტეთ-ჩაჩნეთის მიმართულებით რამდენიმე ბილიკი არსებობს: პირიქითი ალაზნის სათავედან თებულოს გადასავალზე (3342 მ.), კონთიოდან (1995 მ.) ქორილოს გადასავალზე (3272 მ.) და გირეც-ფარსმიდან (2155 მ.) ქაჩოს გადასავალზე (3551 მ.).

2. ისტორიული მიმოხილვა.

თუშეთის ისტორია ჯერ გამოუკვლეველია და ბურუსითაა მოცული. არსებული მცირედი ისტორიული მასალაც სათანადოდ შესწავლილი არ არის და ამიტომ ძნელია მისი ისტორიული წარსულის მთლიან სურათის აღდგენა. მაგრამ, ჩვენ აქ შევეცდებით, ამ ნაწყვეტ ცნობების შეკოწიწებით, ზოგადად მაინც გავეცნოთ თუშეთის საზოგადოებრივი ცხოვრების განვითარების პროცესებს.

პრეისტორიული ხანის ნაშთები მთათუშეთში მცირედაა აღმოჩენილი და ისიც შემთხვევითი ხასიათისა. არქეოლოგიური კვლევაძიება აქ არავის უწარმოებია და ამიტომ ჩვენ არ ვიცით თუშეთის წიაღში თუ რა მნიშვნელობის ნაშთებია ჩაფლული. მაგრამ მთათუშეთში უკვე აღმოჩენილი პრეისტორიული ხანის ერთეული ნივთები¹ აშკარად მოწმობენ, რომ ისტორიის წინა ხანაში ადამიანს თუშეთის აწინდელ ტერიტორიაზე უცხოვრია და თავის კულტურულ შემოქმედების ნიმუშებიც კაცობრიობისათვის უანდერძია. თუშეთში აღმოჩენილ ნივთებს შორის საყურადღებოა: ბრინჯაოს ორი ირმის ქან-

1. აღმოჩენილი ნივთები დაცულია საქ. მუზეუმის არქეოლოგიურ განყ. (იხ. Коллекция Кавказского музея, Тиф. 1902 გვ. 40 — 41. №№ 976 — 982).

დაკება, რომელიც თავის სტილით, ფორმით და ნაკეთობის ტექნიკით მიეკუთვნება კავკასიის ბრინჯაოს ხანას და დათარიღებულია დაახლოებით XII—IX საუკ. ქრ. წინ. ძნელია ამ ფრაგმენტალურ ქანდაკების დანიშნულების გარკვევა, რომელსაც ქვემო ნაწილი აკლია.

სურ. 3. ირმის ქანდაკება.

ყოველ შემთხვევაში ირმის ეს ორივე ქანდაკება სამკაული არ უნდა იყოს. მისი დანიშნულება უფრო რიტუალურია, რომელსაც იმდროინდელი გაუთვითცნობიერებული ადამიანი თავყვანს თუ სცემდა.

შემდეგ, საყურადღებოა აქ აღმოჩენილი უფრო გვიანდელ დროის ბრინჯაოს ბალთა, რომელიც დაფანჯროლია და ზედ გამოსახულია წაჩოქილი ცხენები (სურ. 5). თავის სტილით და ნაკეთობით ბალთა მიეკუთვნება სკვითურ-სარმატულ ხელოვნებას და დათარიღებულია

მე-V-I საუკ. ამგვარი ბალთები ჩნდება ჩრდილო-კავკასიის ფარგლებში, განსაკუთრებით დაღესტანში.

ამავე ხანას უნდა მიეკუთვნოს მთათუშეთში აღმოჩენილი მამაკაცის ბრინჯაოს ქანდაკება, რომელსაც ხელში მოკლე კომბალი უკავია, ქანდაკება საყურადღებოა და უნდა იყოს ღვთაების კერპი. (სურ. 6).

სურ. 4. ირმის ქანდაკება.

ერთი სიტყვით, ამ მცირეოდენ არქეოლოგიურ აღმოჩენიდან ირკვევა, რომ მთათუშეთის ტერიტორიაზე ადამიანს პრეისტორიულ ხანიდან უცხოვრია და კულტურულადც უმოღვაწია. ეს კუთხე თავის გეოგრაფიულ მდებარეობით ჩრდილო კავკასიას ეკვრის და ამ აღმოჩენილი არქეოლოგიური ნაშთებიც კულტურის ამ წრის ნიშნების მატარებელია.

ისტორიულ ხანაში თუშეთი პირველად იხსენიება გეოგრაფ პტოლემეაიოსის თხზულებაში; იგი სცხოვრობდა მეორე საუკუნეში ქრისტეს შემდეგ. თავის გეოგრაფიის სახელმძღვანელოში მას კავკასიის

ტომებს შორის მოხსენებული ჰყავს თუშებიც: „კავკასიისა და კერაუნის მთებს შორის არიან ტუსკები („ტუსკოი“—თუშები) და დიდური (დიდოელები)“.

ამასთანავე პტოლემეაიოსი თუშეთს დიდოსთან და ჩრდილოეთის სხვა ტომებთან ერთად, მიაკუთვნებს აზიის სარმატებს და არა იმდროინდელ ალბანია-იბერიას, რომლის გეოგრაფიული აღწერაც მასვე

1. Клавдий Штоломей. Географическое руководство, Положение Азиатской Сарматии кн. V, гл. VIII (В. В. Латышев, Известия древних писателей о Скифии и Кавказе, т. I, вып. I—II, СПб. 1893 г. 83. 239).

მოეპოვება. ამ შემთხვევაში პტოლემეოსის ემყარებოდა თუშეთის მხოლოდ გეოგრაფიულ მოხაზულობას, თუ აგრეთვე მისი მოსახლეობის პოლტიკურ და ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ დაჯგუფებას, ამაზე ცნობების უქონლობის გამო, რაიმე გარკვეულ მოსაზრების გამოთქმა ძნელია.

ყოველ შემთხვევაში ამ პერიოდში თუშეთის მოსახლეობის ეთნიკური შემადგენლობა ჩვენთვის გაურკვეველია. მხოლოდ ვახუშტის თავის გეოგრაფიაში აქვს ნათქვამი: „ხოლო თუშნი და დიდონი

სურ. 5. ბრინჯაოს ბალთა.

უკეთუ არიან წილნი ლეკოსისა, არამედ შემდგომად მეფეთა ქართველთა დაპყრობილნი და მოხარკენი მათნი“-ო (გეოგრ. გვ. 168). მაგრამ ვახუშტის ამ მოსაზრების უკომენტარიოდ გაზიარება ძნელია. მით უმეტეს, რომ ავტორს ეს ცნობა არა აქვს უტყუარ ისტორიულ ფაქტებით შემოწმებული.¹

ქართულ მატრიანეში თუშეთი პირველად იხსენიება წმ. ნინოს მიერ ქართლის მოქცევაში, როდესაც მირიან მეფემ (323 წ.) მთიულეთის გა-

1. თვით სახელწოდება „თუშ“ ან „თოშ“-ის განმარტებაც ძნელია. თუშები თავიანთ თავს თუშებს უწოდებენ. ყველა ქართველ ტომებშიაც ეს სახელია გავრცელებული. ლეკები თუშებს „მოსეკ“-ებს ეძახიან, კისტები კი „ბაცუოი. თუშების თქმით, სახელი/თუში მათ ლეკებმა უწოდეს და წარმომდგარია სიტყვა „დუშთ“-იდან, ნიშნავს დუშმანსო. შესაძლებელია ამ სახელს კავშირი ჰქონდეს კისტურ წარმართულ ღვთაება „თუშოლ“-თან, რომელიც ნაყოფიერების ღვთაებად ითვლებოდა და მას კისტ-ჩაჩნეთის თემები თაყვანსა სცემდნენ. (B. K. Даглат, Первобитная религия чеченцев, Владикавказ. 1893 г. გვ. 61.)

საქრისტიანებლად გაგზავნა წმ. ნინო ერისთავის თანხლებითა და „დადგეს ქალეთსა და უჭადაგეს ერწო-თიანელთა, ხოლო მათ შვიწყნარეს და ნათელიდეს. ხოლო ფხოველთა (ფშაველთა) დაუტყვეს ქვეყანა მათი და გარდავიდეს თუ შეთს და სხვანიცა მთიულელნი უმრავლესნი არა მოიქცეს. არამედ დაუმძიმა მათ მეფემან ხარკი ოდეს არა ინებეს ნათლისღება“-ო¹.

სურ. 6. ადამიანის ქანდაკება

მემატიანის ეს მოკლე ცნობა საყურადღებოა, საიდანაც ირკვევა, რომ რელიგიური თუ პოლიტიკური ხასიათის შევიწროება აიძულებდა ქართველ მთიელებს და ამ შემთხვევაში ფხოველებს (ფშაველებს) გადახვეწილიყვნენ მეზობელ თუშეთში, სადაც ისინი მყუდრო თავშესაფარს პოულობდნენ. გახიზნვის ეს პროცესი საუკუნეების მანძილზე გრძელდებოდა, იგი ხელსუწყობდა ქართველ ტომების ჩრდილო კავკასიაში შექრას და იქ გაძლიერებას, განსაკუთრებით ფეოდალიზმისა და ბატონ-ყმობის ხანაში, როდესაც მემატიანეებისაგან გაქცეული ყმები და მესისხლეობისაგან დევნილი გლეხობა კავკასიონის მიუვალ ხევებში იხიზნებოდა. ამით დაინტერესებული უნდა ყოფილიყო საქართველოს იმდროინდელი ხელისუფლებაც, რომლის სახელმწიფოებრივი პოლი-

ტიკა მოითხოვდა ჩრდილოეთის საზღვრების შემომტკიცებას.

მე-IV-VII საუკ. ჩრდილოეთში ბატონობდნენ ხაზარები², რომლებიც შიშის ზარსა სცემდნენ მეზობელ სახელმწიფოებს. ხაზარები ჩრდილოეთით იბერიის სამეფოსაც უტევდნენ და საგულისხმოა, რომ ქართული მატიანის პირველი გვერდიც ამ „ხაზართა გამოსვლით“ იწყება.

იბერიის ზეფეები ცდილობდნენ ხაზართა წინააღმდეგ ჩრდილო-კავკასიაში მობინადრე ტომები: ოსები, ძურძუკნი (ქისტ-ჩაჩნები) და ლეკები დაერაზმათ და ამით ერთგვარი საფარი შეექმნათ. ეს ტომებიც თავდაცვის მიზნით არა ნაკლებ დაინტერესებული იყვნენ იბერიასთან ასეთ კავშირით, რომლის განსამტკიცებლად იბერიის და

¹. ქართლის ცხოვრება, მარიამ დედოფლისეული ვარიანტი, ტფილისი 1906 წ. გვ. 107

². Проф. Ю. Готье, Хозарская держава и ее культура, Железный век в Восточной Европе, Москва 1930 г. გვ. 70.

შემდეგ ქართლის მეფეები ძურძუკთა ასულეზსაც ირთავდნენ, გადმო-
ყავდათ მათი მოლაშქრენი და ასახლებდნენ სამეფოს ჩრდილო საზღვარ-
ზე. ამას ქართველ მემბტიანის არა ერთი ცნობაც ადასტურებს:
„საურმაგ (ქართლის მეფე) შეკრიბა ღურძუკეთიცა და წარმოემართა
ქართველთა ზედა და ვერვინ წინააღუდგა მას და დაიპყრა ქართლი
და მოსრნა განდგომილნი თვისნი. და განამრავლნა ღურძუკენი,
რომელნიცა ტყვევნასა მას ხაზართასა ყოველნივე მშვიდობით დარჩო-
მილიყუნეს, სიმაგრისაგან ქუეყანისა და ვერლარა იტყვედა ღურძუკეთი.
მაშინ ამან საურმაგ წარმოიყვანნა... და დასხნა მთიულეთს, დიდოე-
თით-გან ვიდრე ვერისამდე და ესენი დაიპყრნა მისანდობელად
თვისად“-ო. (ქართლის ცხოვრება, ზ. კიკინაძის გამოცემა გვ. 41).

ჩრდილოეთის და განსაკუთრებით ძურძუკთა ტომების საქართვე-
ლოში გადმოსახლების ეს პროცესი მე-19 საუკუნემდე გრძელდებოდა,
როდესაც მათი მონათესავე ქისტები პანკისის ხეობაში გადმოსახლდნენ
და აქ 1860 წლებიდან გაშენდა მათი სოფლები: პანკისი, დუი, ომა-
ლო და ჯოყოლა.¹

ამ ძურძუკთა ტომს ეკუთვნის თუშეთში გადმოსახლებული წოვა
თუშები, რომლებიც თავიანთ ენით ენათესავებიან ძურძუკთა ტომის
ლლიღეს (ლალა) და დღესაც ამ ლლიღურ ენაზე მეტყველებენ².

ვახუშტის ცნობით: „ხოლო რომელნი არიან (თუშნი) მხარეთა
ქისტთა და ლლიღეთა, უწყიან ენანი უფროს მათნი. განა ფარსმანის
ხევისანი სარწმუნოებით და ენით შერეულნი არიან, ვითარც ქისტნი“-ო
(იხ. გეოგრაფია 172). თუ როდის გადმოსახლდნენ წოვები თუშეთში
ამის დადგენა ძნელია. მხოლოდ წოვათაში ნასოფლარ წაროს აკლდა-
შებიდან ამოღებულ ნივთების შედარებითი შესწავლიდან ირკვევა, რომ
საშუალო საუკუნეებში დაახლოებით მე-8—9 საუკუნიდან სოფ.
წარო დასახლებული ყოფილა³.

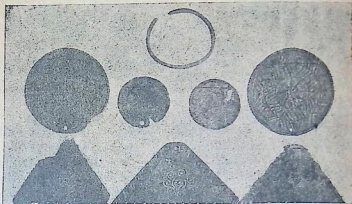
¹ ჯოყოლა იყო ქისტების მამაცი წინამძღოლი და რუსების მტერი. ჯოყოლას
ბელადობით ქისტები ეცემოდნენ თუშებს და ცხვარ-საქონელს სტაცებდნენ. 1851წ.
ჯოყოლა თუშთ მოურავის ივ. ცისკარაშვილის შეამდგომლობით ურიცხვება რუსის
ხელისუფლებას და მის ქვეშევრდომობასაც იღებს. ჯოყოლა სახლდება პანკისის
ხეობაში და იგი ხელს უწყობს ქისტების აქ გადმოსახლებას. ამის აღსანიშნავად
ამ სოფელსაც ჯოყოლა ეწოდა. შემდეგ ჯოყოლა ჩაჩანში დაიპირეს და მას შამი-
ლის შეილის ყაზი მამას ბრძანებით როგორც მოლაღატეს, თავი მოჰკვეთეს.

² Schiefner, Versuch über die Tusch-sprache oder die kistiische
Mundarf in Tuschetien (Зан. Имн. Акад. Наук, сер. VI, т IX 1856); Проф. Н.
Яковлев, Языки и народы Кавказа. Тифлисе. 1931 г გვ. 20-21.

³ სოფ. წაროში არქეოლოგიურ გამოკვლევას 1912 წელს აწარმოებდა ნ.
მოლჩანოვი. წარო წოვების ნასოფლარია, დღეს იგი ნანგრევს წარმოადგენს. აქ
დაცულია რამდენიმე მიწის ზემო ნაგები აკლდამები, ზოგიერთში მიცვალბულის
დასასვენებელი ქვის ტახტებიც არის გამართული. მოლჩანოვის აღწერით აკლდა-
მები გაძარცვული ყოფილა, ნივთები მიცვალბულის ნეშტში არჩული, ამიტომ კულ-

და ეს გარემოება ერთგვარქმესაძლებლობას იძლევა ამავე საუკუნით განესახლვროთ წოვების ღლიღვეთიდან თუშეთში გადმოსახლების ღროც. თუ რა პოლიტიკურ-ეკონომიურ ნიადგზე ხღებოდა წოვა თუშების ეს გადმოსახლება უტყუარ ცნობების უქონლობის გამო გარკვეულ მოსაზრების გამოთქმა ძნელია. ზოგიერთ მკვლევართა აზრით ძურძუკთა ტომების შინა განხეთქილებამ და თემობრივმა შულმა აიძულა წოვები ღლიღვეთიდან გომეწრის ხეობაში გახიზნულიყვნენ¹.

სურ. 7. სოფ. წაროში აღმოჩენილი ნივთები.

ჩვენის აზრით, ამ გადმოსახლების სტიმული უფრო პოლიტიკურ-ეკონომიური ხასიათისა უნდა ყოფილიყო. ძურძუკეთი (ქისტეთ-ჩაჩნეთი) მწირი და მქიდროთ დასახლებული ქვეყანა იყო. მომრავლებული და ეკონომიურად შევიწროვებული მოსახლეობა საარსებო წყაროს მეზობელ კუთხეებში ეძებდა.

ტურულ ფუნების გარკვევა და დადგენა შეუძლებელი გამზდარა. აკლდამებში ნაპოვნია ბრინჯაოს და რკინის სამკაულები. საყურადღებოა ორნამენტირანი სარკეები და ბრინჯაოს საყურე. კოლგქცია დაცულია საქართველოს მუზეუმში (პნ № 92-12/1-57).

თუ ჩვენ წაროში აღმოჩენილ ამ ნივთებს შევადარებთ ჩრდილო კავკასიაში სახელდობრ დერგავსისა და კომენტის ალქეოლოგიურ აღმოჩენებს (იხ. Уварова. Материалы по археол. Кавказа т. VIII, გვ. 105, 292), რომელიც დათარიღებულია VIII - IX საუკუნით მათ შორის საგულისხმოდ მსგავსება არსებობს.

¹ Р. Эрстов. О Тушино-Пшаво-Хевсурском округе (Зап. Кавк. Отд. ИРГ о-ва, Тиф. 1855г. გვ. 80—81); И. Цискаров, Картина Тушетии, газ. Кавказ 1846г. №50.

ამასთანავე ლილივი ცნობილი იყო გულად და მეომარ ტომად¹, ამიტომ იბერიის იმდროინდელ ხელისუფლებისათვის, რომელიც მოლაშქრეებად ასეთ ტომებს ეძებდა ხელსაყრელი იყო ამ ლილივების მოძმის წოვების თუშეთში, გომეწრის ალაზნის სათავეში, დასახელება და ამ ხეობის გამაგრება.

ადმინისტრაციულად თუშეთი, ქართლის ცხოვრების ცნობით, წუჭეთის საერისთავოში შედიოდა; მის შესახებ ნათქვამია: „...შემდგომ მოვიდა არჩილ (668-718) კახეთად და ყოველთა ტაძრეულთა მისთა მიუბოძა კახეთი და აზნაურ ყუნა იგინი და დაჯდა წუჭეთს... და პოვნა წუჭეთს მთავარნი, რომელთა მიებოძა ვახტანგ მეფეს (V საუკ.) წუჭეთი და იყო მაშინ რომელი ერისთავობდა თუშეთა და ხუნძთა ზედა და ყოველთა წარმართთა მის მთისათა სახელით აბუხურო (აბუხვასრო) და არა ინება მისგან წაღებად წუჭეთი“-ო (ქარ. ცხოვრ. გვ. 209-210).

მემატიანის ეს მოკლე ცნობა საყურადღებოა, აქედან ირკვევა, რომ თუშეთი ხუნძახთან ერთად² შეადგენდა წუჭეთის³ საერისთავოს, რომლის ერისთავად დასახელებულია აბუხვასრო. ამასთანავე ნათქვამია, რომ ეს ჩრდილოეთის ტომები და მათ შორის საგულისხმოა თუშებიც, წარმართნი ყოფილან. მაგრამ ქრისტიანული მოძღვრება, რომელიც საქართველოდან ვრცელდებოდა, მათშიაც მალე შექრილა. ჩრდილოეთის ტომების შემოსამტკიცებლად მათ გაქრისტიანებას უაღრესი პოლიტიკური მნიშვნელობა ეძლეოდა და კახეთ-ჰერეთის ხელისუფლებაც ამ საქმეს გულმოდგინეთ შესდგომია.

ამას მოწმობენ ძველ ძურძუკეთში, დღევანდელ ქისტ-ჩაჩნეთში, დღემდე დაცული ძველი ქართული ტაძრების ნანგრევები და წარწერები, განსაკუთრებით ასსის ხეობაში არსებულ ალიბიერდისა და თხაბა-ერდის 830 წლით დათარიღებული ქართული ტაძრები⁴. ხუნძახშიც დაცულია ძველი ქართული ტაძარი „დათუნია“ და სხვა.

ერთი სიტყვით, ამ დათარიღებულ ძეგლის მიხედვით ირკვევა, რომ მე-IX საუკუნეში ჩრდილოეთის ტომების გაქრისტიანება მომხდარი

¹ ვახუშტი, გეოგრაფია, გვ. 195-197; Ч. Ахриев Ингуши (Сбор. сведения о кавк. горцах, вып. VIII Тиф. 1875 г.)

² ძველი ხუნძახი შეიცავდა დაღესტნის დასავლეთ ნაწილს, რომელშიაც შედიოდა დღევანდელ ავარ-ანდო-დიდოვლების ტერიტორია.

³ წუჭეთი კაკისა და გლისენის მიდამოში იყო, დღევანდელ საინგილოში (ყოფილ ხაქართალის ოლქის, წაბურის უბანში). წუჭეთში იჯდა ჩრდილო მთიელების ერისთავი, რომელიც ემორჩილებოდა კახთა მეფებს (ვახუშტი, გეოგრაფია, გვ. 147).

⁴ В. Миллер, Археологич. наблюдения в области Чеченцев (Мат. по археологии Кавказа, вып. I. Москва 1888 г. гв. 8-24); Г. К. Мартиросян, Нагорная Ингушетия (Изв. ингуш. научно-исслед. института краеведения, Владик. 1928. гв 49-46).

ფაქტი ყოფილა. მთელი ამ კულტურულ-რელიგიური მოძრაობის გამტარებელი ტერიტორიალურად უნდა ყოფილიყო თუშეთი, საიდანაც ძურძუქეთის ბილიკები გადიოდა. ამიტომ თუშეთის გაქრისტიანებაც ამავე ხანებში უნდა მომხდარიყო. თუშეთის სამწყსო თავდაპირველად ხარკაშოს საეპისკოპოსოში შედიოდა: „თიანეთის წყლის სათავესა და საშიშის თვალივის იქით, თეთრი-არაგვის მკვერეტად არის ხარკაშოს ეკლესია გუმბათიანი, კეთილშენი, ზის ეპისკოპოსი მწყემსი ერწო-თიანეთისა, ფშავ-ხევსურისა და თუშეთისა“-ო (ვახუშტი, გეოგრ. გვ. 137).

1014 წელს, როდესაც ბაგრატ მეფის მიერ დევნილმა კახეთის ქორიკოზმა კვირიკე III-ემ კახეთი დაიპყრო, მან მოახდინა საერისთავოების ახალი განწყობა და სხვათაშორის თუშეთი მოხსენებულია პანკისის საერისთავოში, მისი მოცულობა ასეა განსაზღვრული: „მისცა ჰერეთის საზღვრის ზეითი კავკასამდე და კახეთის მთამდე თუშეთითურთ“-ო.¹ პანკისის ერისთავად ამ დროს იხსენიება სტეფანოს, რომელიც ემხრობოდა კვირიკეს და ებრძოდა ბაგრატ IV. ბაგრატმა სტეფანოს სძლია და შეიპყრო იგი.

მე-XII - XIII საუკუნეებში, საქართველოს გაძლიერებისა და ფეოდალურ მონარქიის ხანაში, თუშეთზე ქართველი მემატიანე სდუმს. ეტყობა თუშებს მონაწილეობა არ მიუღიათ თამარის დროს მომხდარ მთიელების ამბოხებაში, მაშინ როდესაც მის მეზობელ ფხოველებისა და დიდოელების დასამორჩილებლად საგანგებო ჯარიც კი იყო მთაში გაგზავნილი. თუშეთი არც შემდეგ საუკუნეებში იხსენიება, ვიდრე მე-XV საუკუნემდე. ეს გარემოება იმით უნდა აიხსნებოდეს, რომ ისტორიის ამ მანძილზე ჩრდილოეთის მხარემ დაკარგა თავისი პირვანდელი პოლიტიკური მნიშვნელობა, როდესაც საქართველოს სამეფოს ჩრდილოეთის ტომების მხრივ საფრთხე უკვე აღარ მოელოდა და თუშეთის პოლიტიკური როლიც პასიურია.

მე-XV საუკუნეში, ფეოდალურ საქართველოს დაცემისა და სამსამეფოდ გაყოფის ხანაში, კახეთის მეფემ გიორგი I (1471-1492) საერისთავოები გააუქმა და მოურაობა დააწესა: „გიორგიმ დაიპყრა სრულიად კახეთი, მაშინ მოსპო ერისთავნი ჰერ-კახთა შინა და დასხნა მოურავნი დიდთა და მცირეთა ადგილთა, ვითარც არიან დღემდე: მოურავი ქიზიყისა, ელისენის, წუქეთისა, დიდოეთისა, პანკისისა და სხვა... და განჰყო ოთხს სადროშოდ და მისცა დროშანი ეპისკოპოსთა, რათა არა განიმკვიდრონ მთავართა... ამათ არა მორჩილებდნ თუშნი და ფშავ-ხევსურნი, არამედ დიდოეთი ერთგულებისათვის დავითისა ერთგულებდნ ამათ და მსახურებდნ“-ო. (ვახუშტი,

¹. ვახუშტი, საქართველოს ცხოვრება, ტფილისი 1918 წ. გვ. 151.

საქარ. ცხოვრება, გვ. 158). ამგვარად მემატიანეს ცნობით გიორგი დაგითისძეს პანკისის საერისთავო, რომელშიაც თუშეთი შედიოდა, მოუსპია და იქ მოურავობა დაუწესებია. ამ ცვლილებებს ეტყობა თუშებში უკმაყოფილება გამოუწვევია და გიორგი მეფისაგან ისინი გამდგარან.

მაგრამ ეს განდგომა დიდხანს არ გაგრძელებულა და კახეთის მეფეს ლევან II (1520-1574) თუშეთი ისევ შემოუშტკიცებია: „ამას წინათა კახთა მეფეთა არღარა მორჩილებდენ ფშავ-ხევსურნი და თუშნი და ამან ლევან დაიპყრა არა ძალითა, არამედ აღუთქვა რათა ცხოვარი მათნი უვნოდ მძოვარიყუნენ კახეთს და მისცა შეწირულობა ლაშას ჯუარსა თიანეთს შინა და მიერთვან მისცემენ ლაშქარსა და ბეგარასა“ (ვახუშტი, საქარ. ცხოვრ. გვ. 163). მემატიანის ეს მოკლე ცნობა ჩვენთვის საყურადღებოა; აქ გარკვევით ნათქვამია, თუ რა პოლიტიკურ-ეკონომიურ ნიადაგზე მომხდარა განდგომილ თუშების შემორიგება.

მეცხვარე თუშებისათვის უალრესი საარსებო მნიშვნელობა ჰქონდა ზამთრის საძოვრებს, როგორც იყო კახეთში ალონის (ალვანის) ველი და ამიტომ თუშები იძულებული იყვნენ კახეთის ხელისუფლებასთან კეთილგანწყობილებაში ყოფილიყვნენ. თავის მხრივ კახთა მეფეებიც ცდილობდნენ, მოლაშქრეთა და ბეგრის მიღების მიზნით, გულად თუშების შემომტკიცებას. საყურადღებოა, რომ თუშებს ეს ისტორიული ფაქტი დღესაც ახსოვთ; მათგან ხშირად გაიგონებთ, რომ ალვანის ველი თუშებს ლევან მეფემ უბოძაო.

შემდეგ საუკუნეებში, 17—18-ში, როდესაც დაღესტნისა და ჩრდილოეთის სხვა ტომებიც ქართლ-კახეთის წინააღმდეგ ამოძრავდნენ და დაიწყო მათი გამანადგურებელი თარეში, თუშეთს, როგორც მოსაზღვრე პროვინციას, განსაკუთრებული პოლიტიკურ-სტრატეგიული მნიშვნელობა მიეცა და თუშეთიც ამ პერიოდში აქტიურ პოლიტიკურ როლს თამაშობდა. მაგრამ სანამ ჩვენ ამის განხილვას შევუდგებოდეთ საჭიროა ზოგადად მაინც შევეხოთ თუშეთის საზოგადოებრივ-პოლიტიკურ ცხოვრების ფორმაციას.

უნდა აღინიშნოს, რომ ამ მხრივ თუშეთის საზოგადოებრივი ყოფის ისტორია თემურ წყობილებას არ გასცილებია და მრავალ საუკუნეების მანძილზე თუშეთი თემურ ცხოვრებას ეწეოდა. მისი დამოკიდებულება კახეთის სამეფოსთან ნომინალური იყო და განისაზღვრებოდა ომიანობის დროს მოლაშქრეთა დახმარებით. ვახუშტის თქმით: „არამედ იგინი (თუშნი) არა ჰყმობენ კახთა მებატრონეთა, ხოლო ესენი მორჩილნი, მოლაშქრენი და მებარკენი არიან. და არიან ბრძოლასა შემმართებელნი, მხნენი, ძლიერნი, მზე-

დარნი წარმატებულნი და უსაქციელნი“-ო (იხ. გეოგრ. გვ. 172). ამაზე თუშებიც დღესაც ასე მღერიან:

„თუშთ არ იციან ვინ არის მონა, ბატონი.
თვითონ არიან თავისა ბრძანებელი და ბატონი“.

ადმინისტრაციულად თუშეთი, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ჯერ შედიოდა წუქეთის საერისთავოში, შემდეგ პანკისის სამოურავოში, მაგრამ ამ ერისთავ-მოურავებს ხელი არ ჰქონდათ თუშების შინაურ წყობილებაში. თუშეთს თემურ ადათებით ხევისბრები განაგებდნენ.

თუშეთი იყოფოდა სამ თემად: გომეწრისა, ჩაღმისა და პირიქითი. თითოეულ თემის სათავეში იდგა თემის მიერ არჩეული ხევისბერი, რომელიც თავის საქმიანობაში თემურ ადათებით ხელმძღვანელობდა და ომის დროს ხელში სათემო დროშით ლაშქარს უძღოდა. მაგრამ თუშეთის საზოგადოებრივი წყობილების უზენაესი ორგანო სათემო ყრილობა იყო, სადაც სამივე თემის წარმომადგენლები იკრიბებოდნენ. ყრილობა აწესრიგებდა საგარეო საქმეებს და სწყვეტდა ლაშქრობისა და ზავის საქმეს. თუშეთის სათემო ყრილობა იმართებოდა სოფ. ჩილოს მახლობლად მდებარე ხევში „ლეღეში“, სადაც სამივე თემის ხევისბრები და გვარის უხუცესები ღამის თევით დგებოდნენ და სათემო საქმეებს არჩევდნენ. მაგრამ ამ თემურ ყრილობებს ფაქტიურად განაგებდნენ შეძლებულ გვართა მეუფროსენი, რომელთა წრიდან ირჩევდნენ ხევისბრებს და დეკანოზებს და ესენიც ხალხისა და თემის სახელით ამ შეძლებულ ჯგუფის ინტერესებს იცავდნენ.

თუშურ ყრილობის საზრუნავი საგანი თავდაცვის საკითხები იყო, რადგანაც გაბატონებულ ჯგუფს მტრობა და შფოთი ჰქონდა ქისტ-ჩაჩან-ლეკებთან და ის მუდამ მზად უნდა ყოფილიყო თავდაცვისათვის. ამ მხრივ განსაკუთრებით საშიშნი ლეკები იყვნენ; ისინი სარგებლობდნენ კახეთის პოლიტიკურ მოუძღვრებით და თავისუფლად დათარეშობდნენ ქართლ-კახეთში მთელს ნე-16—18 საუკუნის მანძილზე. ლეკების ეს თარეში გამოწვეული იყო კავკასიაში პოლიტიკურ სიტუაციის გართულებით სამ იმპერიალისტურად განწყობილ სახელმწიფოთა: სპარსეთსა, ოსმალეთსა და რუსეთს შორის, რომლებიც ცდილობდნენ კავკასიის ხელში ჩაგდებას. ამ მიზნით მათ მიერ, პირველ ყოვლისა, ნიშანში ამოღებული იყო ქართლ-კახეთი, კავკასიაში შედარებით უფრო ძლიერი და პოლიტიკურად მნიშვნელოვანი კუთხე. ამიტომ ამ სამ მოქიშპე სახელმწიფოთა დიპლომატიის ხლართები ქართლ-კახეთში იკვანძებოდა.

ქართლ-კახეთის დაპყრობის მიზნით სპარსეთი დი ოსმალეთი მორიგეობით ამხედრებდნენ ლეკებს და სათარეშოდ უშვებდნენ.

ამ უცხო ძალის მიერ წაქეზებული და შეიარაღებული ლეკები ქართლ-კახეთსაც ანადგურებდნენ. ლეკების ეს თარეში შაჰ-აბაზის შემოსევის (1616) შემდეგ უფრო გაძლიერდა. ქართლ-კახეთის აოხრების შემდეგ, შაჰ-აბაზმა გალმა მხარის ელისენ-წუჭეთის და შაკიხის მცხოვრებნი სპარსეთში გადაასახლა. ამ დაცარიელებულ ადგილებზე ლეკები გადმოსახლდნენ და ახლა მათ უმთავრეს ცენტრად ქარი (ძველი ფიფინეთი) შეიქნა. სათარეშოდ ასეულ ლეკებისაგან დიდ შევიწროებას ჩვენი მთიელებიც განიცდიდნენ, განსაკუთრებით მათი მოსაზღვრე თუშეთი, რომელიც მე-19 საუკუნის მიწურულამდე ლეკებს ებრძოდა. და თუშეთის ამ პერიოდის ისტორიაც ამოიწურება ლეკებთან ბრძოლის ეპიზოდებით, რომელიც იწყება ბახტრიონის აღებით.

1658 წელს სპარსეთის შაჰმა კახეთის მმართველად დანიშნა სალიმ-ხანი, რომელმაც პოლიტიკურ მოსაზრებით ბახტრიონში და ალავერდში თათრები დაასახლა. სალიმ-ხანი აგრეთვე ხელს უწყობდა ლეკების თარეშს: „მან სალიმ-ხან მოიყვანა ელნი და დასხნა შიგნით და გარეთ კახეთს და დაიპყრეს ამათ ბახტრიონი, ალავერდი და გარყვნეს წმინდანი ეკლესიანი. რამეთუ იყო ჳირი დიდი მათგან კახეთსა შინა და ქურდთა ლეკთაგან“-ო (ვახუშტი, საქარ. ცხოვრება გვ. 189).

სალიმ-ხანის პოლიტიკა საფრთხეს უშაღებდა თუშების მეცხვარეობას, რომლის ზამთრის საძოვრები ალონის ველი, ნაბოძები ლევან მეფის მიერ, მოქცეული იყო ამ ბახტრიონ-ალონის ფარგლებში. თათრების აქ გადმოსახლება და ლეკების თარეში განადგურებით ემუქრებოდა თუშების საარსებო წყაროს, მეცხვარეობას. ამიტომ, როდესაც ერწო-თიანეთ-არაგვისა და ქსნის ერისთავებმა სალიმ-ხანის წინააღმდეგ გაილაშქრეს, თუშებმა მოიწვიეს ფშავ-ხევსურები და ბახტრიონის აღებაში გმირულად იბრძოლეს. ეს ბრძოლა გალექსილია და მხატრულ-გაფორმებით მოცემულია ვაჟა-ფშაველას „ბახტრიონში“.

ჩვენ აქ მოვიყვანთ ამ ლექსის ერთ ნაწყვეტს, სადაც გადმოცემულია ის სიღუბსორე, რომელსაც კახეთის იმდროინდელი მოსახლეობა თათრებისაგან განიცდიდა. ამის შესახებ აი როგორ მოსთქვამს თუშების მიერ ფშავ-ხევსურეთში გაგზავნილი მეცხვარე:

საქმე გაჳირდა, დედილო,
 ურჯულო თათრებისგანა:
 დათარეშობენ ... კახეთი
 მისცეს ქარსა და ნიაგსა,
 აწიოკებენ ქალ-რძალსა,
 ნამუსსა ჰხდიან ძალადა.
 ჳკრეფავენ ურჯულოები
 სილამაზესა ლალადა.

არა ზოგავენ, დედილამ,
 ვინც-კი მოუათ თვალადა.
 მთელი კახეთი ქცეულა
 ჩიქილ-მოხდილ ქალადა.
 არა სჩანს ხელის შამქცევი
 მტრის ამომყრელი ჯავრისა,
 კაცი არ ჩნდება შამყრელი
 და წინ გამძლოლი ჯარისა.
 იქ, ჩვენთანამდის მოდიან
 ცხვარსა ფარობით გვტაცებენ.
 არვინ გადურჩით რჯულ-ძალსა
 ყველას ბეგარას აღებენ.
 ვისაც ჰკვლენ გზა-გზის პირაზე,
 თავებს მარგილზე აგებენ.
 შადიან სხვისა სახლშია
 კარს უკრძალავად აღებენ.
 დაჯავრდენ თუშნი, რო ნახეს
 ქვეყანა ნაოხარია,
 პირი ქნეს, იმათ წინ უძღვის
 ზეზვადი საოცარია.
 სუყველამ ტანზე აისხა
 აბჯარი საომარია,
 მე გამომგზავნეს საჩქაროდ
 ფშავს და ხევსურეთს გზირადა
 და დამაბარეს ხვეწითა
 სიტყვა სათქმელი პირადა:
 „ჩვენც ხომ თქვენი ძმანი ვართ
 სისხლით, ხორციით და რჯულითა,
 მტერმა დაგვჩაგრა, გვიშველეთ
 გაუტეხელნი გულითა.
 უბაროდ განა არ იცით,
 მთანიც რო ვერა გვარობენ.
 გვიშველეთ, ფშაველ ხევსურნი,
 ბარზე თათრები ხარობენ“.

თათრებისაგან შევიწროვებული თუშებე ლელავდნენ. მათ საბრ-
 ძოლველად ქალებიც კი მოუწოდებდნენ:

„ისმინეთ თუშთა შვილებო, რას გამცნევთ თუშთა ქალები:
 რად გხუოავთ კუდი, აიხსენთ თავსა ნამუსი კაცისა,
 აჰა და თავესა დაიდვით მანდილი დედაკაცისა.

ურჯულო ოსმალთ დიაცნი, ბახტრიონს მომავლებია,
 დაუტაცნია დიაცთა ვერ დაუხსნიათ თავები.
 რასა უყურებთ ვაჟებნო, რას დგებართ დალონებულნი,
 მეფე სახლიდგან გაგვიგდეს ვაკეა დატყვევებული“.
 ვაჟკაცთა შორის უცებად კაცი მრისხანე სახისა,
 მოხუცი ბაკურ წამოდგა ხელი წაავლო მახვილსა.
 „ეს რაი გვესმის, ვაჟკაცნო, აღზდექით თუშთა შვილებნო,
 მტერი კარს გვაღდა მძლავარი, აღზდექით თუშთა შვილებნო,
 ჩვენ მეფეს სდევნის მტერია აღზდექით თუშთა შვილებო.
 შორით ძმის სიკვდილს უყურებთ ესე რა თუშთა ჯერია“
 აგერ ბაკურის კარზედა შეკრბა თუშების ჯარია,
 ბაკურიც მალე გამოჩნდა ხალხი გაიძრა წელშია,
 გაიძრა რაზმად გაეწყო, თოფი აიღეს ხელშია.
 მოვიდა ბაკურ, შეფერხდა, ჯარს გადაავლო თვალია,
 ასწონა თავით ფეხამდის, ასწონა თუშის შვილები,
 უცებ შესძახა: „ვარგისართ, ნამდვილ ხართ მამათ შვილები,
 შექმნადაც არას გვეყოფის მტერი რაზმ გაწყობილები,
 წავიდეთ, ნულარ უყურებთ, მტერი ვაქციოთ მძოვრადა,
 ვინც მტრის წინ წარბი შეხაროს, დედა შეერთოს ცოლადა!“

1659 წელს თუშ-ფშავ-ხევსურეთის ლაშქარი შეუერთდა ზაალ ერისთავის მხედრობას, აიღეს ბახტრიონის ციხე და დამარცხებული სალიმ-ხანი გაიქცა: „ზაალ ერისთავმან შემოიფიცა საყმონი თვისნი და ფშავ-ხევსურ-თუშნი და ერისთავი ქსნისა შალვა. შეკრბნა ეს ყოველნი, წარუძღვანა ძე თვისი და მიუხდეს პირველად ბახტრიონს, მოსრნეს და მოსწყვიტნეს თათარნი, მერმე ალავერდს და შემდოგმად ყოველსა კახეთსა შინა მოსწყვიტნეს, რამეთუ არცა ღა-თუ დაუტევეს აკუანთა შინა მწოვარნი და განათავისუფლეს კახეთი“-ო (ვახუშტი, საქარ. ცხოვრ. გვ. 189—190). ხალხურ გადმოცემით ბახტრიონის ასაღებად პანკისით წამოსულ თუშების ერთ რაზმს შეუნიშნავს, რომ ბაწარის წყლის ბოგირზე თათრის მდევრებს ნაცარი დაეყარათ, რომ ცხენების ნაფეხურით შეეტყვოთ თუშების რაზმის მოძრაობის მიმართულება, მაგრამ თუშებს ცხენები უკუღმა დაუტყედიათ, ხიდზე გადასულან და ბახტრიონისაკენ მიმავალ გზის ერთ ტყეში დამალულან. მდევრებმა მეციხოვნე ჯარს თურმე აცნობეს თუშების კვალის მიმართულება. თათრის ჯარი ციხის გაღავნიდან გამოსულა და ამ კვალს დასდევნებია. ტყეში დამალული თუშის რაზმი კი უბრძოლველად ციხის გაღავანში შესულა, მაგრამ ციხე დაკეტილი და შიგ გამაგრებული დახვედრია. გმირ ზეზვას მეთაურობით თუშებს ბახტრიონის ციხე ჩქარა გაუტეხიათ და თათრები აღვანის ველით გაქცე-

ულან. მაგრამ თათრებს აქ დახვედრია ნაქერალით ამოსული თუშ-ფშავ-ხევსურების ლაშქარი და თათრებიც გაუწყვეტიათ. ამ ადგილსაც „განწყვეტილა“ დარქმევია. ფშავ-ხევსურებს ნადავლი აუღიათ, თუშებს კი ალვანი რგებიო. ეს ამბავიც ასე გაულექსიათ:

ბახტრიონს სხედან თათრები, სიტყვას ამბობენ ძნელსაო:
 „ახმეტას ჩავქრით ვენახსა, შიგ დავსახლებთ ელსაო.
 შეიტყვეს თუშის შეილებში მალლა შეირტყმენ ხმლებსაო,
 ჯერ შუალამე არ ქმნილა, ნაქერალს გროვდებიანო.
 შეელაო შეელაიძეო პანკისს ვასტეხე წყალიო,
 უკულმ დავსქედოთ ცხენები, დავამალვინოთ კვალიო,
 საგათენებლოდ დავეცნეთ, ბახტრივანს გალავანზედა.
 „გარეთ გამოდი სულთანო, თუშნი გისხედან კარზედა,
 თუ ნებით შენ არ გამოხველ გამოგიყვანენ ძალზედა“.
 მეტი ვარ საღირაშვილი¹ ნუ მიმწერთ ტალავარზედა,
 გადავალ გადავფრინდები, ბახტრივანს გალავანზედა,
 შეიდი არ მოვკლა ხმალდახმალ გამცვალეთ თათრის ქალზედა.
 გოხგავლებული ფრანგული კაბას რა კარგად სქრისაო,
 სისბლისა ნავუბარზედა ფეხი რა ძრვიელ სკურავსო,
 ელ თვეს და ჩალთვეს თათრები, წითელ ჩადიოდ წყალიო.
 ალვანში ციხეს აგებენ ხოჯა თათრისა ძვლისაო,
 ლიბოდ უგდებდენ მალასა, ნაწვრეთის ფრანგულისაო,
 დაავდებინეს ალვანი თუშთ არის საკუთარიო,
 ჯერ ღმერთი, მერე ბატონი სხვა არავინ გყავს მცილაგია,
 ვინც ალვანს უარესობდეს ცოლმა შემოხსნას ხმალია.

საყურადღებოა, რომ თუშები ფშავ-ხევსურებთან ერთად თეიმურაზ I-ის და მოსკოვის მეფის ალექსი მიხეილიძის შორის დიპლომატიურ ურთიერთობაშიაც მონაწილეობას იღებდენ და 1657 წელს მოსკოვში თავიანთ წარმომადგენლებს ხევისბერებსაც კი გზავნიან და ალექსი მიხეილისძეს ქვეშევრდომობასა და მფარველობას სთხოვენ. ჩვენ აქ მოვიყვანთ ამ 1657 წლის დიპლომატიურ წერილის ტექსტს:

ქ. დიდო და ყოვლის მპყრობელო ბატონო, დიდო მეფევ და ყოველთ ქრისტიანეთ ხელმწიფევ, ალექსი მიხაილის შვილო! ყოვლისა მპყრობელო! შენის ბრძანებითა ჩვენს დედოფალსა და ბატონის შვილ-

¹ როდესაც თუშებმა ბახტრიონის ციხეს ალყა შემოარტყეს საგანებელში ჩავარდნილან, თუ როგორ აეღოთ ეს მაგარი ციხე. მაშინ მეტი საღირაშვილს პალოები დაუთლია, ციხის აედლებში ჩაურჭვია და ამით პირველად თვითონვე გადასულა ციხის კედელზე. ბახტრიონის აღებაში თუშებს ზეზევა ბელადობდა თურმე და გამირობით თავი უსახელია (ა. ხახანაშვილი, ბახტრიონის აღება, ივერია 1888 წ. № 220; ურბნელი, ზეზევა და ბახტრიონის ციხე, ივერია 1888წ. № 228).

სა კაცი ებოძა, და ჩვენი ქვეყნის კაცი დაებარებინა, რომე ჩვენც ამ დიდის ხელმწიფის ხელთა ვართო, და თქვენც ამისი ყმანი შეიქენითო და თქვენც ამას დაუკარით თავიო, აწე... ხელმწიფევე, ჩვენი ხელმწიფევე თქვენა... არის და ჩვენც თუშეთის და ხევსურეთის და ფშავის ქვეყანათა, სამთავ ქრისტიანთ ქვეყანასა პირობა გვიქნია და ზურგი მოგვიბამს ერთმანეთისათვის და ელჩები გამოგვიგზავნია. ხვეის ბერი სოზამე მაქსიმეჩი, და გრიგოლ სილორიჩი, და პაულე ივანიჩი და შენი ყმანი შეგქნილვართ და თავი დაგვიკრავს, როგორც თქვენი ბრძანება იქნება ჩვენ იმისი მქნელნი ვართ: ჩვენა ერთი ღმერთი ვიცით და მეორე ხელმწიფე თეიმურაზ. ჩვენ მაგარს ალაგს ვართ და არას კაცს შევეპოვებით. ამდენი ხანი არის საქართველოს ყაენი ებრძვის და ჩვენ არც შემოგვიშვია ყაენის კაცი, და სადაც მოგვიხელებია მოგვიკლავს და მისი სარდარი გაგვიქცევიდა და ლაშქარი გაგვიწყვეტია: აწე დიდო ხელმწიფევე, ჩვენი ხელმწიფე ყაენმა წაახდინა, და ზურგი აღარ საით გვკონდა, და მღვთისაგან ველოდებოდით, რომე ერთი შენი ბრძანება და კაცი მოგვსვლიყო; აწე მოგვივიდა შენი ბრძანებაცა და ჩვენის დედოფალის კაციცა, და თქვენი ბრძანება გაგვითავებია, და შენ შემოგხვეწნივართ, და შენთვის თავი დაგვიკრავს გვიმსახურე და გვალაშქრე, ამ დღეშიოთ შენი ყმანი შეგქნილვართ.

ასეთივე ხასიათის წერილი გაუგზავნეს ფშავ-თუშ-ხევსურებმა მოსკოვის მეფეს ალექსი მიხეილისძეს 1658 წელსაც:

დიდო და ყოვლის-მპყრობელო ხელმწიფევე, ყოველი ქრისტიანეთ რჯულის დამამტკიცებელო, სრულემ საქრისტიანოს საქეთ-მპყრობელო და ყოველთ ურჯულოთ ვამაქარებელო, დიდის მოსკოვის ტახტზე მჯდომელო და სრულ საქრისტიანოს ზურგო და სიქადულო, დიდებულო ხელმწიფევე, ღვთივ გვირგვინოსანო, მფხეთ მეფევე, დიდო მეფევე, ბატონო ალექსი მიხაილის შვილო: თქვენმა მონდობილმა ქვეყანამა თუშეთმა, ხევსურმა და ფშავმა სრულ ერთობილთა თავი დაგვიკრავს და თქვენს ნადგომს მიწას ვმთხვევნივართ: აგრევე ამას წინათაც, დიდო ხელმწიფევე, ჩვენი ელჩები გაახელით და სრულად ერთობილთა თავი დაგვიკარით და ასრე მოგახსენეთ, რომ ჩვენ ერთი ღმერთი ვიცით და მეორე საქართველოს ხელმწიფე, მეფე თეიმურაზ და ჩვენ სხვას ურჯულოს კაცის ხელ-ქვეით არა ვყოფილვართ, თუ არ ქრისტიანის ხელმწიფის ყმანი ვყოფილვართ და გვიმსახურებია და ახლა, ჩვენს ხელმწიფესა ურჯულომ ყენმა დასძლივა და რადგან ჩვენი ხელმწიფე თქვენ ხელთ ქვეშ არის, დიდო ხელმწიფევე, ჩვენც თქვენს ხელთ ქვეშ შევიქნებით და არც უსიკვდილოდ ურჯულოს კაცის ყმობა არ შეგვიძლიან, თუ არ ქრისტიანის ხელმწიფის. და ახლა, მაღალო ხელმწიფევე, ჩვენი ელჩები რომ გამობრუნებულ იყო, და ჩვენის ბატონის რძლის კაცი ივანე მაქსიმეს შვილი და თერგუე რომ

მოსულ იყუნეს, ჩვენი ხელმწიფე წინ შემოჰყროდა, და ერთი ჩვენი ელჩი იქ დაეჭირა და ორი კიდევ გამოუშო და ერთი თავისი კაცი ივანე მაქსიმეს შვილი და ასრე ებრძანა ჩვენს ხელმწიფესა ჩვენთვის რომე ერთი ღმერთი იცოდეთო, და მეორე, ეს დიდი ხელმწიფეო, როგორც ამისმა ბრძანებამ დაგარიგოსთ, ისრე ქენითო, და სხვას კაცისათვის არამც თავი მოგიდრეკიათო, და ან სხვა კაცი თქვენს ქვეყანაში შემოგიშვიათო. მოვიდა ჩვენი ელჩებიც და ჩვენის ხელმწიფის გამოგზავნილი კაციცა, და ჩვენთვის მრავალი წყალობა გებრძანებინა და მაგათი ბედნიერი ხელი დაუღებია, ასრე გებძანა: ჩემი ყმანი შეიქენითო და მემსახურეთო და ვისაც გამტერო, უმტერეთო. თუ რამ დაგჭირდეს, შემატყობინეთო და ლაშქარს მოგაშეგელებო. და თუ ჩემი ლაშქარი გამოუძახო, ან ლეკზედა ან სხვაგნით, თქვენ მხას იყვენითო, რა ხან ჩემი ბძანება მოგივიდეს, შეიყარენით და ჩემს ლაშქარში გაერივენითო და მილაშქრეთო და სხვა მრავალი წყალობა გებრძანა ჩვენთვისა: ღმერთმან ბედნიერის ხელმწიფის ქირის სანაცვლონი გვამყოფოს, და მაგათი დღე ერთი ათასად იქნას: ჩვენ არა ღირს ვიყვენით, რომ ბედნიარს ხელმწიფეს ჩვენთვის წყალობა ექნა: ახლა კიდევ ელჩები ვაახელით დიდს ხელმწიფესა რვა კაცი ნაუმ ივანეს შვილი, პეტრო ნაუმის შვილი, ალექსანდრე აბრამის შვილი, მიხაილ გრიგოლის შვილი, გრიგოლ მიხაილის შვილი, ივანე ივანეს შვილი, სვიმონ ზაქარიას შვილი, კუზმა სვიმოის შვილი გამოგვიგზავნია და შევიტყვევით, რომ ჩვენი ხელმწიფე თქვენთან წამოსულა და როგორაც თქვენი ბრძანება გამოვა, ისრე ვიქთ, და ისრე გემსახურებით.¹

რასაკვირველია ფშავ-თუშ-ხევსურების ეს დიპლომატიური მიმწერა მოსკოვის მეფესთან ნაჯარნახევი იყო კახეთის მეფის თეიმურაზ I მიერ, რომელიც ისტორიულ უკულმართობის ორომტრიალში იყო ჩავარდნილი. შაჰ-აბაზისაგან დევნილი თეიმურაზი ცდილობდა მოსკოვის მეფის დახმარებით, კახეთიდან სპარსელების განდევნას და თავის ტახტის აღდგენას. ამისათვის მას სჭირდებოდა ფშავ-თუშ-ხევსურეთის დიპლომატიური ენით ამეტყველება, სადაც ის ხშირად თავს აფარებდა.

მაგრამ სპარსელებისა და ლეკებისაგან არც თუშებს ჰქონდათ მოსვენება. ლეკები იტაცებდნენ თუშების სარჩო-საბადებელს, საქონელს და ტყვეებად ადამიანებიც მიჰყავდათ, რომელთა დასახსნელად დიდ გამოსასყიდს მოითხოვდნენ. თუშური ხალხური პოეზია სავსეა ამ ლეკურ ტყვეობის გოდებით. ამის შესახებ ქართულ მატრიანეშიაც მოიპოვება ასეთი მოკლე ცნობები: „ჩამოვიდა კახეთში დიდი ჯარი ლეკის

¹ М. Броссе, Переписка грузинских царей с Российскими государями от 1639 по 1770 г. С.П.Б. 1861 г. гл. 74-75, 229.

მიუხედავად თუშეთის ბევრი აენეს. ჩამოვიდა ამბავი, მოახსენდა ბატონმა შინევე წაბრძანდა კახი ბატონი კახეთს, მიეშველა თუშეთს¹ -
 რასაკვირველია არც თუშები ისხდნენ გულხელდაკრეფილი და
 ლეკებს სამაგიეროსაც უხდიდნენ. დავით III (იმამ-ყული-ხანი 1703-
 1722) დროს, მემატეიანის ცნობით, დროებით მშვიდობიანობა ჩამოვარ-
 დნილა კახეთსა და ლეკებს შორის, მაგრამ ეს ზავი თუშებს თურმე
 დაურღვევიათ: „ხოლო კახთა და ლეკთა ზავთა შორის წარვიდენ
 თუშნი, მოსრნეს რაოდენიცა ჰკოვეს ლეკნი და მწყემსნი და წარმოიღეს
 არეე დიდძალი, ეწივნენ ქარელნიცა, არამედ მოსრნეს თუშთავე და
 აოტნეს იგინიცა და მოვიდნენ მშვიდობით: ამისთვის მოგზავნეს
 ქარელთა: „არის მშვიდობა ჩვენ შორის, რად ჰყვეს თუშთა ესე“.
 განრისხდა იმამ-ყული-ხანი და ბრძანა მიეცემა მონაღებისა. ხოლო
 თუშთა არა ინებეს. კვალად წავიდა მოურავი მათი და არც მას
 უსმინეს, ამხედრდა თვით იმამ-ყული-ხანი და მივიდა და უბრძანა
 ცემა თოფთა, არამედ მათ რა იხილეს იმამ-ყულ-ხანი, შეაქციეს ზურგი
 და დასდგნენ უსაქურველონი, და მსროლელთაცა არღარა თუ ეკადრეს.
 მიხედვად ამისთვის შეიწყალა მეფემან და არღარა მოსრნა, გარნა
 წარუხვნა ნატყვენავი და მისცა ლეკთა არვითურთ“. (ვახუშტი, საქარ.
 ცხოვრ. გვ. 206).

ქართლ-კახეთის სამეფოს არსებობის უკანასკნელ საუკუნის მიწუ-
 რულში ლეკების თარეშმა საშიში და მწვევე ხასიათი მიიღო და
 თუშეთის პოლიტიკური მნიშვნელობა, როგორც დაღესტნის მოსაზღვე-
 რე პროვინციისა, გაორკეცდა. თეიმურაზ II (1744-1760) და ერეკლე
 II (1760-1798) განსაკუთრებულ პატივით ეპყრობოდნენ ფშავ-თუშ-
 ხევსურებს და მათგან ჰქმნიდნენ საიმედო და თავდადებულ რაზმებს,
 რომლებსაც, პირველყოვლისა, ევალებოდათ ლეკებისაგან კახეთის
 ჩრდილოეთის საზღვრის დაცვა. და, როდესაც ლეკების თარეშის
 ასალაგმავად ერეკლე II მორიგი ლაშქრობა განაჩინა, მან ამ ბევრისა-
 გან თუშ-ფშავ-ხევსურნი გაანთავისუფლა², რადგანაც ესენი ლეკების
 საზღვრების სადარაჯოზე მუდამ შეიარაღებულნი იდგნენ.

ამას გარდა, თეიმურაზ II და ერეკლე ხშირად ფშავ-თუშ-ხევსუ-
 რეთში იხიზნებოდნენ, ცხოვრობდნენ იქ და მათში ერთგვარი პა-
 ტივი და სიყვარული ჰქონდათ მოპოვებული, ამიტომ მეფის სასახლის
 ამაღლაში თუშ-ფშავ-ხევსურნიც ერივნენ. ერეკლე II-ზე თუშებში
 დღესაც დარჩენილია ზოგიერთი მოგონებები. სხვათა შორის ასეთი
 გადმოცემაც არსებობს: ერთი თუში ერეკლეს სასახლის სადარაჯოზე
 თურმე მდგარა და მას ღამის წყვდიადში სასახლეში შემავალი

¹ საქართველოს ცხოვრება, პაპუნა ორბელიანისა. (იხ. ზ. ჰიკინაძე, საქარ. ცხოვრება. 1913წ. გვ. 54).

² Бутков, Материалы для истории Кавказа, т. I СПб. 1869 г. გვ. 288.

ერეკლე ვერ უცვნიდა და დაუძახნია, ეი ვინა ხარ? მეფეს ხმა არ გაუცია. თუში მივარდნილა და მისთვის გაურტყამს. ამაზე გაბრაზებულ მეფეს დაუყვირია, რას სჩადიხარ შე ბრიყვო, მეფეს რათა სციმ? თუში შემკრთალა და მის წინ მუხლი მოუყრია. ერეკლეს ის წამოუყენებია, მხარზე ხელი გადაუსვამს და უთქვამს: ყოჩაღ, თუშო, რომ ასე ერთგულად ყარაულობ ჩემს სასაბაღესო.

თუშების ასეთ ერგულეობის სტიმული პოლიტიკურ-ეკონომიური ხასიათისა იყო. ერეკლეში ისინი ხედავდნენ ლეკებისაგან მფარველ ძალას. ამასთანვე თუშების ცხერის ზამთრის საძოვართა ბატონ-პატრონი მეფე იყო. ამიტომ თუშებს მეფესთან საფერაო საქმე ჰქონდათ და მას ასე ერთგულად იცავდნენ. ერეკლე II თუშებში ეძებდა ერთგულ და საიმედო ძალას, რომელიც არ იყო მოშხამული მონღო ბატონყმურ და მოღალატურ სულისკვეთებით, რაც ახასიათებდა იმდროის ბარის საქართველოს ბატონყმურ საზოგადოებას. ამასთანავე თუშების ცხვარიც მეფის ხაზინას საგრძნობ შემოსავალსაც აძლევდა. რომ ამ მხრივ ხელისუფლების დაინტერესება დიდი ყოფილა ამას მოწმობს თუშებისადმი მიცემული 1757 წლის სიგელი¹, რომელსაც ხელს აწერენ მეფეთა მეფე თეიმურაზ და მეფე ერეკლე.

ამ 1757 წლის სიგლით ეს მეფეები სამეგვიდროდ და მუდმივ მფლობელობაში აძლევენ თუშებს „ალონის“ ან ალვანის მიწადორს: ... არც ჩვენ და არც შვილმან ჩვენმან იქ (ალვანში) სოფელი არც დაასახლონ და არც ავაშენოთ ჩვენ და არც ალონის ადგილი და მიწა გავცეთ... თქვენთვის და შვილთა თქვენთათვის ამ რიგად გვიბოძებია... არ მოგეშალოსთ ჩვენგან და არც სხვათა ჩვენთა შემდეგთა მეფეთა და მეპატრონეთაგან... თქვენ როგორც ძველთაგან ან საბაღახე და საფოთლე გერთმეოდესთ და საკომლო, ისე გამოგერთმეოდესთ... ამ რიგად ეს წყალობა გვიქნია, საცა ალონის ადგილში სოფელი არ ყოფილიყოს და დღეს არც ჩვენ და არც შვილმან ჩვენმან იქ სოფელი არც დაასახლოს და არც ავაშენოთ ჩვენ და არც ალონის ადგილი და მიწა გავცეთ. თქვენთვის და შვილთა თქვენთათვის იმ რიგად გვიბოძებია ჩვენად ერთგულობისათვის და სამსახურისათვის სამკვიდროდ. ასე გიბოძეთ რაგვარადაც ამ სიგელში

¹ამ სიგელის ტექსტის ნაწყვეტები მოყვანილია დ. ალბანელის წერილში „თუშების ორი გუჯარი“ (იხ. კვალი 1897წ. №50, 51, 52), სადაც ავტორი შენიშნავს, რომ ამ გუჯარების პირები მან იპოვნა ტფილისის საგუბერნიო მართელობის არქივში 1808 წლის საქმეებში. ამ გუჯარების დედნები კი, მისივე განცხადებით, გაუტანიათ თუშებს: ფოცხვერს (ცისკარაშვილი), თათოს და ივანეს. ჩვენ გვინდოდა აღნიშნულ გუჯარების პირების გადათვალეობა და ტექსტის აქ მოყვანა, მაგრამ მათი მოძებნა საქართველოს ცენტრარქივში სამწუხაროდ ჯერჯერობით შეუძლებელი აღმოჩნდა.

დაგვიწერია. არ მოგეშალოსთ ჩვენგან და არც სხვათა ჩვენთა შემდგომთა მეფეთა და მებატრონეთაგან-“ო.

ამგვირად ირკვევა, რომ ალონის ველზე, რომელიც თუშებს ჯერ კიდევ ლევან II დაუთმო ზამთრის საძოვრად, სოფლები შენდებოდა და ამით ვიწროვდებოდა საძოვრის ფართობი. ეს კი საფრთხეს უმზადებდა თუშეთის მეცხვარეობის განვითარებას და ამიტომ მის სრულ დასაკუთრებასათვის საჭირო იყო მეფის ბრძანება და სიგელი, რომელიც 1757 წელს თუშებს უკვე ებოძათ. სამაგიეროდ თუშებს მეფის ხაზინაში შექონდათ საბალახო და საკომლო გადასახადი და თავის ხმლითაც მეფეებს ერთგულად ემსახურებოდნენ. მაგრამ 1757 წლის სიგელმა თუშებსა და მეთობლებს შორის (ბაბტრიონელები, ფშაველები და ლალისყურელები) შუღლი დაბადა. ეს სოფლები ალვანის მინდორზე ხენათესევას ეწეოდნენ და 1757 სიგლით თუშებმა მათ ეს აუკრძალეს. ამას მოჰყვა ორივე მოწინააღმდეგე მხარის ერთმანეთზე მტრული გადაკიდება, მიხტომა, საქონლის მოტაცება, ქურდობა და სხვა. ხელისუფლება იძულებული გახდარა საქმეში ჩარეულიყო და 1781 წელს ერეკლემ ბრძანება გასცა თუშთა მოურავს, რომელსაც საქმის მოსაგვარებლად აძლევს სათანადო დარიგება-განმარტებებს.

როგორც ჩვენ უკვე აღვნიშნეთ, თუშები ფშავ-ხევსურებთან ერთად შეადგენენ მეფის ძლიერ და საიმედო რაზმებს, რომლებიც მონაწილეობას იღებდნენ ერეკლეს სხვადასხვა ბრძოლებში. სამწუხაროდ ქართველ მემბტიანეს ამის შესახებ ჩვენთვის ცნობები არ შემოუნახავს, მაგრამ ზეპირსიტყვაობაში ის დღემდე დაცულა. ამ შემთხვევაში ქართველ მემბტიანეს სრული დუმილი ახასიათებს; იგი ვეუკაცობას საზოგადოდ მალალ და გაბატონებულ წოდებას უქებს და მდამიო ხალხის გმირობაზე სრულიად სდუმს.

ამ მხრივ საყურადღებოა ასპინძის ომი (1770 წ.), სადაც ხევსურებთან ერთად თუშებიც იბრძოდნენ. თუშებში გმირობის სახელი მოუხვეჭია: ხოხიო ბობლიაშვილს, ნაკუდა ქუიძეშვილს, დილოიძეს და სხვა. ამაზე ნათქვამი ლექსის ეს ნაწყვეტიც:

თვალიც უჭირავს ქვეყანას, ხოხიო გაირჯებაო,
დიდის ბატონის ჯარშიდა წინ ვერვინ დაუდგებაო,
ბატონის თვალი წყალობდა, ბატონს არ მოუკვდებაო.
ნაკუდა ქუიძესშვილი რა კანჯარივით ბტებაო,
შვიდი აკათა ხმალდახმალ, რიგი ხანჯალზედ დგებაო.¹

ასპინძიდან გამარჯვებულ ჯარს წალკის სერზე შეუსვენია. ერეკლეს აქ უხმია დილოიძე და უთქვამს: „ჩემო, თუშო, გულადობისა-

¹ რ. ვ რ ი ს თ ა ვ ი, ასპინძის ომი, ტფილისი 1870 წ. გვ. 15—16; მისივე ქართული სახალხო პოეზია (კრებული 1880 წ. გვ. 27).

თვის აი ეს ხეობა შენთვის მიჩუქნია“-ო. დილოიძეს წაღკის ბიძგებზე უარი უთქვამს და მის ნაცვლად ერეკლესათვის ხევსურის ხმალი უთხოვია. მეფეს ხევსურისათვის ხმლის წონა ოქრო მიუცია და ის დილოიძისათვის უფეშქაშნია¹. 1785 წელს კახეთში გაილაშქრა აფარის ცნობილმა ომარ-ხანმა, რომელმაც 11.000 ჯარით გადმოლახა ალაზანი და უშიშრად კახეთში თარეშობდა. ერეკლე იძულებული იყო ომარ-ხანისათვის 10.000 მანეთი ჯამაგირი ეძლია.

ამ ომარ-ხანის რისხვა თუშებსაც არ ასცდენია. მისი ჯარი ნუცალის წინამძღოლობით თუშეთს შესევია და ხარკიც დაუდვია. მაგრამ ნუცალი ამასაც არ დაჯერებულა და განუზრახავს თუშეთის შემოსამტკიცებლად მისი გამაჰმადიანება. ნუცალისათვის თუშებს მიუგზავნიათ საპატიო მოხუცი ანთა დევდრისი და მოფიქრებისაგის დრო უთხოვიათ. ამავე დროს თუშებს მხედრები უფრენიათ ლევან ბატონიშვილთან და დახმარება უთხოვიათ. მეფის ჯარიც გადმოსულა და გირევის ლელეზე დაბანაკებულა, საიდანაც ნუცალმა სინათლე თურმე შენიშნა, მაგრამ ანთამ ის დაარწმუნა, რომ ეს მცეცხვარეთა ბანაკიდანაო. ნუცალი მანც უიშობდა და, რომ დარწმუნებულყო მის გულწრფელობაში, ცხენის ხორცის შეჭმა უბრძანა. ანთამ ეს ბრძანებაც შეასრულა. ამ დროს ნუცალის ბანაკს თავს ესხმის მეფის ჯარი და ანადგურებს. ეს ამბავი ხალხს ასე გაუღექსია.

ქაჩუსა თავსა გადმოდის დიდი ნუცალის ჯარია,
ჩამოდგა გირევის ვაკეს, როგორც ნაგუბარს წყალია.
წოვათის დევდრი ანთაი ნუცალს მიუა კარზედა,
წინ დაუდგ ოქროს ტაბაკი ზედ კვიცის ხორცი აწყვია,
დანა ზედ უძვეს ჯავარი გიშრისა ტარი აგია,
სკამს და ვერა ლებდის, ლეთისგან მოელოდ შველასა.
შეიტყო ითიბანულმა, ლურჯას დააკრა ნალები,
საგათენებლოდ ჩავალის გრემის ბატონის კარზედა:
„ლევანო, ჩვენო ხელმწიფევე, ჩვენა გვიბოძე ყმანია“.
ლევანმა ჯარი შეყარა ათასი მეომარია,
ანთო მაშხალაები ღამით გაიხნო გზანია,
გარდადის ნაყაგჩოსა, ღმერთო დასწერე ჯვარია.
ითაბანულის ლურჯაი ნაყაგჩის გდია მკვდარია,

¹ ზემო აღვანში მაცნობეს, რომ დილოიძის ეს ხმალი ინახება გაბო აბაშიძის სახლშიო. მე ხმალი ვაგსინჯე. ხმალი მოზრილია, მას ერთ გვერდზე ახატია პირდაპირი ღომი, მეორეზე კი ჯვარიანი სფერო. გაბო აბაშიძის თქმით, ამ ხმლის გასასინჯად ხევსურები დღესაც მოდიანო, რომლებიც თურმე ეძებენ დილოიძის ამ ხმალს და დიდ საფასურსაც იძლევიან. ხევსურები ამ ხმალს სინჯავენ, მაგრამ მის სინამდვილეში ეჭვობენ. ხმალი თავის ფორმით და ნაკეთობით არა ვაგს ხევსურულ ფრანგულას.

გვერდთ უზის თავის პატრონი დასტირის როგორც ქალი.
 ვინ გახვალთ გირვეის წყალსა ვინ გაიმეტებთ თავსაო,
 წინგავიდ გირვეის წყალსა, ვაეი ლურჯ პერანგიანი,
 იქნებოდ საგინაშეილი, ვისაც ანდერაზ ჰქვიანო,
 ჩავიდა, ჩამოერივა სალთხუცის ნარქაფითაო,
 ნუცალს ჩაუქრა კარავი ნაკუდაურის ხმლითაო.

ცოლი ნუცალის ტიროდა: „ნეტარ ნუცალ რაიქნა?
 „ნუცალი ანდერაზმ მოკლა ყორნებს ჩაქონდა მწეღითა“
 ლეკთა სტირიან ქალები, აღარ მოგვივლენ ქმარები,
 ცხენებთ რა უყოთ ტიალთა დაწყვიტეს ლაგამთ ტარები,
 ზოგთა სთქვეს: „ბაშტეს შევყაროთ, მაგრა დავვულოთ კარები“
 ზოგთა სთქვეს: „მთაზედ გაუშოთ, თავზე წავყაროთ ლაგმები,“
 ზოგთა სთქვეს: „უკულმ შეგვაზმოთ, ზედ თავათ შეგსხდეთ ქალები
 გავიდეთ თუშისკენ, იქავ შევიერთოთ ქმარები.“

საქართველოს რუსეთთან შეერთებისა და თვითმპყრობელობის ჩვენში დამყარების პირველ პერიოდში, იმპერიალისტური რუსეთი შეუდგა კავკასიის დაპყრობის საქმეს, რომელშიაც აქტიურ მონაწილეობას იღებდა ქართველ თავადების დიდი ნაწილი. ამან უფრო გააღრმავა კავკასიაში მობინადრე ტომების საქართველოსადმი მტრული განწყობილება, განსაკუთრებით ლეკებ-ჩაჩან-ქისტებში, რომლებიც გააფთრებით ებრძოდნენ თვითმპყრობელურ რუსეთს და კავკასიის ისტორიაში გმირობის სახელი მოიხვეჭეს. ამან უფრო გაართულა თუშეთის მდგომარეობა, მით უმეტეს რომ, თუშეთის პოზიცია ამ შემთხვევაში ლეკ-ჩაჩან-ქისტებისათვის გარკვეული იყო, რომელიც მათ მოწინააღმდეგე ბანაკში იყო მოქცეული.

ამიტომ ლეკების თავდასხმას დაემატა ქისტ-ჩაჩანების შემოსევა და თუშეთის აკლება. ახლა თუშეთს ამ ფრონტზედაც უხდებოდა თავდაცვითი ბრძოლის წარმოება.

ამ მხრივ საყურადღებოა ქისტის ბელადის მურთაზის შემოსევა და ფარსმის ციხის გარემოცვა. ხალხურ გადმოცემით, ქისტ-ჩაჩანის ნაიბს მურთაზს დიდი ლაშქარი წამოუხსნამს, რომლის აღრიცხვა მას გასჭირებია და ანგარიშისათვის მურთაზის ბრძანებით მოლაშქრეებს თითქო ჭვა აუღიათ და ერთ ადგილზე დაუყრიათ, რომლისაგან მთელი გორა დამდგარა.

მურთაზი ზარბაზნით გადმოსულა და მისდგომია ფარსმის ციხეს. ციხეში თუშები გამაგრებულან და ვერაფერი დაუკლია. მაშინ მურთაზს უბრძანებია ციხის სანგლით აფეთქება. თუშებს ეს დროზე გაუგიათ და ერთ თუშის ქალს კახოს თინას თავისი მანდილი ერბოში ამოუვლია, სანგალში გადაუგდია და ის აუფეთქებია. ამ თინას გმირობაზე ასეთი ლექსია გამოთქმული:

ფარსმის ბროლისა ციხეო, შიშით გაქანებს ქარიო, კონსტანტინე
 შიგ სხედან თუშის შეილები თოფ პირებს ასდის ალიო.
 თინაო, ღმერთმა გაცხონოს, სული ხომ ლაღად არიო,
 თმას შემაიხვი მანდილი წელს შემაირტყი ხმალიო.
 გეერეოდი ლაშქარში, ჩალად დაყარე მკედარიო,
 უკან გაჰყვებოდ თუშები, კალოდ გაღეწეს მკედარიო.
 გაჰკვირვებოდა დაღესტნლებს თინას ნაომარიო,
 ან მკლავი როგორ უძლებდა ან სამლარიანი ხმალიო.
 იქით გაიქცა მურთაზი, გადაიარა მთანიო,
 ქაჩუსის ღელეს ჩასტირის, როგორც თმინა ქალიო.
 წინ ცოლი შემოეგება თურეშაულთი ქალიო,
 —მურთაზ, რად გამოქცეულხარ, რად შეგვირცხვინე გვარიო?
 —თუშთ გამიწყვიტეს ლაშქარი მოველი სირცხვილიანი.
 —სირცხვილიანის მოსვლასა სიკვიდილ სჯობს ნამუსიანი“.

ჩქარა თავიანთ დროშებით ხვესურებიც გამოჩენილან და ხვესურეთის კოპალეს მიჰგებებია ფარსმის წმ. გიორგი. ამტყდარა კექ ქუხილიც:

ცა ქუხდეს ქუხდეს ელავდეს, წმ. გიორგი იქნება.
 ნოგროს წვერზე დაბრძანდა გიორგი დობილიანი,
 მთის ძირში შემოეგება კოპალე ბოვრაცყიანი.

მტერს შიშის ზარი დასცემია და ძლეული მურთაზი გაქცეულ ბრძოლის ეს ეპიზოდი ასეა გაღეჭილი:

ქაჩუსა ძირსა შემოვედ მურთაზ დიდითა ჯართა,
 ფარსმისა თავსა გადმოდგა დაფნიან ზარბაზნიანი,
 ფარსმის ვაკეში ჩამოდგა ალმიან დროშიანი.
 ფარსმას ვერ გატებ მურთაზო, ქვეხაი ნაქსოვიანი,
 რკინის ვერ დაღლეწ კარებსა კოპალე დიჩინიანი.
 ფარსმაში კოხტა ციხეებს შენ ვერ დაულებ კარებსა,
 შიგნით ვერ გამორეკავდი ლამაზ ლამაზსა ქალებსა.
 შიგა ზის ალოს ალუდა ქორი აფეთებს თვალებსა,
 უკანვე დაგაბრუნებსა მტირალს გაგზავნის შინათა,
 ხირიშებს არც კი გაკადრებს მაერებით შეგიჯერებსა,
 ტყვია წამალი ბევრი აქვს ასი ოსმალოს ტოლია.
 უკან გამოგყვა მეკობარ ფარსმას ნარჩენი ყმანია,
 შემოგაბრუნებს პირ ალმა გატირეს, როგორც ქალია.
 მთას გადატირის მურთაზი, ფარსმაში დამარცხებული,
 ჯარ თუშებს გავაწყვეტინე დაღესტანს შემრცხვენდებო.
 გზათ დედა მოვეგებების, მურთაზ რა უყავ ჯარიო?
 ჯარ თუშებს გააწყვეტინე, შინ მოხველ სირცხვილიანი.

მურთაზისათვის თუშებს წაურთმევიათ ზარბაზანი, რომელიც დღეს ინახება სოფ. ქეშოში და აქვს ასეთი არაბული წარწერა: ამალი აჰმად“ (აჰმადის საქმე ან ნაკეთები). უკან გამარუნებისას დამარცხებულ მურთაზს ლაშქრის დანაკლისის გამოსარკვევად უბრძანებია საალრიცხვად დაყრილ ქვის სათითაოდ აკრება, რომელსაც დაკლებია ერთი მესამედი. ეს ქვის გორა ქაჩუს გადასავალზე დღესაც დარჩენილა და მას მურთაზის გოხს (ქვას) ეძახიან.

არც საისტორიო წყაროებიდან და არც ხალხურ გარდმოცემებიდან არასჩანს, რომ თუშებს მონაწილეობა მიეღოთ მთიულეთის ამბოხებაში და აგრეთვე ალექსანდრე ბატონიშვილის შეთქმულებაში რუსეთის წინააღმდეგ. მართალია ალექსანდრე სპარსეთიდან თუშებსაც მოუწოდებდა რუსეთის წინააღმდეგ საბრძოლველად და ასეთ ბარათსაც კი უგზავნიდა: ქ. ჩვენ მაგიერად ერთობრივ თუშთ ასე ეუწყოსთ, მემრე ჩვენი ამბავი ესრეთ იუწყეთ. ჩვენს მოწყალეს ხელმწიფეს, როდესაც ვიახლეთ და ჩვენი საჩივარი მოვახსენეთ, ხელმწიფემ მაშინვე თვისის ურიცხვის მოწყალებით მთელს ერანში ბრძანებები გასცა და საქართველოში წამობრძანების თადარიგში შევიდა. სხვა რიგათაც მრავალი წყალობები მოიღო ჩვენზედა და ჩვენთან მყოფს თავადებზედა თეთრით ხალათებით, ცხენებით, იარაღებით თუ სხვა წყალობებით. ასეთი წყალობები მოიღო ჩვენზედ და ასეთი პატივი მოგვცა, რომ არა ერანის ხელმწიფეს ჩვენთა მამაპაპაზედ ამისთანა წყალობა არ მოუღია და არც ამისთანა პატივი მიუღიათ და არც სხვას დროს სხვას ხელმწიფისაგან თავადებს ამისთანა წყალობა არ მიუღიათ, როგორითაც ჩვენთან მყოფთ წყალობები მიიღეს. ყოველის ადგილებიდან ორმოციის დღის ნავროზს წინათ ჯარები მოიყვანეს და ჯარების სანი ნახა ხელმწიფემ და თავის უფროს შვილს ამაზ-მირზას დიდროვანი ჯარები უბოძა და ჩვენც თანგვაახლა და მარტის ოცდარვას თერანიდან გამოვედით და მანდეთკენ წამოვედით. ჩვიდმეტს დღეს უკან თითონ ხელმწიფეც დიდროვანის თავისის ზღვისებრის ჯარებით მანდეთკენ წამობრძანდება. ჩვენ ამას გწერთ, რომ რადგანაც ხელმწიფემ ურიცხვი მოწყალება მოიღო და ჩვენის ოჯახის ამამგდებლების მანდელამ გაყრა (იგულისხმება რუსები) ინება. თქვენ არამც და არმც ასეთი საქმე ჰქნათ, რომ დიდებულის ხემწიფის რისხვა თქვენს თავზედ მოაწიოთ და საქართველოს წახდენის მიზეზი შეიქნათ და ან თქვენი ცოლი და შვილი დაატყვეოთ. ათას სამასი წელიწადი არის, რომ ჩვენი ოჯახი საქართველოს მეფენი ყოფილან და ერანის ხელმწიფის ყმანი თქვენს მამათა და პაპათ ყოველთვის ჩვენის ოჯახისათვის და ჩვენის მამაპაპათ წინ სისხლი დაუღვრიათ თქვენს მამაპაპას. თქვენ ასეთი საქმე არა ქნათ, რომ თქვენი ოჯახიც დალუპოთ და თქვენი ნამსახურობაც და სისხლის დაღვრაც ჩატაროთ. ესენი ლეკები

ხომ არ არიან. ხუთი ათასი კაცი არარი ათი ათასი და ოცი ათასი ხომ
 ნდაარი და ყანდარ ზევით მთელი ერანი მანდ მოდის. ლმერთმა ხომ
 იცის, რომ ან უნდა მანდ ამოწყდნენ და ან მანდედან რუსები გა-
 რეკონ. თქვენ ახლავ ყველანი ჩვენთან წამოდით და წინ მოგვეგებე-
 ნით ორპირად. მოდის ჯარები, ერთ ჯარში ყვენი ბრძანდება და
 მეორეს ჯარში შაჰზადა. ერთი ყარაბაღის გზაზედ მოვა და ერთი
 გოგჩაზედ. ჩვენც იმდროს ან ყვენთან ვიქნებით და ან შაჰზადასთან,
 რომელიც გზა გეახლოებოდესთ და ამჯობინოთ იმ გზაზედ წამოდით
 და წინ მოგვეგებენით. ხემწიფის ფარვანიც მოგვივათ ხათრიჯამოხისა
 და დრო ეს არის. წამოდით ხემწიფის წყლობაც დიდი დაგემართე-
 ბათ რა როგორადაც რომ თქვენი მამაპაპანი ერთგულნი ყოფილან
 უმეტესად ერთგულად თქვენ აღმოჩნდებით. თუ ამ ჩვენს რჩევას დაი-
 ჯერებთ და მოხვალთ ხომ კარგია, თუ არადა თქვენ იცით. ლმე-
 რთმან ხომ იცის რაც ამ წიგნში მოგვიწერია სწორე და ქეშმარიტია.
 ყოველივე თითო ამის პირი ქართლსა და კახეთში ყველასათვის მი-
 გვიწერია და ჩვენი ვალი აგვიხდია. და ახლა თქვენ იცით. მარტის
 „ვ“ (6) ქრკს „უბ“ (492—1804 წ. აზის ბეჟედი. ალექსანდრე).

მეფის ძე თეიმურაზ სიყვარულით მოგიკითხავთ. თუ ჩვენსა ანბაჟს
 იკითხავთ ჩვენც ამათს უმაღლესობას ბიძა ჩვენსა ვახლავართ და
 ხემწიფისაგან ასეთი მოწყალება მოადგა ბიძა ჩვენსა, რომ არას ჩვენს
 მამაპაპას ხემწიფის ასეთი წყალობა არ მისდგომიათ. ახლა თუ ჩემს
 რჩევას დაიჯერებთ ახლავ ამათს უმაღლესობას იახელით ლმერთმან
 ხომ იცის ხელმწიფისაგანაც და მამის ჩვენისაგანაც დიდი წყალობა
 დაგემართებათ და თუ ამ ჩვენს რჩევასა არ დაიჯერებთ და არ მო-
 ხვალთ საუკუნოთ თქვენს ოჯახს დააქცევთ და ახლა თქვენ იცით. (აზის
 ბეჟედი. ქ. მეფის ძე თეიმურაზ.)

ეტყობა თუშებს არ ჰქონიათ ალექსანდრეს გამარჯვების იმედი
 და ამ ავანტურისაგან თავი შეუკავებიათ.

სამაგიეროდ თუშები აქტიურ მონაწილეობას იღებდენ დაღესტ-
 ნის დაპყრობისა და შამილის დატყვევების საქმეში. შამილს ღრმა
 კვალი გაუვლია თუშეთის ისტორიულ წარსულზე, რაც აღბეჭდილია
 თუშურ ხალხურ საგმირო ლექსებსა და მოგონებებში. აქ ღღესაც არი-
 ან შამილის მომსწრე მოხუცები, რომლებსაც მისი ტყვეობაც კი უგე-
 მიათ. ამიტომ შამილის ხსოვნა და მისი გმირული მოღვაწეობა ხალხში
 ჯერ არ გამქრალა და მის სახელს თუშები მუდამ ქებით იხსენიებენ.

თავის პოლიტიკურ მოღვაწეობის პირველ ხანებში შამილი თუშეთ-
 თან მეგობრულ დამოკიდებულების დამყარებას ცდილობდა და ამ
 მიზნით თუშებთან კაბუჭის მთაზე დიპლომატიურ მოლაპარაკებასაც
 თურმე აწარმოებდა. მაგრამ მათ შორის შეთანხმება არ მომხდარა. მა-
 შინ შამილს თუშეთის დასარბევად გაუგზავნია ხათილ მუხამა, რომე-

ლიც თავის ლაშქრით ლაასის მთაზე დაბანაკებულა. აქედან ხათილ მუხამას რაზმის ერთი ნიწილი სოფ. ხისოსკენ გაუგზავნია, მეორე კი ქუმელაურთაში. ამ ორ სოფელს მიშველებია პირიქითისა და გომეწრის თემის სოფლები, მტერზე იერიში მიუტანიათ და დამარცხებული ხათილ მუხამა დიდის ზარალით უკანვე გაბრუნებულა.

ამ გამარჯვებისათვის მეფის მთავრობას თუშები სამი წლით გადასახადისაგან გაუნთავისუფლებია და ამაზეა ეს ლექსიც გამოთქმული:

ერთხელ თურმე იმამ შამილს მუქარა სთხოვეს პირათა:
 შენ მგონია დაიკვებნე თუშეთს წაეალ საომრათა,
 თუ მოხვალ კი გიმასპინძლებთ თუშები ვაჟკაცურადა,
 თუ გახსომს ფარსმის თაობა, ან თუ იცნობდი მურთაზსა,
 შენცა ეგრე გიმასპინძლებთ, ისრე გაგზავნით მტირალსა.
 ლაას რომ დავეჯახენით მაღლა ხისოსა მთაზედა,
 სამოცი ლეკი მოგიკალთ, ხმალნი გილეწნეთ თავზედა,
 ჩვენის თოფების ნაბეკდით სისხლი აწვიმეთ ვზაზედა,
 ჩვენმა მთავრობამ შეიტყო, წიგნი დასწერა წამზედა,
 ფოშტის ფული გვაპატია სამ წელიწადი კვამლზედა.

მაგრამ თუშების ამ გამარჯვებას ჩქარა მოჰყოლია ლეკების უფრო, დიდი ჯარის თავდასხმა და აღდამის მიერ 1838 წელს სოფ. დიკლოსა და შენაქოს აკლება. აღდამი 10.000 ჯარით პირველად დაღესტნის მოსაზღვრე სოფ. დიკლოს შესეგია და ეს სოფელი გაუნადგურებია. აქ მოვიყვანთ ამ ბრძოლის გალექსილ მატთანეს:

ყური მომიგდეთ, მსმენელნო, ლექსად გეტყვით ყველაფერსა,
 უწინ ჩვენ მამაპაპანი სისხლით რწყავდეს მთის კალთებსა,
 მტერსა მტრულად უხედებოდეს ხმლით იცავდენ ჩვენს საზღვრებსა,

დაღესტნის იმამს უთვლიდეს: „მოდით გელოდებით ჩვენცა,
 თუ მოხვალთ, კი გიმასპინძლებთ სისხლსა გასმევთ თქვენვე თქვენსა.

თქვენ მოსოქელებს გვეძახით ქართველები ჩვენ თუშებსა.“

ეგ რომ გაიგო შამილმა თავსა თვისა გაიქნევსა:

„ეს როგორი ამბავია ეუბნება ნაიბებსა,

„რატომ წმინდათ არ გაჯღმენტავთ მაგ მამაძალსა თუშებსა.“

შამილსა ჰყავს ერთი ლეკი ცოტას ეტყვის, ბევრს ითქმევსა:

„ჩვენ თუშებს როგორ გაველმეტ გმირთა ლომებრ მეომრებსა
 მათში ერთხელ ჯაზათ გახლდით მოგვაფარეს სულ გოხებსა,
 ტყვიას ხო არ გვაკმარებდეს ელვა იდგა მათი ხმლისა.

თან დიაცნი დაჰკიოდნენ ხელთ იხვევდნენ მანდილებსა,

— დახოცეთ ნულარ გაუშვებთ ქაქანებას მაგათ ძისა!
 ბულათ ხანმა ბაგვაზელმა ყველა პირათ მოახსენა:
 „თუშებს ვერვინ ვერ დაიჭერს ვერცა სხვა და ვერცა ჩვენა.
 ერთხელ რომ ჯარათ გამგზავნე, ჯარიც მომე ყველა მბრისა,
 ნარჩევ ნარჩევი ბიჭები ამ შენ ნაქებ დაღესტნისა.
 თუშურ მთებს რომ გადავდექით მიწა გვექცეოდა ძირსა,
 ერთ ალაგას დავბანაკდით, ჯარი სჭამდა ტკბილად პურსა,
 ზაქარევა ჰავარელი ფიქრთ გართული რათმე ზისა,
 უთხარ: „ზაქარ, რათა ფიქრობ, რაზე იყურები ძირსა?“
 ამოიოხრა და მითხრა ნიშანია ფინთი მბრისა.
 გაიხედა, დაინახა ვინმე იჯდა კლდისა ძირსა,
 მითხრა: „ნეტავ ის ვინ არი, თუ მზირია ჩვენი გზისა“.
 უთხარ: „მწყემსი ვინმე არი დაღალული ჩრდილში ზისა“.
 თურმე ჩვენი მზვერავია, ოთხი კაციც გვერდს უსხედსა.
 ხუთმა სროლა აგვიტეხეს ტყვია მოდის სეტყვასვითა,
 ხუთმა თერთმეტი მოგვიკლა იარალი ვყარეთ ძირსა,
 თურმე თუშებში წესია შერიგებას ნიშნავს ისა.
 ახლა შორით დაგვიძახეს: „ჩვენ ხომ კიდევ ომი გვინდა.
 იარალი ხელთ აიღეთ, ახლა პირი ვცაღოთ ხმლისა“.
 „იარალს თავი ვანებთ ბილიკი ვნახეთ ტყისა.
 ჯერ ტყეზე ვისირბილევით მემრე გზებზე მაღალ მთისა“.
 ჰაჯი მურამ ხუნზახელმა ყველა უთხრა იმამს პირსა:
 „მე იმათში ვერ გადავალ, არც ბილიკი ვიცი მთისა,
 აღდამს ჰკითხეთ დიდოელსა იმან იცის იმათ მბრისა,
 ის არი მათში ნავალი, რა წესი აქვთ თუშის შვილთა“.
 აღდამს უთხრეს: „აბა გვითხარ რა წესი აქვთ თუშთა შვილთა?“
 აღდამ უთხრა: „მე ვყოფილვარ დღენი იყვნეს ახალ წლისა,
 პური, ალუდი, არაყი მეტად მიმღებნი სტუმრისა.
 ცალი მბრივ ვაეკაცნი ისხდნენ ლუდსა სვამდენ ჯიხვის რქითა,
 სადღეგრძელოსაც მოსთქმიდენ მტრის მებრძოლი ვაეკაცისას.
 ცალი მბრით დიაცნი ისხდნენ ღმერთსა სთხოვდენ მანდილ
 ხდითა:
 „ღმერთო, უშველე თუშებსა, დაღესტნის იმამი ძირსა“!
 ლუდისა მწდენი ქალები წვრილს ხმითა მღეროდნენ,
 და სიმღერაში მოსთქმიდენ: „მტრის გამქცევსა არა ვსტირთა,
 ჩვენ ყმა იგეთაი მოგვწონს, ვინც მტერს თავს აქრიდეს ხმლითა,
 მტრის მარჯვენებს მოიტანს ლალი მოყმე კალთებიითა,
 მიაკრავს ციხის კედელზე მუდამა ვხედოთ თვალითა“.
 მიდგა და მოდგა იმამი გუნებაში დაფიქრდისა:
 „მოდი იქ ჯარი გავგზავნო, როს დღენია ახალ წლისა.“

აღდამს უთხრა: „შენც წახვალ ჯარიც მოგცეთ დალესტინისა,
 აღდამ უთხრა: „მე კი წახვალ თუ დაგბრუნდი ძვირფას ღირსა...“
 აღდამი ჯარს გამოუძღვა ჯარიც მოსდევს დალესტინისა,
 პირველად დიკლოს დაეცნეს, ორღბეა ჩვენ საზღვრისა.
 სიტყვობდეს დიკლოელები: „რისხვა დაგვეყარა ცისა,
 დალესტინის ჯარი დაგვეცა, აწ ჩვენ მასპინძლობა გვინდა.
 თუშეთზე ნუ ვათარაშებთ სირცხვილია ჩვენთვის ესა,
 აქვე ჩვენ გაუმასპინძლდეთ, ვაჰამოთ სისხლის პურია,
 თითომ თორმეტი მოუკლათ, მაშინ შენდობა გვეთქმისა...“
 დიკლოში დიდი ომია და გრიალი თოფებისა,
 თოფი ჰებს, ტყენი უხმობენ, დამღერაიან ბუჩქნი ტყისა.
 გიოი მოზაიძეი ბექურიძეს ეძახდისა:
 „ბერო, ბერო, როგორა ხარ ხმაი მომდის შენ თოფისა“!
 ბერომ წყრომით დაუძახა: „გაჯავრებულ ვარ მე დღესა,
 გუშინ თერთმეტი მოვკალი, შვიდის მეტი ვერა დღესა.“
 ახლა გიომ დაუძახა: „მაშ სახელი შენ დაგრჩესა.“
 მე თორმეტისა მეტი ვერა და თოფიცა ახლა გამწყდა,
 თოფი განზე გადააგდო, ხმალზე გაიკრავდა ხელსა,
 ხმალ და ხმალ გამოუარდა, ორსავ თავი მოაპურისა,
 ახლა შორით თოფი დაჰკრეს ლომი გიოც დეეცისა.
 მისცვიედენ და ხანჯლით სჭრიან: „შენგნით ბეგრის დედა სტირსა“.
 ომობდა ოსორაული ვაჟი არ ზოგავს თავსაო,
 ჯერ ხო თოფითაც ეომა, მემრ ხელი გაჰკრა ხმალსაო,
 ხმალ-და-ხმალ გამოუვარდა უწყალოდ სჭრიდა თავსაო.
 ერთსა ლეკსა ხელი სტაცა; „მოდ ძმობილო შენ აქაო“
 შინათკენ მიარბენინებს, როგორც რომ ლომი ცხვარსაო.
 შინ შეიყვანა ციხეში, მიუსვა სათოფარსაო:
 „ლეკო, ესროლე ლეკებსა თორო მოგაჰკრი თავსაო“.
 ლეკი ესროდა ლეკებსა, ცრემლები თვალთა სდისაო,
 „ოლონდ ნუ მომკლამ, თისოჯან კიდევაც ვესერი სხვასაო.
 თისომა ხმალი შემოჰკრა, თავი მოშორდა ტანსაო,
 „შენ ცოცხალს ვინდა გაგიშობს, შენ ურჯულოსა ძალღსაო“.
 ნეტავი მოყმე ვინ ომობს, კოშკების მოდის ძგერაო,
 იქნება ძაგანაშვილი აბჯრისი მოდის ეღერანი.
 თოფს ესერის თანაც დაჰკივის: „ლეკებ, დაიცათ თქვენაო,
 თუშეთზე ვერ ითარეშებთ, აქვე გეყოფით ჩვენაო,
 მასპინძლობასაც გაგიწევთ სისხლის პურს გაქმევთ თქვენაო“.
 უჯბახიშვილიც ომობდა მოყმე ლალ თექიანიო,
 ქურაზიშვილიც ომობდა მათზე სულ ბრაზიანიო.
 უზომოთ ლეკთა ხოცვიდეს ეზონი აქვ სისხლიანიო.

სიტყვობდა ვარდიძის შვილი: დაჰკათ ვინც ხართ, გულოვანი, უწინ ჩვენ მამაპაპანი ყოფილან სახელოვანი.

აწ ჩვენც მათ გავედარნეთ, ნუ მოგვედებით სირცხვილიანი! ზემო უბანში ომია, თოფების მოდის გრიალი, ნოჯარივით მკედარი ჰყარეს, ლეკები გულ შხამიანი, ერთმანეთს ეუბნებიან: „ვაეკაცობის ეს დრო არი; რაც სოფელში ჯარი გვიდგა დღეს მეთურამეტე დღე არი, თუ ოცამდე ვიცოცხლევიტ მერე სიკვდილი რა არი“.

აბულ მოტყუვდა მიენდო ლექსა ვერცხლითა ძმობილსა, ადგა და მათთან მივიდა ძმობილისა იმედითა.

ყველანი ფეხზე აუღგეს ჩვენებური მოგვივიდა, იარალი ჩამოართვეს, ჩვენთან შიში შენ არ გინდა, გარშემო შემოეხვინეს ვისაც რომ მის ჯავრი სჭირდა, ჰკითხვენ: „რამდენი მოგვიკალი“, ასე ეტყვის: ვინ გასთვლის, კოშკს გარშემო ბევრი ჰყრია თქვენისთანა ძალღივითა.

მათ ჟიჯიყი გააბევრეს, აბულ იცის რაც მათ უნდა, უთხრა: „თქვენი ნება არის, მე მოგტყუვდი სირეგვინითა, იარალი ჩაგაბარეთ ხელში დაგრჩით ქალივითა“.

მალვით თოკი მოიტანეს, გაახვიეს ქამანდითა; ხელფეხი მაგრა შეუკრეს, დააწვინეს ხარივითა, უწყალოთ ყელი გამოსკრეს, გაიბერტყა ვეფხვივითა.

აღდამ უთხრა: „ეგ აკმარეთ, ნულარ დასკრით ხანჯლებითა, ეგებ ბეროც მოვიყვანოთ ამისთანა თათბირითა.“

აღდამი ბეროს ეძახის: „ბერო შენა ხარ ჰკვიანი, კაცო, მოდი და შევრიგდეთ, ნუ ხარ სულ ხმალ სისხლიანი, ნუც გვხოცავთ, ნურც იხოცებით კმარა ამდენი ზიანი.“

ბერომან ხმალი უელა: „არ მინდა შენი თქმანიო, ამის წინაც არა მსურდეს ჩემი ძმების მომკლავნიო, აწაც ისივე ბერო ვარ, რაც გინდოდეს ის ქენიო.

სოფელი შენ აგვიოხრე ეს საქმე სულ შენ ქენიო ახალ წლის დღეს შემოგვლახე გაგვიმწარე სასმელიო, უკაცობას დაგვიხედი აქ არ გყვანდენ მოძმენიო, თექვსმეტი გეომებოდეთ ვართ ორნილა დამრჩალნიო.

ჩვენ თქვენ ხელად არ გამოვალთ, ხეთის ფიცი გვაქ ნათქვამიო, ჩვენი ქართული ეს არის რაც გინდა ისა ქენიო.“

აღდამმა თავი დალუნა გულში იფიქრა ბევრიო, დიდი შეშა ააგროვა, თორმეტ საყენზე ბევრიო, ციხეს გარშემო მიჰყარა, ცეცხლი მოადგა ცხელიო, ციხის სათოფრებს ცეცხლი სცემს, მალლა ავარდა ბოლიო, ველარ ომობენ გმირები შიგადან მეომრეებიო.

ბერომ ხმაღს უთხრა: „ტილო, დღეს მოგვესწრაფა დღენიო, ცეცხლისა ალით თვალ გვეწვის ვერ გაკრევინე მტერიო“.

კარში გამოდგა ბეროი, თვალის სინათლით ბნელიო, ჯარმა ერთბაშ თოფ ისროლა, აღდამა სთქვა: „აწ ვმღერიო, გმირი ბერო რა მოგვალით მთლად ჩვენ დაგვრჩა სოფელიო, საფაეეთი დავხოცენით, გამოარეკეთ ქალ-რძლებიო.“

ღეთისოი ბეჭურიძეი მობრუნდა სათოფურთანა, სათოფურებთან ცეცხლი სცემს ველარ ომობდა ლეყთანა, მობრუნდა გულბრაზიანი: „ბერო მეც მოვალ შენთანა“.

დაი მუხლთა მოეხვია: „ძმაო, მომკალით თქვენთანა. ვერ ვივლი საბუსრმანოში, ძმებო, თქვენს დამხოცვებთანა“

— დაო, მამეცა იქითა შენ რაზე მოგკლავ ჩემთანა, შენ რომ მოგკლა, დაო ჩემო, როგორ წავიდე ღმერთსთანა“.

ახლა ცოლმაც დაიკივლა: „მენაც მომკალით თქვენთანა! თოფ-ხმაღსა ხელი უტაცეს: „ორნივ დაგვხოცე ერთადა.“

იელა თისოს ხანჯალმა, დაი დეეცა ძმასთანა, თვალცრემლიანი დაჰყურებს, ცოლ მიეთარა ბნელათა.

ნინო, შენ სად გაიქეც აქ ახლოს მოდი ჩემთანა, ლეიძლი დაი რომ მოგვალე შენ ვინ გატარებს ლეყთანა.

იელა თისოს ხანჯალმა ცოლიც მიაგდო დასთანა, ახლა ლეკმა თოფი დაჰკრა თისოს მარჯვენა ბეჭთანა.

სამნივ ერთად დაიხოცნეს და მტერს მაინც არ დანებდენ.

დიკლოჩი ქალნი ატირდეს, მოსთქვამდეს ცრემლთა ფრქვევითა, ავაჰმე ძმანო დაღლილნო დიდისა ხნისა ბრძოლითა,

დღე და ღამ დაუძინარნო კოშკს სათოფურებთან ცქერითა, პირშამურულნი წამლისგან თოფის უწყვეტი სროლითა, პურ უქმელებო, მშვიერებო წყურვილით პირგამომშრალნია.

თუშნო, რად არ გვიშველითა, დღენი შაგვექნს შავადა, ძმები გვერდით დაგვიხოცეს, ტბები გვიბრუნავს სისხლისა.

მიყვევართ საბუსურმანოში აწ ტყვე ვართ დაღესტანისა, უკან დიდი ჯარი მოგვდევს, წინ აღდამი მიგვიძღვისა, მობრუნდებ ხმაღსა გვიღერს თქვენივ დიდი ჯაგრი მკირსა, დაჭრილი მყავს უთვალავი შვიდიოცი ხომ მანდ დამრჩა, რით გადვიდე დაღესტანში ან იმამს რა მოვახსენო.

ბაგვაზში ქალი ატირდა ამბავი რომ უთხრეს ქპრისა, შენი ქმარი დიკლოს მოკლეს, თუშმა თავი მოაჭრისა.

ქალმან სთქვა ასტამფიძილა: „ნეტავ ვინ იყო ისა, ჩემ ხალითას რომ შაბედა, ვისა ჰქონდა გული ქვისა, ან ხმაღმან როგორ გაუჭრა ჩემ ხალითას თავი კლდისა. აკი გითხარ, ხალითო, დადექ ნუ წახვალ იქაო,

შენ ბაირალი რა უყავ ნეტავ ვის დარჩა ისაო, რატომ არ გამომიგზავნეს ნაპერია ჩემი კმრისა. ნეტავ თუშნი რა ხალხია, რომ ამდენი დედა სტირსა, ბევრი გულად ყმისა ცოლი დაღისტანსა ცრემლით სწვიმსა. თისო ბელადიშვილი 71 წლისა. სოფ. დიკლო 1931 წ.

სურ. 8. შეთე გულუხაიძე.

დიკლოდან აღდამი სოფ. შენაქოზე გადასულა, მაგრამ აქ დაბედრია თუშ-ფშავ-ხევსურეთის შეერთებული ჯარი და დამარცხებულა აღდამი უკანვე გაქცივლა¹. ლეკებისაგან თავმოებზრებული თუშები მაინც იძულებული გამხდარან შამილისთვის კომლზე ათიშაური ხარკი ეძლიათ.

შამილთან უკანასკელ ბრძოლებში თავის გმირობით თუშებში ცნობილია შეთე გულუხაიძე, რომელიც მონაწილეობას იღებდა [1852

¹ И. Цыкаров, Дикло и Шенако, газ. Кавказ. 1846 г. № 27.

წელს დიდოელების დამსჯელ რუსის ჯარის ექსპედიციაში. შეთვისან მისი სამი ვაჟიც თურმე იბრძოდა. უფროსი ვაჟი სასიკვდილოდ დაჰკრილა. შეთე დაჰკრილთან მისულა და უთქვამს ვაჟაკი შეილი მყოლი-ხარო. დაჰკრილი ჩქარა გარდაცვლილა. შეთე მისულა ცხედართან და ზურგზე ხანჯლის წვერით 75 ნიშანი დაუსვაჲს, შემდეგ ცხედარი 75 ნაწილად აუკუწია და ნათესაეებისათვის გაუგზავნია ნიშნად იმისა, რომ თითულ მათგანს ლეკებზე შური ეძია და მტრის მოკვეთილი მარჯვენა მისთვის მიეტანა. ერთხ თვის შემდეგ მას მართლაც მიუღია 75 ლეკის მარჯვენა. თვითონაც 15 დაუშატებია და ამგვარად შვილის სისხლი აულია 90 ლეკის დახოცვით¹.

იმპერიალისტურ რუსეთისა და დაღესტან-ჩაჩნეთის ბრძოლის ეს ეპოპეია 1859 წელს გუნების ალებით და შამილის დატყვევებით დამთავრდა. ამასთანავე ბოლო მოეღო თუშ-ლეკების ერთმანეთის დალაშქვრასაც და ორივენი მოექცნენ მონარქიის უხეშ ბატონობის ქვეშ. ამ დროიდან იწყება თუშეთის საზოგადოებრივ ცხოვრებაში დიდი გარდატეხა.

რუსეთის თვითმპყრობელურ რეჟიმის დამყარებასთან თუშეთშიც იჭრება სავაქრო კაპიტალი, რომელსაც აქ იზიდავდა თუშური ცხვარი და მატყლის დიდი ნარაგი. დატრიალდა ჩარჩული კაპიტალი და თუშებიც ჩქარა დაადგნენ კაპიტალისტურ გზას. აქ თანდათანობით წარმოიშენენ მსხვილი მეცხვარეები, რომლებიც თავიანთ ფარას ათასობით ითვლიდნენ. ამ მსხვილ მესაკუთრეთა ხელში მოექცა საკმაო კაპიტალი და ცხვარ-მატყლის დიდი მარაგიც, რასაც მოჰყვა თუშურ თუშეთის საზოგადოებრივობის დაშლა, ახალი სოციალური გადაჯგუფება და კლასობრივი ურთიერთობის დამყარება.

ამგვარად XIX საუკუნეში თუშეთის თემობრივობა იშლება, გაბატონდა მონარქიის უხეში ძალა და საზოგადოებრივი ცხოვრების სათავეში მოექცა მსხვილ მესაკუთრეთა მცირე ჯგუფი. ოქტომბრის რევოლიუციამ თუშეთის მშრომელი მოსასლეობა გაანთავისუფლა გაბატონებულ კლასებისაგან და განახლებული თუშეთი დღეს ჩაბმულია სოციალისტურ მშენებლობაში.

1. რ. ერისთავს თავის წერილში „Мои заметки“ (Кавказ 1855 г. № 33) აქვს აღწერილი ალვანში ნათლისმცემლის ხატობაში ამ შეთვისან შეხვედრის შემთხვევა. შეთე ყურს თურმე უგდებდა მეფანდურე ბრმა თუშის სიმღერას. მეფანდურეს ხობტით უხსენებია თუშეთის ყველა გამირები, მაგრამ შეთეზე კი არაფერი ბამოუთქვამს. შეთეს ეს სწყენია და უთქვამს, რომ მეც ცოტარამ ვაჟაკობა ჩამიდგნია და ჩემზე კი არაფერი სთქვიო. მეფანდურეს უპასუხნია, რომ თუშებს წესად არ აქვთ გამირის სიცოცხლეში შეტება, რომ არაინ იფიქროს მეფანდურე მოსყიდულთა ეს კი გამირისთვის სირცხვილიაო.

3. ეკონომიური მდგომარეობა

თუშეთი ეკონომიურად მნიშვნელოვანი კუთხეა. მისი ეკონომიკის მთავარი ბაზა მეცხვარეობაა და საქართველოს ეკონომიკაში თუშეთი მეცხვარეობის ერთ საუკეთესო რაიონად ითვლება. მაგრამ ამასთანავე თუშეთი ნაწილობრივად მიწათმოქმედებასაც მისდევს. სანამ ჩვენ თუშეთის მიწათმოქმედების განხილვაზე გადავიდოდეთ საქიროა გავარკვიოთ, თუ როგორი იყო წინათ თუშეთში მიწათმფლობელობის ფორმები.

რუსეთის თვითმპყრობელურ რეჟიმის ჩვენში დამყარებამდე, თუშეთი სცხოვრობდა თემურ წყობილებით და „სათუშოს“ მიწებიც თემს ეკუთვნოდა. თემი მშრომელ მოსახლეობას მიწებს თანაბრად უნაწილებდა. მიწის კერძო საკუთრება აქ არ იყო. მიწათსარგებლობის მხრივ ტბათანა-ალაზნისთავის და ნაქერალ-დიდგვერდის იალალები და ალვანის ველი თუშეთის ყველა თემების საერთო საკუთრებას შეადგენდა. რაც შეეხება მთათუშეთის ადიგლებს, სადაც თუშების სოფლებია გაშენებული, აქ მიწა დაყოფილი იყო თუშეთის ოთხ თემის: გომეწორის, ჩაღმის, პირიქითისა და წოვათას შორის.

თითველი ამ თემთაგანი ფლობდა განსაზღვრულ ფარგლებში მოქცეულ მიწის ფართობს, მაგრამ თუ საჭიროება მოითხოვდა სათემო ყრილობის დადგენილებით ეს საზღვრებიც იცვლებოდა. თემი კი მიწებს პერიოდულად ანაწილებდა თემში შემავალ საგვარეულო ოჯახებს შორის. მიწები განასზღვრულ ვადამდე მათ ღროებით სარგებლობაში რჩებოდა. მიწების ასეთი განაწილება საგვარეულოს ოჯახებს შორის კენჭის ყრით სწარმოებდა. ამისათვის ოჯახებში ჩამოარიგებდნენ მოკლე ჩხირებს და თითველი მათგანი ამ ჩხირზე თავის საოჯახო ნიშანს აქდევდა. შემდეგ ამ დაქდეულ ჩხირებს ქუდში ჩაპყრიდნენ, გვარის უფროსი ასახელებდა მიწის ნაკვეთს და ამავე ღროს ერთი ვინმე თვალდახუჭვთ ქუდიდან იღებდა ჩხირს და ვისი ნიშნიანი ჩხირიც ამოვიდოდა ნაკვეთიც მას ერგებოდა. სათემო მიწების ასეთი განაწილება სათემო ყრილობის დადგენილებით ხდებოდა ყოველ ათ თუ ოც წელიწადში ერთხელ მაინც.

მხოლოდ რუსეთთან შეერთების შემდეგ, როდესაც თუშეთშიაც იჭრება საეპქრო კაპიტალი, რომელიც აქ არღვევს ძველ თემურ წყობილებას, მიწათმფლობელობის ეს სისტემაც თანდათანობით იშლება. მიწების პერიოდული დაყოფაც ისპობა და საგვარეულო მიწები შესწყიდვით, თუ მოტაცებით მისი საკუთრეს ძლიერმა და შეძლებულმა ოჯახებმა. ამავე ღროს მოსახლეობის უმრავლესობას მიწის მცირედი ნაკვეთები შერჩა და ზოგი კი სრულიად უმამულოდ დარჩა. თუშეთის

მშრომელ გლეხობაში ეს იწვევდა დიდ უკმაყოფილებას და 1880 წელს, როდესაც დაიწყო მიწების გადამიჯვნა, თუშებმა მოითხოვეს მიწაზე კერძო საკუთრების გაუქმება და მიწათმფლობელობის ძველი თემური სისტემის აღდგენა.

ამ მიზნით, თუშებმა აირჩიეს კომისია, რომელიც უნდა შესდგომოდა მიწების კომლობრივ განაწილების საქმეს. მაგრამ ამის წინააღმდეგ გაილაშქრა მოსახლეობის მსხვილ მესაკუთრე და შეძლებულმა ნაწილმა და კომისიამაც ვერ შესძლო განზრახული რეფორმის გატარება. მხოლოდ ზოგიერთ სოფლებმა, სახელდობ ჯვარბოსელმა და ომალომ დიდი ბრძოლის შემდეგ მოახერხეს ამ რეფორმის ნაწილობრივი გატარება და მიწებიც მეკომურთა შორის გაანაწილეს¹. მაგრამ მიწათმფლობელობის ამ ძველ სისტემის აღდგენა და განახლება კაპიტალისტურ ხანაში შეუძლებელი იყო და ისიც ჩქარა გაპქრა. მის ნაცვლად მტკიცდება კერძო, ინდივიდუალური საკუთრების სისტემა. შეძლებულმა ოჯახებმა „წინაკაცებმა“ ძალით, თუ შესყიდვით მიითვისეს საუკეთესო მიწები და ზოგიერთ სოფლებს მამულებს ედავებოდნენ. მშრომელ მოსახლეობის უმრავლესობას კი, ეგრედწოდებულ „უჯანაკაცებს“ შერჩათ მცირედი, ისიც უფარგისი ნაკვეთები და, იძულებული გახდნენ დღიურად შეძლებულ წინაკაცების მიწაზე ემუშავათ და ლალად სამი კოდი ჰირნახული მიეღოთ. შეძლებული თუშები უჯანაკაცებზე ზოგჯერ სამუშაო იარაღსა და საქონელსაც ათხოვებდნენ იმ პირობით, რომ შეუძლო გლეხებს ამის ანგარიშში მათი მიწები დაემუშავებინათ.

ოქტომბრის რევოლიუციამ მიწათმფლობელობის ეს კაპიტალისტური ფორმა თუშეთშიაც მოსპო და მიწის ყიდვა-გაყიდვა აქაც აღკვეთილია, მაგრამ მიწის ინდივიდუალური სარგებლობა მთათუშეთში ჯერ კიდევ ძალაშია.

მხოლოდ 1931 წლიდან დაიწყო თუშეთში მეურნეობის კოლექტივიზაცია და წვრილი მესაკუთრე მშრომელი გლეხობა დღეს უკვე კოლმეურნეობებში ერთიანდება.

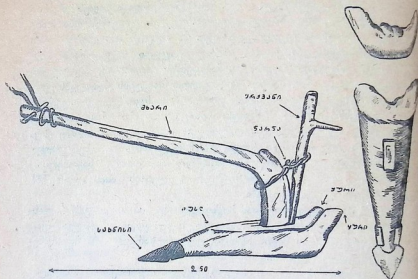
მთათუშეთის მიწათმოქმედების ვასაცნობად ყველაზე ტიპიურია ჩაღმის თემის სამი სოფელი: ომალო, შენაქო და დიკლო. ეს სამი სოფელი ბარში არ ჩადის და ალვანში მიწათმოქმედებას არ ეწევა, ამიტომ მთათუშეთის მიწის მეურნეობის შესასწავლად ამ სოფლებს განსაკუთრებული მნიშვნელობა ეძლევა.

საყანედ ვარგისი მიწა მთათუშეთში, რომლის ფართობის უდიდესი ნაწილი ტყითა და კლდე-ლორლითაა დაფარული ერთობ მცირეა.

¹ М. В. Мачабели, Экономический быт государствен. крестьян. Тифлет. уез. Тифлис. губ. (Мат. экономич. быта государ. крестьян т. V Тиф. 1887 г. გვ. 372, 386. 388—389, 394—395).

სახნავე-სათესი ნაკვეთები მთის ფერდობის დაკავებულ ადგილებზე მოქცეული და წვრილ ნაკვეთებადაა დაქუცმაცებული. ამ ნაკვეთებს თავიანთ ადგილმდებარეობის მიხედვით, თითოეულ სოფელში საკუთარი სახელებიც აქვთ, როგორც მაგალითად სოფ. ომალოსი: წიხო, კარატი, ბუცი, ჩრდილი, კვირეხი, ბინდურის ყანები, წელგზა, ჩაღის გორა, ბეჭიო, წასნეს ძირი, არალაჯე და სხვა.

მიწის ეს ნაკვეთები ასეა დაჯგუფებული: სასოფლო, საზიარო, წილის მიწა, ბოსლის კარის მიწა, ბარის მიწა, მთის მიწა და სახატო მიწა. მიწა აქაც დღიურებით იზომება და მთათუშეთის მიწის დღიური უდრის ერთმესამედს ბარისას. საყანე მიწებში ყველაზე დიდი

სურ. 9. თუშური სახნეული.

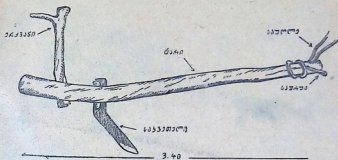
ფართობი უკავია ბოსლის კარისას, სადაც სოფლის საზამთრო ბოსელია გაშენებული. ამ ბოსლებს მთათუშეთის სოფლის მეურნეობაში განსაკუთრებული მნიშვნელობა ეძლევა.

ის სოფლები, რომლებიც საზამთროდ ალვანში არ ჩადიან, შემოდგომიდანვე ამ ბოსლებში გადადიან საცხოვრებლად და გაზაფხულამდე აქ რჩებიან. აქვეა მოთაესებული მათი მსხვილფეხა საქონელიც. განსაკუთრებით დიდია სოფ. ომალოსი და შენაქოს ბოსლები, რომლებიც იქვე მახლობელ მთის დაეაკებაზეა გაშენებული. ამ ბოსლებში გლეხობას საშვალეობა ეძლევა ზამთრის განმავლობაში საქონლის „სკორე“ ნეხვი, ჯინებით იქვე მდებარე ყანებში გაზიდოს და მისი ნიადაგი

განოციეროს. მით უმეტეს აქაური მიწა ფიცხია და, თუ ის სისტემატიურად არ ნოციერდება, ჭირნახულსაც არ იძლევა; ამიტომ მთათუშეთის მიწათმოქმედებაში მიწის განოციერებასაც დიდი მნიშვნელობა აქვს. გაუნოციერებელ მიწას აქ ყოველ მესამე წელიწადს დასვენება სჭირდება.

ამასთანავე ბოსლის კარის ყანები დაბლობზეა, ჰაეა(ე) შედარებით ნაკლებ სუსხიანია და ძლიერი ქარიც არ ხვდება.

შუა გაზაფხულში, დაახლოებით აპრილის შუა რიცხვებიდან, მთათუშეთის გლეხობა მინდვრის სამუშაოზე გადის. ამასთანავე შეუდგებიან თესლის გარჩევას „სათრობა“-საგან (სარგველა). თესლს არჩევენ რიკით ან ცხავით. მიწას ხნავენ ხის „სახუნელით“, რომელშიაც

სურ. 10. კავი.

ერთი უღელი ხარია შებმული. რბილი და ვაკე მიწა მარტო ამ სახუნელით იხენება. თუ ნიადაგი მაგარი და ბალახიანია, მაშინ სახუნელს წინ მიუძღვის ხის კავი, რომელიც თავის საკვეთელით მიწას სჭრის. ამ კავს სახუნელი მისდევს და ის ამ გასერილ ნიადაგს ყურიან ქუსლით აბრუნებს.

მოხნულ მიწაზე პირველად სთესენ, დაახლოვებით აპრილის შუა რიცხვებში, დიკას (იგივე „იფქლი“) შემდეგ მაისში ითესება „ქერშველი“ (ორპირა ქერი) და ქერი (ეჭვსპირა ქერი). ითესება აგრედვე „შრუა“-შერია, რომელსაც საქონელს აქმევენ და არაყსაც ხდიან, ქუმელი, სელი და ოსპი. აგვისტოში მთათუშეთში ითესება სვილი (ჰაეა(ე)), რომელიც მეთორმეტე თვეში პურდება.

ამ პურეულში ყველაზე დოვლათიანია სვილი და ეჭვსპირა ქერია და ამ ორ პურეულის ნათესებსაც ყველაზე დიდი ფართობი უკავია. ეს ქერი და სვილი შეგუებულია აქაურ ალპიურ ჰაეას და კარგად ხარობს 2.000 მეტრის სიმაღლეზედაც. საზოგადოდ მთა თუშეთში ქერისა და კულტურულ მცენარეთა უკანასკნელ ხაზად ითვლება ჭონთიო

(2350 მ.), დართლო (1827 მ.) და ვეძათ-ხევი (2000 მ.)¹ გაზაფხულს მიწის სამუშაოდ აქ აღვანში ჩასული თუშებიც ამოდიან და თავიანთ მიწის ნაკვეთებს ამუშავებენ. ვისაც სამუშაო იარაღი და მუშა საქონელი არა ჰყავს მიწას საზიაროდ სხვას აძლევს.

ბოსლის კარის ყანის მოხვნა-დაფარცხვას მორჩებიან თუ არა თუშები ბოსლებიდან გადიან, რომ საქონელმა ნათესი არ გააფუტოს.

სურ. 11. მიწის ხვნა.

მეთვალყურედ მეველეს სტოვებენ და საქონელ-ბარგით გადადიან თავიანთ სოფლებში, სადაც მთელი ზაფხული რჩებიან. თუშები მომთაბარე ხალხია და მოსახლეობის უმრავლესობას უხდება მიწათმოქმედების წარმოება მთაში და ბარშიაც. აღვანში თუშები შემოდგომის ხორბლეულს და სიმინდს სთესენ. მიწის დამუშავება აქ მიმდინარეობს ბარულ წესებით და გაუმჯობესებულ რკინის იარაღებით.

პურეულის შემოსვლა მთათუშეთში ამინდზეა დამოკიდებული. ცივ ზაფხულში ნათესი გვიან მწიფდება, თბილში კი სექტემბრის პირველ რიცხვებში ყანის მკას იწყებენ. ხშირია შემთხვევა, რომ აგვისტოში აქ თოვლიც მოსულა და მთელი ჭირნახული გაუნადგურე-

¹ ნ. კეცხოველი, მასალები კულტურულ მცენარეთა ზონალობის შესასწავლად კავკასიონზე, ტფილ. 1928 წ. გვ. 37—40

ბია. ამიტომ მკა თუშეთში საშური საქმეა. შამაკაცები და დედაქაცე-
ბი ერთად მკიან, მიგრამ მკაში უპირატესობა ეძლევათ ქალებს,
რომლებიც კარგ მომკელებად ითვლებიან.

„ჯორი სჯობს საქონელშიგა კარს მოგა აკიდებული,
ხარი სჯობს უღელ დებული ბრტყელ მამულს გაკიდებული,
შიგ მოსაელადა ქერ-იფქლი თავ-თავ დაკიდებული,
იმის სამკელად ქალი სჯობს საქმრედ მოჯარებული,
იმის ძნის შესაკრავადა ვაჟი სჯობს მხარშეკრებილი.
გარს ნაპირსა ციხე სჯობს ტყვიანამლითა მრავალი,
იმის სროლადა ვაჟი სჯობს გუნება გაჯავრებული“.

სურ. 12. ყანის სამკალად ნიშავალი თუშის ქალი.

ასე ლექსობენ და მღერიან მკაში თუშის ქალები. მკიან ნამ-
გლით „რომელსაც თუშები „ცელს“ უწოდებენ. თუ ყანა დაბალია,
მაშინ ქირნახულს ხელით ჰგლეჯენ. ერთი ნამგლის მოსმა ერთი „მჯი-
ლია“. ძნა შესდგება სამ-ოთხ მჯილისაგან. ძნებს ერთად აქუზებენ და
„სერკვს“ აყენებენ. სერკვს ზურგით, ვირებით და მარხილებით ბოს-
ლებში ეზიდებიან და აქ კალოზე ზვინებად აყენებენ. სოფელიც ბო-
სელში ჩამოდის, ბინავდება და პურეულის „ლღეწვას“ შეუდგება. ქერს
კალოზე ლეწავენ ხარების ფეხებით. სვილას კი ფიცარზე ბერტყავენ
და მარცვლებს ისე აყრევიანებენ. გაღეწილ პურს „რიკით“ ანიაცებენ
და ცხრილით გაცხრილავენ. „ნაკუდს“ (ნაბოლარს) გადაარჩევენ და
საარაყედ ინახავენ. გაღეწილ მარცვლეულს ჰყრიან გოდორში, კოდ-
ში და კიდობანში. ქირნახულის გოდორი სკორით იღესება და მა

ს. მაკალათია, თუშეთი.

პირიცი მაგრად გადაეკვრის. ქირნახულის გაცემა კალოდან შესაძლებელია, როცა ის ქურქელში მოექცევა, მაშინ გიორგობამდე არ ვაქცემა. საზამთროდ ქირნახულის დაფქვას მაშინვე შეუდგებიან, რადგანაც თოვლში ძნელია ტვირთის წისქვილში გადაზიდვა და ძლიერ ყინვებისაგან წისქვილის წყლებიც ხშირად იყინება. აქაური წისქვილჩვეულებრივი ტიპისაა. ქირნახულის დაფქვაში კერძო მეპატრონეებს მინდს არ იღებენ, არამედ მის ანგარიშში მოითხოვენ შრომას, რომელიც გამომანგარიშებულაა ჟამობით. ჟამი უდრის დღე და ღამის 24 საათს. ჟამი იანგარიშება დილიდან-დილამდე. კარგად გამართული წისქვილი ერთ ჟამში დაფქვავს 11 კოდს. წინათ ერთი ჟამი წისქვილის სარგებლობისათვის ერთი დღის მუშაობა იყო გადაწყვეტილი. დღეს კი ორ ჟამში ერთი დღის მუშაობაა დაწესებული. ჟამის ანგარიშში დამფქველმა მეპატრონეს უნდა უშველოს მკაში, შეშის მოჭრაში თუ სხვა სამუშაოში. ჟამის განაღდება ფულითაც შეიძლება მუშა ხელის დღიური ქირის კვალობაზე. ჟამში აძლევენ აგრეთვე ყველსა და მატყლს.

მოსავლის დოვლათიანობა მთათუშეთის დღევანდელ პირობებში იქ, სადაც მიწა პრიმიტიულ იარაღებით და ფორმებით მუშავდება და ადგილიც ურწყავია, უმთავრესად დამოკიდებულია ამინდზე და ნიადაგის განოყიერებაზე. ამიტომ ქირნახულის მოსავლიანობაც აქცვალდება. დათესილ მარცვლეულში ერთი კოდი შვრია მოსავლიან წელში იძლევა—3 კოდს, დიკა—3 კოდს და ქერი—5 კოდს. ქირნახულის საწყაოდ აქ იხმარება კოდი, რომელიც სამ ფუთს იწონის. ამაზე მცირე საწყაო კაბიწი ან ლიტრაა. ერთ კოდში თუშები ბოლიტრას ანგარიშობენ. გომეწრის თემში კი რვა კაბიწს. მაგრამ კოდით არწყული სხვა და სხვა მარცვლეული განსხვავებულ წონას იძლევა: კოდი პური იწონის სამ ფუთს, ქერი ორნახევარს, სვილა სამ ფუთს და შვრია კი ორ ფუთს. ოჯახში საშუალოდ სულზე აქ იხარჯება სამი ლიტრა პურეული.

ქირნახულის აღებისა და დაბინავების შემდეგ მთათუშეთის სოფლები იცლებიან, მოსახლეობის უმრავლესობა საზამთროდ ალვანში ჩადის, ნაწილი კი ბოსელში ბინავდება. ბარში მიმავალ თუშებს მთიდან ქირნახული ალვანში არ მიიქვით. მთათუშეთში მოწეულ სარჩოს ზაფხულისათვის ინახავენ აქვე თავიანთ სახლებში, რომელსაც სდარაჯობს ზამთრის ყარაულად დარჩენილი მეკომური. ალვანში მათ უდგიათ იქ მოყვანილი პურის ძნები და სიმინდი, რომელითაც ზამთრის განმავლობაში იკვებებიან.

ერთი სიტყვით, თუშები მთაში და ბარში მიწათმოქმედებენ და პურეულის ნაკლებობასაც შედარებით ნაკლებად განიცდიან. მით უმეტეს ალვანში, სადაც მოსავალი კარგია და რომელსაც აქრავს პუ-

რით დოვლათიანი კახეთის სოფლები. მთათუშეთის მკვიდრ მოსახლეობას კი, რომელიც მომთაბარეობას არ ეწყევია, თავის ჭირნახული წლის ბოლომდე არ ყოფნის, ზოგიერთ სოფლების გამოკლებით. მაგრამ მთათუშეთსაც პურით კახეთი ამარაგებს.

მთათუშეთის სოფლებში ჭირნახულით დოვლათიანია სოფ. შენაქო და დიკლო. ამ ორ სოფელს თავისი პური ყოფნის, განსაკუთრებით დიკლოს, სადაც ყანების ფართობი საკმაოდ დიდია.

მთათუშეთში მებაღეობას და მებოსტნეობას არ მისდევენ, რადგანაც ამას ადგილი და ჰავა ხელს არ უწყობს. ხილი და ბოსტნეული ცივი ამინდების გამო ვერ მწიფდება და ქვდება. მოჰყავთ მცირეოდენი კართოფილი. ითვისება ცერცვი და ქუშელი. მომთაბარე თუშებს კი ალვანში კარგი ბაღები და ბოსტნები აქვთ გამართული.

ამგვარად მთათუშეთში მიწათმოქმედების სისტემა და ტექნიკა ჩამორჩენილია, სადაც მიწა მუშავდება პრიმიტიულ აჩაჩა-სახენელით. ამასთანავე ყანის ფართობის გადიდება შეფარდებული არ არის მოსახლეობის ზრდასთან. ამ მხრივ ის შეზღუდულია, რადგანაც მესაქონლეობის რაიონად ითვლება და მას სამართლიანად ეკრძალება საყანე ფართობის გადიდების მიზნით ტყის გაჩეხვა და სათიბ-საძოვრების მოხვნა-დამუშავება. მთათუშეთში არ არსებობს რაიმე აგრო-ტექნიკური ხასიათის უჯრედი, რომელსაც შეჰქონდეს და გლეხობაში ავრცელებდეს აგრომკოდნეობას, ხელს უწყობდეს თესლეულის შერჩევადანაცვლებას, მებაღეობისა და მებოსტნეობის კულტურის შეტანას და სხვა. ამასთანავე თავისი ბუნებრივი ზირობებით მთათუშეთის მიწათმოქმედებითი მეურნეობა ზრდისა და განვითარების პერსპექტივებსაც მოკლებულია.

თუშეთის ეკონომიკის მთავარი ბაზა მესაქონლეობაა, სახელდობ მცხვარეობა და ეს კუთხეც, სამართლიანად, მცხვარეობის საუკეთესო რაიონად ითვლება. ამ მხრივ თუშეთს ჩვენს მეურნეობაში მნიშვნელოვანი ადგილი უკავია. თუშების მომთაბარეობა ამ მცხვარეობასთან არის დაკავშირებული და მათი სამეურნეო საქმიანობაც მცხვარეობით განისაზღვრება. მცხვარეობას აქ თავისი ისტორია აქვს, მაგრამ სამწუხაროდ მისი განვითარების გზა პრიმიტიულ ფორმას ჯერ კიდევ არ ვასცილებია და სავალალო მდგომარეობაშია. მიუხედავად იმისა, რომ მეურნეობის ამ დარგის დაწინაურებას ხელს უწყობს მთათუშეთის ჰავა და მისი ფართე ალპიური იალალები. წინათ მთათუშეთის მცხვარეობაში პირველი ადგილი წოვათას ეკავა, მეორე კი პირიქით ხეობას, სახელდობ ფარსმის საზოგადოებას, სადაც მცხვარეები თავიანთ ფარას ათასობით ითვლიდნენ. 1880 წლებში ყოფილ თიანეთის მაზრაში თუშების ცხვარი შეადგენდა 59% (172.408 სულს) და თუშეთის თითოეულ კომლზე მოდიოდა 175 სული

ცხვარი. აქედან წოვათას ეკუთვნოდა 72.420 სული და თითო კამბლს მოდიოდა საშუალოდ 232 სული ცხვარი. მაგრამ ცხვარი ყველას არ ჰყავდა. მთელი ეს ცხვარი ერთ მუქა შეძლებულ მეცხვარეთა ხელში იყო, რომლებსაც ჰყავდათ 5—10 ათასი ცხვარი. მოსახლეობის მცირე ნაწილს ჰყავდა — 500 ცხვარი, უმრავლესობას კი ცხვარი სულ არ გააჩნდა¹. მდიდარი და შეძლებული მეცხვარე ცხვარში არ მუშაობდა. მისი ქონების ზრდა და მოგების ტრიალი დაფუძნებული იყო ღარიბ და შეუძლო მწყემსებისა და მეცხვარეების ექსპლოატაციაზე. შეძლებულ მეცხვარეს ფარაში ჰყავდა დაქირავებული მწყემსები, მოჯამაგირეები და სარქლები, რომლებსაც მცირე ჯამაგირს აძლევდა და უსაზღვროთ ამუშავებდა. ზოგჯერ ფულად ჯამაგირის ნაცვლად მეცხვარე მწყემს მიუჩინდა 40 ცხვარს სანახევროდ და მას ამის ანგარიშში ოთხი წელიწადი უნდა ემუშავა. ვადის შესრულებისას ამ ორმოც ცხვარს თავის ნამრავლ-მონაგებით შუაზე გაყოფდნენ და ნახევარს ცხვრის პატრონი წაიღებდა. მაგრამ ის ამით არ კმაყოფილდებოდა, მწყემს შარს მოსდებდა და ცხვარში ნებით თუ უნებლიეთ მომხდარ ზარალს მასვე უანგარიშებდა და ამ ზარალსაც გამოუბრუნებდა. თუ სესხიც ემართა სარგებელს სარგებელზე გამოუანგარიშებდა და ამის შემდეგ მწყემს ხელცარიელს ისტუმრებდა.

ეს ცხვარი ამასთანავე იძლეოდა მატყლისა და ყველის დიდ მარაგს და თუშეთი დღესაც ცნობილია თავისი „თუშურ“ ყველით. მეცხვარეობიდან თუშებს გამორჩენა და მოგებაც დიდი ჰქონდათ, მაგრამ მოგების ეს ტრიალი მოკლებული იყო საწარმოვო ხასიათს. თუშური მეცხვარეობა პრიმიტიულ ფორმებში იყო მოქცეული და ატარებდა ჩარჩულ ხასიათს. ამით აიხსნება თუშურ მეცხვარეობის კულტურულ-ტექნიკური ჩამორჩენაც. იპერიალისტურ დიდ ომის დაწყებამდე თუშეთში ცხვარი ასიათასობით ითვლებოდა, მაგრამ აქედან თავიანთ შემოსავალს თუშეთის მდიდარი მეცხვარეები წარმოებაში არ აბანდებდნენ, რომ ამით გაეუმჯობესებინათ ცხვრის მოშენების ტექნიკა და მცოდნეობა და ხელი შეეწყობათ მეურნეობის ამ დარგის დაწინაურებისათვის.. იპერიალისტურმა ომმა თუშეთის ეს ცხვარი გაანადგურა. მეცხვარეების მიერ ბანკებში შეტანილი ჩარჩული კაპიტალიც გაჰქრა და ეს დიდი სიმდიდრეც ასე უსარგებლოდ განიავდა.

ამგვარად მეცხვარეების ეს ძველი კაპიტალისტური სისტემა ცხოვრების სინამდვილემ დაამარცხა და დღეს გასაბჭოებულ თუშეთის მეცხვარეობა კოლექტიურ ფორმებში ვითარდება.

თუშური ცხვარი მომთაბარეა. ზამთრობით აქაური ცხვარი შირაქშია, რომელიც ალვანიდან 150 კილომეტრითაა დაშორებული.

¹ М. В. М а ч а б е л я, Матер. эконом. быта, гл. 460—461.

შირაქი იყოფა ბარად და მთად ან დიდ შირაქად, რომელიც მდებარეობს მდინარე იორისა და ალაზნის ნაპირას. პირველ ოქტომბრიდან თუშების ცხვარი შირაქში შედის. ცხვარი აქ ჯერ მალლობზე სძოვს და ზამთარში კი დაბლობზე ჩამოჰყავთ. ქვემოდ ზამთრის პინებია აგებული, სადაც მეცხვარეები თავიანთი ბარგით დგებიან. ცხვრის ფარისათვის ბაკებია გაპართული და თითოეულ ცხვარზე ზამთრის განმავლობაში 50 კაპიკს იხდიან. ცხვარი ოქტომბერში შაკდება და 24 თებერვლიდან 7 მარტამდე დოლის თავია. თუშური ცხვარი წელიწადში ჩვეულებრივად ერთ ბატკანს იგებს, ორს იშვილავს. სადოლოდ გამზადებულ ცხვარს ათავსებენ ბაკებში, სადაც

ფრთე

დანისპირი

წათლილი

ბამოაავალი

წამოთლილი

ჭაღე

ბოძური

მოჭრილი

სურ. 13. ცხვრის სერი.

უფრო მყუდროა და თბილი. დოლის დროს გამოცდილი მეცხვარე პეზიობასაც ეწევა; იგი სხვადასხვა მანუბულიაციებით სცლილობს ცხვარს მშობიარობა შეუმსუბუქოს. ბატკანი უსწოვს ორ თვეს. ბატკანს მეცხვარე თავის სერს (ნიშანს) ადებს, რომლის მიხედვით მეცხვარეები თავიანთ ცხვრებს არჩევენ. სერს ჩვეულებრივად ყურზე უკეთებენ და ამ მიზნით ყურის ნაპირს ამა თუ იმ ფორმით ამოსკრიან. ყველაზე გავრცელებული სერია: ფრთე—კუთხურად ამოჭრილი, ბოძური—ყურის წვერი სამკუთხოვნად ამოჭრილი, წათლილი, ჭაღე—ჩაქდებული, მოჭრილი, დანისპირი—ყურის წვერი ჩაჭრილი, გამოკაფული—ყურის წვერი მრგვლად ამოჭრილი, და წამოთლილი. ცხვრის გადარჩევისას ამ ნიშანზე ასე იტყვიან: მარჯვენა ფრთე და მარცხენა ბოძური, მარჯვენა ჭაღე და მარცხენა მოჭრილი ან ორივე დანისპირა და სხვა.

15 აპრილიდან თუშების ცხვარი შირაქიდან დაიძვრის და პირველ მაის შირაქის ველი იცლება. ამივე დროს იწყება ცხვრის პარსვა. ცხვარს შირაქშიც კრეკენ, მაგრამ უფრო მომეტებულად ალვანში იპარსება, სადაც ბატყლსაც იქვე ინახავენ და აქედანვე შეუდგებიან მთის ასვლის სამზადისს. ალვანიდან წოვა თუშები ცხვრის ფარას ტბათანა-ალაზნის თავისაკენ ერეკებიან, ქვემო ალვანის თუშები კი ნაქერალ-დიდგვერდის იალაღებით გადადიან მთათუშეთის

სურ. 14. თუში მეცხვარეობა.

საძოვრებზე. იალაღებზე გამართულია ბინები, რომლის მახლობლად ცხვარი დგება. 25 მაისიდან მეცხვარეები აქ ცხვრის წველის სამზადისს შეუდგებიან. ამისათვის დედაცხვრებს ბატყნებს აშორებენ და ფარასაც გადააჯგუფებენ: ყოჩები, თოხლები, მეწველი, შიშაქი და დავარდნილი (სნეული). ყოჩი დაუკოდავია და სამ გვარი: ხამი ყოჩი, მოვლილი ყოჩი, მეორედ მოვლილი ყოჩი. ყოჩებს კოდავენ ივლისის თბილ ამინდებში. ოცდაათ დედალ ცხვარზე ერთ ყოჩს სტოვებენ— დანარჩენი კი დაიკოდება. დაკოდილ ყოჩს ჭედილა ეწოდება. ყოჩი ვარგობს 5-6 წლამდე. როცა დედალი ცხვარი „განერბდება“ (დამაკედ-

ბა) ყოჩებს აშორებენ, რადგანაც დედალი სწუხდება და ყოჩიც „ლუბდება“ (ილახება). თოხლი წლისაა ერთხელ გაპარსული, რომელსაც ჯერ ბატკანი არ ყოლია.

მეწველ ცხვარს ცალკე აძოვებენ ბინის მახლობლად და მოსაწველად ყოველ საღამოს ბინაში მოერეკებიან აქაური ცხვარი ორთვემდე იწველის და თითოეული ცხვარი დღეში ნახევარ ლიტრა რძეს იძლე-

სურ. 15. ალაზნისთავის ცხვრის ბინა. მეცხვარეები მარილს ნაყავენ.

ვა. ცხვრის ბინა სიბი ქვისაგან არის ნაგები, დაბალი, ბნელი და ნესტიანია. შიგ გამართულია გრძელი და განიერი ლასტის ტახტი, რომელზედაც არყის ტოტები დაგებული. ბინაში ინახავენ ხელსაწყო იარაღებს, ბარგს, სურსათს და სხვა. ბინაში ცხოვრობენ მეცხვარეები და სარქალი, რომლებიც ცხვარსა სწველიან და ყველს აკეთებენ. მწყემსები კი ცხვარს მინდვრად უდგანან და ბინაში სურსათისა და მარილის მისაღებად მოდიან. მარილი ცხვარსა და ყველს ბევრი უნდება. მარილს ცხვარს კვირაში ერთხელ აქმევენ, რომ ის გამაგრდეს და მა-

დაზე იყოს. მარილს მეცხვარეები ხელით ნაყავენ სიბ ქვებზე და მღვ
მდგ ფარას აქაიქ დაუყრიან და ცხვარიც მას ლოკავს. მარილი მთა-
თუშეთში ძნელი საშოვარია, მას ცხენებით ბარიდან ეზიდუ-
ბიან. ცხვარსა და მეცხვარის ბინას ძალღები სდარაჯობენ. ცხვარს
რამდენიუე გაწვრთნილი ცხვრის ძალღია: ძაბე, ტუბალა, ჯაბო,
აღიხან, ოსმალა, დათვია, ბორძა, აღმასა, ტოტია, ბოთვერა, ს

სურ. 16. ცხვრის წველა.

ლარა, მურია, ალია, ბროლია, ყორანა, ბასარა და სხვა. ამ ძალ-
ღებს მეცხვარეები მთაში ქუმლიან შრატით კვებავენ. კარგი ძალღ
აქ რამდენიუე ცხვრად ფასობს.

ცხვარს სწველიან დილით. მეწველ ცხვრებს შერეკავენ ბაკში,
რომელიც წნელის ღობითაა შემოზღუდული და მეცხვარეები ხელში
ხის კასრებით მოწველას შეუდგებიან. ცხვარს უკანიდან სწველენ
ცურზე ხელის მოქერით. რძით საესე კასრებს კოდში ასხამენ. კოდზე
გამართულია ცირცელის ქერქისაგან დამზადებული საწური, რომე-

ლშიაც ბალახია „კინკრის დედა“ ჩაგებული და რძეც მასში იწურება. რძე რომ არ შეცივდეს კოდი შეხვეულია ტყავ-ნაბღებში. რძიანი კასრი 23 გირვანქას იწონის (კასრი 7 გირვანქაა, რძე კი-16 გირვანქა). ერთ კოდში 16 კასრი რძე ჩადის. რძის შესადღებლად კოდში უშვებენ ხსნარს „შაბოშს“, რომელსაც ბატენის დვრტისაგან ამზადებენ. ერთ კოდზე საკმარისია ორი ღვინის ჭიქა კარგი შაბოში. ხსნარის კოდში ჩასხმისას მეცხვარე იტყვის: „ჩვენი ყველი ტალიკაი, მონამგლეთა (მეზობელთა) წყალივითა“-ო. შემდეგ კოდში რძეს „კამპიან“ (ბოჭკოიან) ჯოხით მოურევენ და ზედ ნაბადს დახურვენ.

დააცდიან ერთ საათს და შედედებულ რძეს ჯოხით ისევ მოურევენ და დახურავენ. როცა „დელამოწი“ ძირს დაილეკება და გამაგრდება მას კოდშივე ხანჯლით დასკრიან, ჯამებით იღებენ და ტილოს პარკში უშვებენ. ამ დელამოწიან პარკს სარქალი ფიცარზე დასდებს, ხელით ზედ აწეება და ზელავს, სანამ მრგვალ ფორმას არ მიიღებს. შრატისაგან გაწურულ ყველის პარკს ნაპირს მაგრა მოუგრებენ და ყველს ქვეშ ამოუღებენ და ზედ მას ნაბადს გადახურავენ. შემდეგ სარქალი ისევ კოდთან მივა, იღებს ახალ პარკს, დელამოწით ავსებს და იმავე მანუპულიაციებს ასრულებს. და ეს ასე გრძელდება სანამ დელამოწისაგან კოდი არ დაიკლება. გაწურულს და ცოტად შემაგრებულ ყველს სარქალი მარილს მოაყრის და ცხვრის გუდაში ჩასდებს. ამ გუდას გაბერავენ და პირს მაგრა მოუკრავენ. ახალი ყველი გუდაში „წაკა“-ს (შრატს) უშვებს და რომ მარილი ყველს თანაბრად გაუჯდეს გუდას დღეში სამჯერ აბრუნებენ ოთხ დღემდე. შემდეგ ყველიან გულებს აწყობენ ბინაში გამართულ ლასტზე, მაგრამ ყოველ მესამე დღეს სარქალმა ეს გულები უნდა აბრუნოს. თუ ცხვარი რამდენიმე მეპატრონესია, მაშინ სარქალი გუდას ხის პატარა ფირფიტას შეაბამს და ზედ მეპატრონის ნიშანს დაასვამს. გუდაში ყველს როცა თავის გამონაყური წაკა არ ყოფნის, მაშინ ყველი რომ არ გაშრეს, შრატს ჩაუმატებენ. ცხვრის რძეს თუშები ნაღებს არ ხდიან და ამ მოუხდელ რძისაგან „თუშურ“ ყველს ამზადებენ. ეს თუშური ყველი მთელს კავკასიაში ცნობილია, როგორც საუკეთესო ხარისხის ყველი, რომლის ცხიმოვანება შეეცარულზე მაღლა სდგას. თუშურ ყველში ცხიმი 35,88% შეადგენს.¹ კოდში დარჩენილ შრატს სარქალი სპილენძის ქვაბში გადაასხამს, ძირში დალექილ დელამოწის ნამცეცებს კასრში გიდაიღებს. ამ დელამოწიან კასრში რძესაც ჩაუმატებენ, რომელიც მთავდება და ამ „მთავე“-ს მეცხვარეები კოვხით ხვრეტავენ. ქვაბს კი დიდ ცეცხლზე

¹ პროფ. პ. მელიქიშვილი, ჩვენებური ყველი, ტფილ. უნივერსიტეტის მოამბე, ტ. II 1922—1923წ. გვ. 134—138, ცხრილი I.

შესდგამენ და წამოდულდება თუ არა შრატის „კალტს“ მოივლებს. ქვაბს მაშინვე გადმოდგამენ და „კოჩხოთი“ (ხის დიდი კოვზია) ცხელ-ცხელ კალტს იღებენ და ტილოს პარკში ჩაუშვებენ, რომელსაც გასაწურავად ბინის წინ გამართულ ყაფრებზე ჩამოჰკიდებენ.

სურ. 17. ყველის დამზადება.

ქვაბში ნარჩენ კალტს ოა ნაღულ შრატს კასრში გადაიღებენ და ამ „ცხელ სახერეთას“ კოვზით მიირთმევენ. როცა კალტი პარკში გაიწურება, ამოიღებენ, მარილში გაზელავენ და გუნდებად დააკეთებენ. კალტის გუნდებას მზეზე აშრობენ, რომელიც თუშის ჩვეულ ბრივი საკმელია.

ერთი სიტყვით, ცხვრის წველა და ყველის დამზადების მთელი ეს პროცესები პრიმიტიული წესებით სრულდება და გაუმჯობესებული ტექნიკური იარაღები და ხერხები აქაურ სარქლისათვის ჯერ კიდევ უცნობია და ის დღესაც განაგრძობს ძველ მამაპაპურ წესებით დაბალ

ხარისხის და მცირე რაოდენობის რძის პროდუქტების დამზადებას. სარქალი ყველის დამზადებაში თავის გასამრჯელოს იღებს. დღეში მას ოთხი გირვანქა ყველი ეძლევა. მეცხვარეებს წინათ დაქირავებული მწყესებიც ჰყავდათ. მწყემსის ჯამაგირის რაოდენობა შეთანხმებაზე იყო დამოკიდებული.

ჩვეულებრივად კარგ მწყემსს თვეში სამი თოხლი ეძლეოდა. სმა-ჭამა და ჭალამანი მეცხვარისა იყო, ტანისამოსი კი მწყემსისა. ზოგჯერ მწყემსს პირობაში თქვა და ნაბადი ეძლეოდა. დღეს აქაური მეცხვარეები დაქირავებულ შრომას გაუბიან და თავიანთ ცხვარს თვითონვე მწყემსავენ. ამ მიზნით კერძო მეცხვარეები აწყობენ „ცხვრის შეყრა“-ს და თვითელი მათგანი ცხვარში მწყემსად მორიგეობით გადის. ოც ცხვარზე ერთი დღის მწყემსობაა დაწესებული. ყველაზე შეძლებულ მეცხვარეს დღეს აქ 400 სულამდე ცხვარი ჰყავს. ეს კერძო ამხანაგობა ყველასც თავიანთ მეწველ ცხვრის კვალობაზე იყოფენ. ცხვარზე ერგება ერთი გირვანქა ყველი და რამდენიც მეწველი ცხვარია შეპატრონეს იმდენი გირვანქა ყველი ეძლევა. ვისაც საკუთარი ბინა არა აქვს ის სხვის ბინაში ღვება და პატრონს ზაფხულის განმავლობაში ერთ ყველს აძლევს.

ცხვარში ყველაზე მძიმე პირობებში მწყემსი სცხოვრობს. მწყემსი დღევანდელ პირობებში აქ მოკლებულია ადამიანის ყოველგვარ ქულტურულ მოთხოვნილებებს. მწყემსი ზურგზე გულა-ნაბდით და ხელში კომბლით დაცოცავს მოლიპულ კლდეებზე. იგი იკვებება ქუმელით და კალტით. მას ავდრობისას არსად თავშესაფარიც არ მოეპოვება, მაგრამ მწყემსს უყვარს თავისი საქმე და ის ცხვარს ძნელად მოშორდება.

—მთას თოვლი მოკიდებია, მწყემსო, აყარე ცხვარიო, ადექ და ბარად ჩამოდი, ბიჭო, შაირთე ცოლიო, არა მოგწყინდა მთას ყოფნა, არა მოგინდა ბარია, ან ლამაზ ქალთან ძილ-წოლა, ან მასთან საუბარია?

—არცა მომწყინდა მთაშია, არცა მომინდა ბარია, არც ლამაზ ქალთან ძილ-წოლა, არც მასთან საუბარია, თვალ წითელ შინაქ მირჩვენავ, იმის ქოჩორის ბერტყაო.

მწყემსი მთაში განმარტოებულია. ის მთელი კვირაობით დადუმებულა და საუბრის ეინი რომ მოიკლას ზოგჯერ ასე დაილილინებს:

მეცხვარემ ცხვარი შეშალა, შამოფენია ჩრდილსაო, შიგ ურევია ბატკანი, ჟივილი მოდის ცხვრისო, წინ თვითონ გაზაუძლევა, ხმა მოდის სიმღერისაო, გაჰხედავს მწყენე მინდორსა ბალახით შემკობილსაო. რა მშენიერი რამა ხარ, დილაო გაზაფხულისო, ამოშეებულა სხივები ამომავალი მზისაო.

ამწვანებულა ველები, იალალები მთისაო,
 შემოფენილა მთებზედა თეთრი ფარები ცხვრსაო.
 მემცხვარე ცხვარში დავდივარ მთაზე ვაძოვებ ცხვარსაო,
 თან დამღვეს ჩემი მყეფარი, ვეძახი მურიასაო.
 მურიასი მაქვს იმედი ერუგულად მიჭერს მხარსაო,
 ნაბრძოლი, ნასისხლარია მისდევს ნადირის კვალსაო,
 ჰარიქა, ჩემო მურიავ, ერთგულს პატრონისაო.
 წელზედ მარტყია ფრანგული, პირი აქვს ფოლადისაო,
 მხარზედ მკიდია ყირიმი, არ მეშინიან მტრისაო,
 სადილად ჩავალ წყაროზე, წყლითი გავზელავ ხალსაო,
 ხალი და კალტი წინ მიდგა, კოჩხოთი ვბრეტავ წყალსაო,
 გემრიელად შევექცევი, ვატარებ დროებასაო.
 ახლა გამოვალ გორაზე, ჩემ ცხვარს დავავლებ თვალსაო,
 ცხვარი დაყრილა გორაზე ამ შუალამის ხანზეო,
 გავიხედ-გამოვიხედავ ვალმა გამოვლა მთებსაო.
 მთას ნისლი შემოჰხვევია შიგა შიგ თოვლიანსაო,
 შიგა ჩქამობენ შურთხები მალაღის ჩვენი მთისაო,
 ვალმა გამოვლა ხევეები ბანს აძლევს ერთმანეთსაო,
 წიფლოვანა და ბორბალო სათავე ალაზნისაო.
 მალლა მთის ცივი წყარონი ჩქეფით ჩამოდის ძირსაო,
 ჩადიან ემატებთან მდინარე ალაზნისაო,
 იმ წყაროებით შესდგება მდინარე კახეთისაო.

მწყემსის ერთად ერთი მეგობარი ძალღია, რომელიც იცავს და ეხმარება მას ცხვრის მწყემსებაში, ნადირისა და ქურდების თავდასხმისაგან. მწყემსის სიცოცხლეც მთაში მუდმივ განსაცდელშია. მას ხშირად თავს ესხმიან ქურდ-ავაზაკები და სიცოცხლეს ასალმებენ. თუ შტში იშვიათთა ოჯახი, სადაც ცხვარში დაკარგულ შვილზე მგლოვიარე დედა მწარედ არ გმინავდეს. თუ შური ხალხური ლექსებიც მწუხარების ამ სველთაა გაქლენთილი.

ცხვარი თუშეთის იალალებზე რჩება პირველ სექტემბრამდე. ამ დროიდან მეცხვარეები ბინებიდან იყრებიან. ეზიდებიან ცხენებით შინისკენ გუდებით ყველს და ბარგს. ალვანში ცხვარი 15 სექტემბერს ჩადის. ცხვარს აქ დააყენებენ და შეუდგებიან ცხრვის პარსვას. ცხვარი წელიწადში ორჯერ იპარსება. გაზაფხულზე აქაური ცხვარი ორ გირვანქა მატყლს იძლევა, შემოდგომაზე კი სამ გირვანქას. უკეთესად ითვლება შემოდგომის მატყლი, რომელიც უფრო სუფთა და რბილია¹. თუშური ცხვარი საზოგადოდ თეთრ მატყლიანია, მაგრამ

¹ თუშური მატყლის ანალიზისა და თვისობრივ დაზარისებებზე ვრცელი ცნობები მოიპოვება ნ. იოსელიანის გამოკვლევაში „მასალები თუშური ცხვრის ფენოანალიზისათვის“, ტფილ. უნივერ. მოამბე ტ. VIII 1925წ. გვ. 78-98.

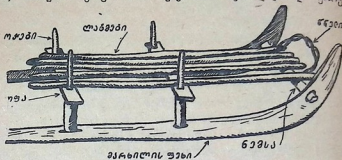
ასეთი ფერისაც გვხვდება: წითელი, შავი, ლეგა, შავა-ქრელი, წითელა-ქრელი, ლეგა-ქრელი და სხვა.

ცხვრის გადათვლა აქ წყვილობით იციან. კენტში ხუთია გავრცელებული. ერთი სთელის, მეორე კი დათელილს ოცობით ჯობზე აქედვს და ასე სთელიან: ერთი ოცი, ორი ოცი, სამი ოცი და ასე, სანამ ასობით არ შეაჯამებენ.

პირველ ოქტომბრიდან ალვანიდან ცხვარს შირაქში მიერეკებიან. შირაქისაკენ არსებობს სამი გზა: უკანა მხრის გზა, წინა მხრის გზა და ქიაურის გზა.

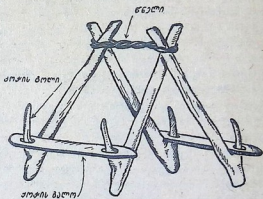
ცხვარი საზოგადოდ სათუთი მოსავლელია, მას სხვადასხვა სატკივარიც უჩნდება. სატკივრიდან თუ შურ ცხვარში გავრცელებულია: სიხაშლე, როდესაც ცხვარს ჯივარი უწყულუღდება. ასეთი ცხვარი, მეცხვარეების თქმით არ რჩება და კვდება. პეპელა — ბრტყელი ქიაა და ცხვარს ლეიძში უჩნდება. პეპელა ცხვარს ბარში შეეყრება „ქყანტიან“ ბალახის მოძოვების დროსაო. პეპელა ნაღველში თუ გაუჯდა ცხვარი მოკვდებაო. წამლად ხმარობენ შხამას ძირს. მას ნაყავენ და დაფქვილ მარილ-მდოგვში გახსნიან და ცხვარს შეაქმევენ. თურქული — ცხვარს ფეხები უწყულუღდება და ვერ დადის; მას შაბიამნით სწამლობენ. ქეცვი — ცხვარს ტუჩ-პირზე მუწუკებად დაეყრება და ველარა სძოვს. მას მაზუთს წასცხებენ და ისე არჩენენ. ძუძუს მაშრატელა — ცხვარს ძუძუს უსივებს და ის არ მოიწველება. მეცხვარეების თქმით ამ სენს წამალი არა აქვს და ცხვარიც სამუდამოდ შრებაო. მარგი თხას შეეყრება. ორი დღე ის სიმწარისაგან ჩხავის და უცბად კვდება. ყუთურისაგან ცხვარს მატყლი სცივია. მოსარჩენად წაუსვამენ შაბიამანში გახსნილ თამბაქოს ან შავ მაზუთს. ყვავილი ტანზე მუწუკებად დააყრის და ცხვარი ცხრა დღეში რჩება ან კვდება, თუ მორჩება მას ტყავი ძვრება. კრაქუნა — ცხვარი კბილებს აკრაქუნებს, თვალებს აბრიალებს და კვდება. რეტი — ცხვარს გონებას უკარგავს, რომელსაც ტვინი უწყალდება, პირს აცმაცუნებს, მაგრამ ბალახს ვერა სძოვს. ბრმავება — ცხვარს თვალებზე ბინდი გადაეკვრის და ბრმავდება, რომელსაც თვალებს მარილ-გოგირდიან წყლით ბანენ. კუქის ხმობა — ცხვარი მუცელში იკვრის და ვერ გადის. ცხვარი სნეულდება აგრეთვე ნაღველისა და ტყირპის სიმსივნით და ასეთ ცხვარს ცხვირს უდაღვენ. ნაბარევი — ბარიდან ამოსულ ცხვარს ზოგჯერ მთის წყაროს წყალი სწყენს, იბერება და ზოგი იხოცება. ყარაო — ზამთრობით ფარეხში დამწყვდეულ ცხვრებს ზოგჯერ საკვები შემოაკლდებათ და მადასაც ჰკარგავენ; ვერ სჭამენ და ამის გამო ხშირად სუქანი და უფრო ჯიელი ცხვარი იხოცება.

ცხვართან ერთად თუშებს მსხვილფეხა საქონელიცა ყავთ: ხარი, ძროხა და ცხენი. ამათი რიცხვი განსაზღვრულია და იგი დამოკიდებულია ზამთრის საკვებზე. ეს რაიონი საძოვარ ადგილებითაც მდიდარია; საძოვარი იყოფა: სახაროვნე, საძროხე, იალაღი და ყორღული.

სურ. 18. მარბილი.

(სათიბი). მაგრამ მთათუშეთში ხანგრძლივი და სუსხიანი ზამთარი იცის. ამიტომ საქონლის გამოსაკვებად აქ თივის დიდი მარაგია საჭირო, რაც მთათუშეთის პირობებში იოლი საქმე არ არის. მართალია, სათიბები

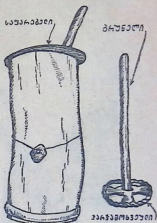
სურ. 19. ტვირთსაზიდი კეზი „ქოჭი“.

აქ ბევრია, მაგრამ მოთიბვა და თივის გადაზიდვა მეტად გაძნელებულია. მთათუშეთში სათიბავენ აფგვისტოს პირველ რიცხვებში. სათიბავენ ხელში „ნამგლებით“ (ცელეებით) კაცები და ქალებიც. ნათიბს „ჯანჯლორით“ (ფოცხით) მოხვეტენ და „ნაცაფს“ დააყენებენ. ცხრა ასეთ ნაცაფს ერთ სარზე აგებენ და „ჩადალს“ უწოდებენ. კარგი მთიბავე დღეში ათ ჩადალს მოსთიბავენ. ჩადალს ეზიდებიან ბოსლებში ზურგით

ცხენით, ვირით და მარხილით. ბოსლის კარებთან ზეინს აგებენ. ზეინში ოცდახუთი ჩაღალია. აქ თივა ძვირად ფასობს. ათი ჩაღალი თივა წინაჲ ოთხი მანეთი ღირებულა. ხუთ ჩაღალ თივაზე ერთი ღლის ხენაა დაწესებული. თუ ზამთარი ხანგრძლივია და საქონელს საკვები შემოაკლდა, მაშინ დედაკაცები მიდიან ტყეში და იქ ნეკერს „ფოხვი წიწკი“ს ამტვრევენ, ეზიდებიან ზურგით და საქონელსაც ამით კვებავენ. ზაფხულში კი მსხვილფეხა საქონელი იალალზეა გაშვებული. მთაში საძროხე ქოხებია გამართული; იქვე მოხუცი ქალები და ბავშვები დგანან.

საძროხეს მშენიერი საძოვრები აკრავს და აქ დედაკაცები ხარძროხებს უღვანან; საქონელს უფლიან, ძროხებს სწველიან და ერბოს ამზადებენ. აქ ძროხებს უხმობენ „ნძოი დედა“ და ხარძროხებსაც თავიანთი სახელები ჰქვიათ, ძროხებს: შავარდენო, ქუთაია, ნამია, ცაკუნი, მერია, ვარაქალი, მასკლო, ფუძილოი, დურკო, შიქია, არამი, ღვთიშობელი, ბუტუკი და სხვა. ხარებს: შარომა, ამირანა, თვარია, ლაბაზანი, კვირია, ნისლა, ბულა, ნიშო, წამალა, ირემა, წიქარა და სხვა. ქოხებში დედაკაცები ერბოს ამზადებენ. რძეს აგროვებენ სპილენძის ქვაბში და როცა რძე შემდედდება ხის კასრში „ჩხუტში“ ჩა-

სურ. 20. ჩხუტი.

ასხამენ და მას ბრუნელით დღვებავენ. იღვებიება ერთი საათი. დღვების დროს შიგ წყალს უშვებენ და როცა კარაქი ჩაიძირება მას ხელით ამოიღებენ და შემდეგ ერბოდ აღნობენ. ნარჩენ დოს ქვაბში ჩაასხამენ და წამოადულებენ. ის მოიგდება კალტს, რომელსაც პარკში გედაილებენ და მასში იწურება. გაწურულ კალტს მარილში მოხედავენ და გუნდებად დააკეთებენ. კალტს აწრობენ მოწნულ გალია — „კიშტე“-ში.

სახედრებში თუშებს ჰყავთ ცხენები და ვირები, ორივეს დიდა მნიშვნელობა ეძლევა თუშეთის სამეურნეო ცხოვრებაში. მთათუშეთის მთის ბილიკებზე მხოლოდ ამ სახედრების საშვალებით სწარმოებს მიმოსვლა და ტვირთის გადაზიდვა. ამიტომ მომთაბარე თუშებს არ შეუძლიათ უსახედროდ არსებობა. წინათ ზოგიერთი აქაური მეკომური ცხენებს ოცობით ითვლიდა, დღეს კი შეძლებულ მეკომურს

იშეიათად ათ ცხენზე მეტი ჰყავდეს. თუშური ცხენი ჯიშფიანია და გარდა
 გი ცხენი აქ კარგადაც ფასობს, აქაური ცხენის სახელია; არაშა, კო-
 მშა, რაქამ, ყარაჩო, შანშა „ლოშად“, ბამბი და სხვა. ზაფხულში ცხე-
 ნები იალალზეა გაშვებული. ოჯახისა და მინდვრის სამუშაოში აქ
 უმთავრესად ვირია გამოყენებული. ვირით ეზიდებიან წყალს, ზეწას

სურ. 21. კარაქის შედღეება.

თივას, ძნებს, ჭვას, და სხვა. ეს ცხოველი ყველაფერ ამას შეგუბუ-
 ლია და თავის მოთმინებით იტანს.

- ბარში რას გვიკებ ყანებსა, მთაში ჩვენც გვიდგა სვილები!
- რაით მოიტან სვილებსა თუ არ დაკმაზე ვირები?
- ვირს ენაცვალოს პატრონი, დააქვა თეთრებ ცხვირები,
 დავკიდებ დარიხრიხდება, ქვევიდან შეევირები.
- ურემს მოუკვდეს პატრონი ჩხირების დამწვეტებელი,

ლაფში რო გადაბრუნდება მე იმას ვერ შევხიბობი,
 — მას თავად ააყენებენ შავი კამეჩის შვილები,
 ერთჯერად ხომ ვერას ეყოფა ფშავ-ხევსურეთის თივები.
 — კამეჩს გაუქრა გამზრდელი მე იმას ვერ ველუბინები.

მთათუშეთში ღორი არა ყავთ და მას არც ამრავლებენ, ხატი გვიწყენს და სატკივარი გავრცელდებაო. მომთაბარე თუშები ღორის ხორცს უკვე სკამენ. წინათ ღორის ქამა თუშს თურმე ეკრძალებოდა და ღორის ქალამნიანი თუში სოფელში ვერ შევიდოდა, გზაში ის ქალამანს იხდიდა და სადმე მიმაღავდა, გამობრუნებისას ისევე იღებდა და იცვამდა.

მთათუშეთის მესაქონლეობა ჯერ კიდევ დაქუცმაცებულია კერძო მესაქუთრეთა შორის, მისი მოვლა-მოშენების ტექნიკა ჩამორჩენილია, და პროდუქციაც ყოველწლიურად მცირდება. მართალია აქ არსებობს რამდენიმე საზოგადოებრივი ხასიათის ორგანიზაცია, რომლებიც ცდილობენ ამ კერძო მეურნეთა კოოპერატიულად გაერთიანებას, მაგრამ მათი მუშაობა და ხელმძღვანელობა ამ ეჟამად მოისუსტებს. მთათუშეთში ზაფხულობით მუშაობს ქვემოალვანის მესაქონლეობის საწარმოვო ამხანაგობა, რომელსაც კერძო მეცხვარეები აღრიცხვაზე ყავს აყვანილი და ისინიც მის წევრებად ითვლებიან. ამხანაგობა აწვდის მეცხვარეებს პურს, მარილს, ქსოვილს და სხვა ფაბრიკატს. მეცხვარეები კი ამის ანგარიშში თავიანთ ნაწარმოების 50% ყველს, მატყლს და ცხვარს აბარებენ. ამხანაგობა აწესრიგებს საძოვრების საკითხს და იჯარით იღებს შირაქის ბინებს.

მაგრამ მესაქონლეობის ეს ამხანაგობა ვერ უწევს მეცხვარეებს სათანადო დახმარება-ხელმძღვანელობას და ისინიც ასე სჩივიან:

„ორმოცი ფუთი მატყლი მივეც კავშირსა ჩვენსა მწყემსსაო,
 ფულსა ვთხოვ არ იძლევიან, ქვითარს მიწერენ ჭრელსაო.

ამოველ წითელ წყაროზე მიტუსალებენ ცხვარსაო,
 გადმომიდგება აგენტი მთხოვს შირაქის ფულსაო.

მატყლს ვაძლეე, ფულს არ მაძლევენ, თან საბალახეს მთხოვსაო,
 გამოიძიეთ ეს საქმე რად ხდება ჩვენსა თავზედო“.

თუშეთში სავეტერინარო პუნქტი არ არის. არც ზოოტექნიკური სადგურია, რომ ცხვარს ადგილზე საჭირო დახმარება აღმოუჩინოს.

თუშეთის ამ ჩამორჩენილ მეურნეობის რეკონსტრუქცია უკვე დაწყებულია და ამ მიზნით აქ ჩამოყალიბებულია ოთხი სასოფლო სამეურნეო ხასიათის არტელი:

1. ზემოალვანის „მიხა კახიანის“ სახელობის სასოფლო სამეურნეო არტელი მესაქონლეობის განხრით 1928 წლიდან.

2. ზემო-ალვანის „გეპეუს“ სახელობის სასოფლო სამეურნეო არტელი 1931 წ.

3. ქვემოალვანის „წითელ ნაყაჩო“-ს სასოფლო სამეურნეო არტელი 1931 წ.

სურ. 22. კოლმეურნე ქალი ყველს აკეთებს.

4. ქვემოალვანის „წითელ თუშეთი“-ს სასოფლო სამეურნეო არტელი, მესაქონლეობის განხრით 1931 წ.

ამ არტელებს აქვთ თავიანთი წესდება და საპერსპექტივო გეგმები და მიზნად ისახევენ თუშეთის მეურნეობის ტექნიკურ-კულტურულ გაუმჯობესებასთან მის სოციალისტურ ფორმებში ჩამოყალიბებას.

მუშაობა უკვე დაწყებულია და ჩვენ სრული იმედი უნდა ვიქონიოთ, რომ ის ჩქარა წარმატებით დამთავრდება.

შინამრეწველობა. თუშურ მეცხვარეობასთან დაკავშირებულია საოჯახო ხელსაქმიანობის განვითარებაც. აჭაური ცხვარი მატყლის საკმაო მარაგს იძლევა და თუშის შინამრეწველობა ამ მხრივ ვასაქირს არ განიცდის. ამ მუშაობაში მხოლოდ ქალებია ჩაბმული

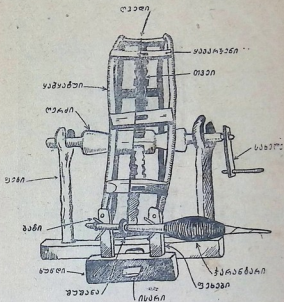

სურ. 23. ძაფის დართვა.

და უმთავრესად გავრცელებულია ტოლის (შალი), ფლასის (ფარდაგი), ჩითების (ფენსაცმელი) და წინდების ქსოვა.

დედაკაცები დასაქმდებიან მატყლს შინ ამზადებენ და ამ მიზნით თავდაპირველად მატყლის გადარჩევას შეუდგებიან. მატყლს არჩევენ რბილს „კრაველს“ და ცალკე მაგარს. ვისაც ფერების შეხამება უნდა ბუნებრივ მატყლს ფერადობის მიხედვით ისე შეარჩევენ, რომ მოქსოვის დროს მიიღონ სასურველი ფერის ქსოვილი, როგორცაა მაგალითად: თეთრი ლეგა, ჩაშაო ლეგა, ლაგაფერი, წითელი და სხვა. ტოლის ფერადობა აგრეთვე დამოკიდებულია თხორისა და ხინდეს შეხამებაზე. გარჩეულ მატყლს გარეცხავენ, აშრობენ და შემდეგ ჩეჩავენ.

ვისაც ბევრი მატყლი აქვს „გასაჩეჩი მჩეჩელ დედაკაცებს დაიწვეს და მათ „საბეწვე“ უნდა აქამოს ე. ი. კარგი სადილ-ვახშმით გაუმსპინდლდეს. ასეთ დაწვევას აქ „ჩეჩელა“-ს ეძახიან. მატყლი საჩეჩელზე ითელება „ხერეულად“ (ნაფოლად). ხერეულს „ხელტარზე“ (თითისტარი), „გააზდავენ“ ართავენ. ხელტარი ხის „სახრელში“ ტრიალებს. სახრელი კუბიკური ფორმისაა და შუაში მრგვლად ამოჭრილი. ხელტარამ რომ სახრელში მარდად იტრიალოს შიგ უსვენენ ნაცარში არეულ ძროხის ქონს. ნართს ჯარაზე დასძახვენ ერთს წაღმა „წაღმართაი“ და მეორეს უკუბა „უკულმართაი“. ჯარაზე და-

სურ. 24. ჯარა.

გრებილ ძაფს „დუღუკად“ (გორგალი) ამოახვევენ. ერთი დუღუკა მაგრადაა ნაგრები და იხმარება „თხორად“ (ქსელი), მეორე კი ფოფლეა და იხმარება „ხინდელ“ (ზედა). ამგვარად დამზადებულ ნართებს სახლის ქერზე ჩამოკიდებენ და „საქსლოს ჯარანტრებს“ უწოდებენ.

თუ ნართი შესაღებია, მაშინ მას ხიფავენ „დაშიტავენ“ (გრადლად ამოხვევა) და საღებავებში ჩასდებენ. ქიმიური საღებავები აქ კოოპერაციის საშვალეებით ვრცელდება. ადგილზე მზადდება სამი ბუნებრივი საღებავი: წენგო, შავი და ყვითელი. წენგო ფერის მისაღებად მატყლის ნართს თავშავა ბალახში ხარშავენ და ამოღებისას ნაცარს დააყრიან, შემდეგ ის ირეცხება და იფინება.

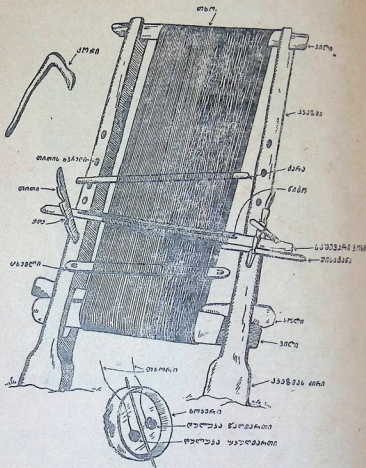
შავ ფერისათვის ამ თავშავას წვეწვინში ძალას ურევენ. ყვითელი იღებ-
 ბა ფიქვის ხავსში. ტოლის მოსაქსოვად ჯერ წიღმართ და უკულმართ
 დულუქებს „საქსოვა ხოკერში“ სდებენ. ხოკერი შუაზე ჩერიან ჯოხი-
 თაი გაყოფილი და დულუქაც შიგ ცალ-ცალკე თავსდებდა. ამ ხოკერით
 მქსოველი ქალი თხორს აბამს საქსოვის აკაზმაში. აკაზმა ხისაა, მოგ-
 ზნით ოთხკუთხედი ფორმისა. მას ფიქვისაგან ამზადებენ და ერთ ცხვა-

სურ. 25. ჯარაზე ძაფის გრეხა.

რად ფასობს. აკაზმა სახლში უდგიათ, თუ ოთახი ნათელია. ზოგიერთ
 სახლებს წმინდებული აქვთ ფარდულივით „საქსლური“, სადაც ეს
 საქსოვი აკაზმებია გამართული. საქსლური ზოგ სოფლებში ცალკეა
 გამართული, რომლის კედლები ღიაა და ზედ სიპით არის დახურუ-
 ლა. აკაზმაზე გაბმულ თხორს ხელით ასწორებენ და საშვერის ორი
 ჯოხით მას „შეს“ უყრიან, რომელზედაც „შისატანა“ მოკლე მრგვალი
 ჯოხია მიმაგრებული. შეს იჭერს პატარა წნელი „წიბო“. ქსოვის წინ
 თხორს „გარა“-ს (მრგვალი ჯოხია) უყრიან. საქსოვ ცხემლას ხინდეს
 (ზედას) გაუყრიან და მას გაბმულ თხორში გაატარებენ და ბეჭით

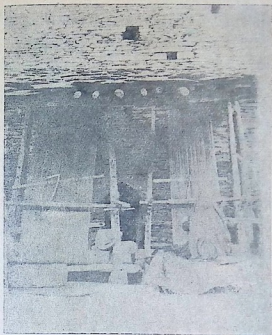
ბეკნიან. ქსოვის დროს „ქოკით“ (ჩიკაქულა) გარას ასწვევ-დასწვევენ და „წიწუთ“ (პირთხელი პატარა ჩხირია) ქსელს წიწვენ (ასწობენ). დღეში კარგი მქსოველი ქალი ერთ მეტრ ტოლს მოქსოვს. ერთ

სურ. 26. საქსოვი აკაზმა.

აკაზმაზე იქსოვება დაახლოებით 7-8 მეტრი შალი. მოქსოვილ ტოლს აკაზმაზე გასტრიან და ჩამოიღებენ. შალს საპონწყაღში ალბობენ და შემდეგ ლასტზე ფეხით ითელებს. გათელილი ტოლი ისევ ირეცხება.

გასაქიმად მრგვალ კუნძს ჩასდებენ და გასაშრობად ჩამოჰკიდებენ. ტოლი აქ ყველა ოჯახში იქსოვება და მოსახლეობაც ამით იმოსება, განსაკუთრებით ზამთრის ტანისამოსი ამ ტოლისაგან იკერება. ერთ ტოლის მოქსოვაში აქ ოც გირვანქა ყველს იძლევიან, ფულად კი ექვსი თუმანია.

სურ. 27. ტოლის ქსოვა.

ნაქსოვისა და ფერის შეხამების მიხედვით თუშური ტოლი ასეა დახარისხებული: თეთრი და შავი ცალპირა ტოლი, ლეგა სოლურა, ჩაშაური ლეგა სოლურა, ლურჯ გაჩეჩებული საქათიბე, სადიაცო წენგოს ფერი ტოლი, შეყრა სადიაცო ჩოხა, სამეცხვარეო ცალპირა, საიმრიგო (სასტუმრო) საჩოხე შავი. წინათ მამაკაცის საშარგლედ იქსოვებოდა ზოლიანი ტოლი: კაჭკაქა კრელი, კრელ-კროლატოლი, თეთრლეგა კაჭკაქა და სხვა. ეს ზოლიანი ტოლი წმინდათ არის ნაქსოვი, ზოლების შეხამება და მისი ღირსებაც კარგია, მაგრამ ის დღეს უკვე არ იქსოვება, რადგანაც ქსოვის რთულ პროცესებთან

ამისათვის საჭიროა კარგი და უხუნო საღებავები, რაც აქ ძნელია შოვარია.

საზოგადოდ უნდა აღინიშნოს, რომ შალის ქსოვის საქმე თუშეთში თანდათანობით ქვეითდება და დღეს აქ უკვე არ იქსოვება წინა-ნდელ სახისა და ხარისხის ტოლი. მაგრამ შალის ქსოვილებს

სურ. 28. ტოლის თელვა.

დღესაც დიდი გასავალი აქვს და კარგ ფასადაც იყიდება. შვიდი მეტრი საშუალო ღირსების თუშური ტოლი აქ ფასობს 250 — 300 მანეთამდე. თუშური ტოლი იყიდება საჩოხედ და საქათიბედ და საკმაოდ ბევრი საღებავი კახეთშიც.

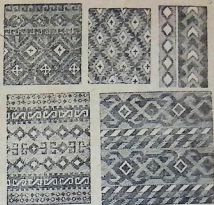
ამავე ხის აკაზმაზე იქსოვება: ხალიჩა, ფლასი, საგორავი, ხურჯინი და ცხენის ჩული. ხაოიანი ხალიჩა აქ ნაკლებად იქსოვება. უფრო ფლასებს (ფარდავი) ქსოვენ. საფენის ძაფ-ნართის დამზადება

და მოქსოვის ტექნიკაც უბრალო კლასტარულ წესებით იმავე აკაზმაზე სრულდება. მხოლოდ საყურადღებოა ამ თუშურ საფენების მრავალ სახიანობა და მისი ფერების შეხამება. მოცემულია ასეთი ფერები: შავი, ოქროსი, წითელი, ლავაფერი, ლურჯი, სოსანი, ვარდისფერი, ყვითელი, ალისფერი, მწვანე, აფეი, წინგოსფერი, ცისფერი, კაპრა-

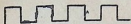
სურ. 29. თუშური ფარდაგი.

შა, (მოყვითალო) და მხიე (მუქი ლურჯი). აი ეს ფერებია მოცემული თუშურ საფენებზე, მაგრამ მათ შეხამებაში სითაღზე სჭარბობს და თუშური საფენის ტონალობაც საზოგადოდ მუქია. სახიანობის მხრივაც თუშური საფენები არ არის ერთფეროვანი. ძველ საფენებს ახასიათებს გეომეტრიული ფიგურალობა და მისი რთული კომპოზიციები, რომელიც მოცემულია წნულეების, კვანჭულების, ჯარანა თვალებისა და ჯვრების სახეებში. ამ სახის საფენები დღეს აქ მოძველებულად ითვლება „მოდიდან“ გასულია და ახალგაზრდობა მას აღარ ქსოვს. სამაგიეროდ

სურ. 30. თუშური ფარდავის საბეჭდი.

შემოსულია და თანდათანობით ვრცელდება ახალი სახისა და ფერადობის საფენები. ამ ახალს ახასიათებს მცენარისა, ცხოველისა და ადამიანის სახეების კომპოზიცია, ფერების სიკრულე და უხამობა. ამ შემთხვევაში აქ უბრალო მიბაძეაა ფაბრიკულ ქსოვილების სახეებისა და ფარდა-საბნებისა, რომელიც ქალაქიდან ჯერ ალენში შემოდის და აქედან კი მთათუშეთში ვრცელდება.

ახილაჟ

ჭარანა თვალი

ახანჭულა

ჭარანი თვალი

ნაფოცა

ჭარანა

ყვანის ფახა

შიბი

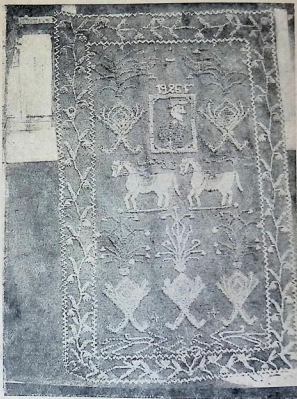
ყანჯი

[სურ. 31. ფარდაგის სახის ელემენტები.

ასეთსავე ცვალებადობას განიცდის ხურჯინის ქსოვა და მისი სახე. ძველი ხურჯინები რთულ გეომეტრიულ სახეებითა ნაქსოვი, რომლის ფერები მტკიცეა და შეხამებით სასიამოვნო. ახალი ხურჯინები კი უბრალოდ იქსოვება და სადა ზოლიანია.

თუშის ქალები ჩითასა და წინდის ქსოვაშიაც დიდად დახელოვნებულნი არიან. აქ ყველა ქსოვს: ექვსი წლიდან დაწყებული ღრმა მოხუცებამდე. ქსოვენ სწეული და უსინათლო ქალებიც. თუშის ქალი წინდის ჩხირებს ხელიდან არ იშორებს და გზაში თუ ოჯახში ის

წინდას გამალებით ქსოვს. მინდვრის სამუშაოზე მიმავალი ზურგებარ-
გული თუშის ქალი თან წინდასა ქსოვს, საუბარშიაც ის არ აყენებს
წინდის ჩხირებს და გამალებით ქსოვს. მაგრამ ჩითას ქსოვა უფრო
ქალს არ შეუძლია, მას დახელოვნებული ან მოზრდილი ქალე

სურ. 32. ახალ სახიანი ფარდაგი

ქსოვენ. ჩითა შალის დაკრელებული ფეხსაცმელია და მას ყვე-
ლა ატარებს. ჩითას ფორმა სამგვარია: მაღალ ყელიანი, დაბალ ყე-
ლიანი და უყელო. მაღალ და დაბალ ყელიანი ჩითები აქაური მოდი-
დან უკვე გასულია, მას ჯერ კიდევ ზოგიერთი ბებრები ატა-
რებენ და მას „ბებრულს“ უწოდებენ. დღეს მიღებული და გავრცე-
ლებულია მხოლოდ უყელო ჩითები.

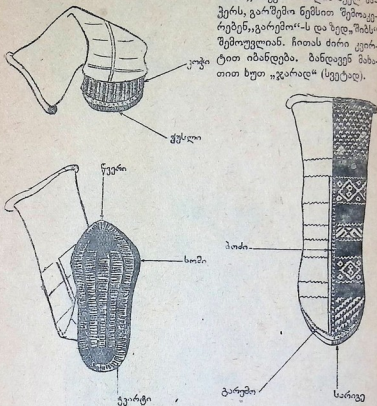

სურ. 33. ძველებური ზურჯინი.

სურ. 34. ებლანდელი ზურჯინი.

ჩითა ერთნაირად იქსოვება. მოქსოვილი საპონ წყალში ირეცხება და გასაშრობად ხის „საფართზე“ წამოაცმევენ. გამშრალი ჩითა შუაზე ყელ-თათის სიგრძეზე იჭრება და „ხის ფეხზე“ (კალაპოტი) გამართავენ. ქვეშ გამოსაკერად ჩითას უდებენ ფეხის ტერფის ფორმის „თიკვს“ შალის სქელ ნაკერს, გარშემო ნემსით შემოაკერებენ „გარემო“-ს და ზედ „შიბს“ შემოუვლიან. ჩითას ძირი კვირტით იბანდება. ბანდავენ მახათით ხუთ „ჯარად“ (სვეტად).

სურ. 35. ჩითას ნაწილები.

ჩითას საყელოს უყრიან „სახმუწს“ და ამ შალის გრებილით იკრავენ. ჩითას ზედაპირს „ფეხის წინდა“ ეწოდება, ძირს ტერფი, ქუსლს „დიდურა კოჭი“ და ყელს „რეზინა“. ჩითა საღიაყო და საკაცოა. ფორმა და ქსოვა ორივესი ერთგვარია, განსხვავება მხოლოდ სახის ნაჭრელშია. საკაცო ჩითა ბოძებიანია და საღა წერტილბაზეებითაა სახეები ამოყვანილი. საღიაყო ჩითა ზოლიანია და

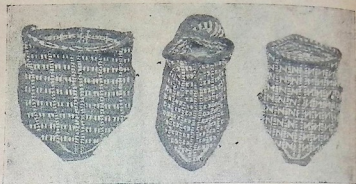

სურ. 36. თუშური ჩიტები.

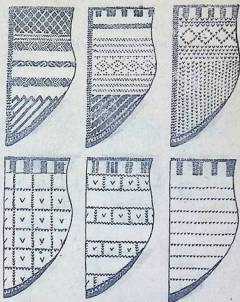

სურ. 37. სადიაცო ჩითა.

კრელი. ყელის შემოკლებასთან სადიაცო ჩითა სახეების ცვალუბა-
დობას განიცდის. მაღალ და ყელ დაბალ ქველ ჩითებს ახასიათებს

სურ. 38. საკაცო ჩითა.

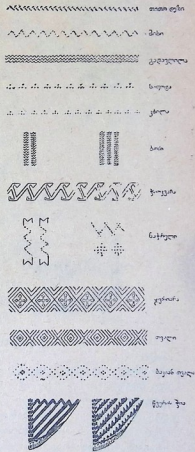
სურ. 39. ჩითას ნაქრელის ცვლა.

ნაქრელის სირთულე და ბრტყელი გეომეტრიული ფიგურიანი ზოლუ-
ბი. უყველო ჩითას ნაქრელი უფრო სადაა და მისი სახე თანდათა-

ნობით უბრალო ზოლზე გადადის და უფრო ზოლიან წინდას ემსგავსება. ჩითა ნაქრელია ფერად ძაფით, რომლის ფონი ჩვეულებრივად შავია და ზედ ამოყვანილია ორ-სამ ფერადით შეხამებული სახე. ამ სახეებს თავიანთი სახელებიც აქვთ: თვალი, ცუტუნა კია, წვერის კია, ჩიტის თვალი, გვერდ მიდებულა კირკვენა, ოროლაის გვერდ მიდებულა, ალვის ხე, ბაკიანთ თვალკბილა, მიხი, კირკვენა და სხვა. თუშები ჩითას შინ და კარში ზამთარ—ზაფხულ ატარებენ. ჩითა თბილი და რბილია და მშრალსა და მოყინულ ნიადაგზე სასიამოვნო სატარებელია, მაგრამ ნამში და ტალახში ის სველდება და უყარგისია. ჩითა სძლებს ორ-სამ თვეს, შემდეგ მას ძირებს უცვლიან და ისე ანახლებენ. აქ ჩითაზე დიდი მოთხოვნილებაა და ის 10—30 მანეთამდე ფასობს.

თუშები შინ დაქსოვილ წინდებს ატარებენ. წინდის ქსოვა აქ ყველამ იცის. იქსოვება კრელი და სადა წინდა. ძველებური „წინანდულა“ თუშური წინდა ფერად ნაქრელია და მას „ჯარანაიან“ წინდას უწოდებენ. ახლა ჯარანაიან წინდებს აქ არ ქსოვენ და დღეს უფრო მოწონებაშია ფერად ზოლიანი და სადა წინდები. უსახოსა და სადა წინდას სამეცხვარეო ან სამინდვრე წინდას უწოდებენ, ზოლიანს კი სასტუმროს. ქალები იცვამენ ყელ მაღალ კრელ წინდას. წინდას ჩხირებით „ცხემლით“ ქსოვენ, „დებების“ (თვალი) გამოანგარიშებით. წინდას აქვს წვერი, ტერფი კოჭი და ყელი. იქსოვება აგრეთვე „ქუროები“ (ხელთათმანი).

მესაქონლე თუშისათვის თოკი აუცილებელ საჭიროებას წარმოადგენს და ესეც შინაურობაში მზადდება. საბელის გრება აქ ყველამ იცის და ამის საგრები „ჩიხრიხი“ ყველას მოეპოვება. საბლისათვის იგ-

სურ. 40. ჩითას ელემენტები.

ს. მაკალათია, თუშეთი.

რიხება თხის ბეწვი. ჩიხრიხის ვირკალს ერთი კისერს გაუყრის და ხელით ჩიხრიხს ატრიალებს, მეორე მოშორებით ბეწვს აწვდის და ამგვარად საბლის „ლოლი“ იგრიხება. შემდეგ ხუთი ლოლისაგან საბელი იწნება.

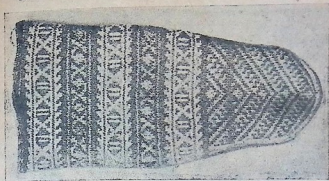
თუშეთში გავრცელებულია მატყლისაგან ნაბდის თელვა. ნაბადს აქ თავისი ეკონომიური მნიშვნელობა აქვს. უნაბდოდ და უთუქოდ მომთაბარე თუშები და მათი მწყემსები ვერ სძლებენ. მთაში

სურ. 41. ქალი ქსოვით სათიშბი მიმავალი.

თუქა-ნაბადი ყველაფერია, იგი საბანიც არის და აედრობისას საიმედო თავშესაფარიც. ამიტომ თუქა-ნაბდის დამზადებას მთაში მნიშვნელოვანი ადგილი უჭირავს. წამოსასხამ ბეწვიან ნაბდებს თუშები უკვე არ ამზადებენ. ასეთი ნაბდები აქ ლეკებს შემოაქვთ და მათგან ყიდულობენ. აქ მხოლოდ ნაბდის საფენებსა და ქუდებს ამზადებენ. ამისათვის მატყლს გადაარჩევენ, გარეცხავენ და გამშრალს კარგად გაწეწავენ. შემდეგ მატყლს ტილოს საფენზე გაშლიან და ადუღებულ წყლით დანამავენ. თუ სახეების გამოყვანაც სურთ შიგა და შიგ ფერად მატყლით დააჭრელებენ და დაახვევენ. დახვეულს მუხლ მოკეციით ქალები მკლავებით თელავენ. ითელება სამჯერ. პირველ გათელილს „თხან-

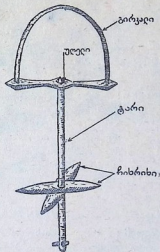
თხალა“-ს აშრობენ და მეორეჯერ თელავენ, ისევ ცხელი წყლით ნამავენ და იმავე წესით სთელავენ. მესამეჯერ კი მოთელვა თავდება. მო-

სურ. 42. თუშური ჯარანაიანი წინდა.

თელილი ნაბადი საფენად იხმარება და აგრეთვე იმისაგან იკერება ზედ ჩასაცმელი თეჭა.

თუშეთი უფრო ცნობილია თავისი თუშური ქუდით, რომელიც მთელს აღმოსავლეთ საქართველოშია გავრცელებული. მას თავისი ფართო ბიზარიც აქვს და მშრომელ თუშის ქალებს კარგ შემოსავალს აძლევს. ამ ნაბდის ქუდის მოთელვის პროცესები უფრო რთულია. ქუდისთვის უკეთეს ღირსების მატყლია საჭირო. საჭუდე მატყლის ფენა თხელია და ითელება ხუთ ან ექვსჯერ, შემდეგ მას შავად თავშავაში ლებავენ და აშრობენ. გამშრალი სიგანეზე იჭრება და ბეწვის გასაცლელად ცეცხლის აღზე იტრუსება. ამგვარათ დამზადებულ ნაბდიდან ქუდებს გამოსჭრიან და ჰკერავენ.

სურ. 43. ჩიხრიხი.

სამწუხაროდ თუშეთის შინამრეწველობის ეს მეტად მნიშვნელოვანი და შემოსავლიანი დარგები დღეს უწყურადღებოდ არის დატოვებული და ხელმძღვანელი ორგანიზაცია არ გააჩნია. ამ დარგის გამო-

ცოცხლებზე აქ არავინ ფიქრობს, რაც შესაძლებელია თანამედროვე გაუმჯობესებულ იარაღებისა და ტექნიკურ ცოდნის შეტანით. მით უმეტეს, რომ ამის შესაძლებლობას იძლევა აქაური მატყლის მარაგი და ქსოვაში გავარჯიშებული მუშა ხელის საკმაო რაოდენობა.

ამისათვის საჭიროა პირველ-ყოვლისა, პრიმიტიული აკაზმებისა და ჩხირების, საქსოვ დაზგებითა და ხელის მანქანებით შეცვლა, რომ

სურ. 44. ჩხირებით საბლის გრეხა.

თლშეთის მშრომელ მოსახლეობას ამით მძიმე მუშაობა შეუმსუბუქდება და მისი გაუმჯობესებული პროდუქციაც გაიზარდოს.

ხელოსნობას თუშები ნაკლებად მისდევენ რა შრომის ამ დარგს მათთვის ეკონომიური მნიშვნელობა არ ჰქონია. სამუშაოდ მიდიან ცხვარში და იქ მწყემსად დგებიან. ამ ბოლო ხანიბში აგრეთვე სხვა სამუშაოზედაც გადიან და მუშაობენ შეშის დამზადებაზე, ჭეისა და გზის სამუშაოზე.

ერთი სიტყვით, თუშეთი ეკონომიურად მნიშვნელოვანი კუთხეა, განსაკუთრებით თავის მეცხვარეობით, რომელიც იძლევა კარგ ღირსების ყველსა და მატყლს. ამასთანავე მას აქვს ხელისშემწყობი პირობებიც: ფართო იალაღები, ალპიური ჰავა და მეცხვარეობაში გამოცდილი მუშა ხელი. ყველაფერი ეს იძლევა მეურნეობის ამ დარგის განვითარების კარგ პერსპექტივას. დღეს უკვე დაწყებულია თუშე-

სურ. 45. წინდის მქსოველი ბავშვები.

თის ჩამორჩენილ მეურნეობის რეკონსტრუქცია, რომელიც ყალიბდება კოლექტიურ მეურნეობის ფორმებში. ამისათვის საჭიროა ძველ პრიმიტიულ ბინების ნაცვლად აშენდეს ახალი ტიპის და ჰიგიენურად მოწყობილი ბინები, რომ კოლმეურნე მეცხვარეებს შეეძლოთ ასატან პირობებში ცხოვრება.

ამასთანავე უნდა გაიხსნას ზოოტექნიკური სადგური და სავეტერინარო პუნქტი.

თუშეთის ეკონომიურ მდგომარეობის გასაცნობად ჩვენ აქ მოვიყვანთ 1930/31 წლის სასოფლო სამეურნეო აღწერის სიას:

Բնակ	Նույնընթաց	Կոմեր	Ճակատա- հայտը	Նայան գրություն	Վնաս հատ
1	մաշու	84	800	5,4	424
2	գրչու	48	170	27,75	304
3	հարս	32	147	25,25	388
4	գահուցու	40	66	26,50	292
5	քարու	27	103	14,80	334
6	քան	11	53	7,25	78
7	լիճ	14	67	6,00	134
8	քան	10	60	7,00	180
9	գահին	14	70	14,70	300
10	քարայրի	8	19	4,90	26
11	քանդակ	3	11	1,90	31
12	քանդակ	9	44	4,50	68
13	սղան	1	3	1,00	7
14	քարու	1	7	0,50	12
15	քանդակ	1	3	0,20	14
16	հանդու	30	45	5,00	49
17	հանդ	5	15	2,00	49
18	քարայր	15	38	6,00	80
19	քան	25	103	12,00	180
20	հարսին	14	54	6,50	90
21	քանդակ	11	61	14,50	191
22	քարայր	9	38	6,75	37

Մեծ. ԵՄ և ԵՄ ԵՄ և	Մեծ. ԵՄ և	Նայանի նայանի գրություն
145	2.008	նայանի, նայանի, միտղա, կրտս
122	2.022	նայանի, կրտս, միտղա, նայանի, մեծ. ԵՄ
109	1514	քան, նայանի, նայանի, նայանի
96	1088	կրտս, լիճ, նայանի
48	1224	քան, մաշու
87	508	սղան, կրտս
64	1905	մաշու, մաշու
96	815	մաշու, նայանի
82	693	քան, կրտս
20	540	կրտս, քարայր
2	80	քան
17	625	քարայր, կրտս
2	104	քան
2	50	նայանի
—	50	քան
12	128	մաշու, քան
6	50	քան
82	430	նայանի, նայանի
68	1054	մաշու, սղան, նայանի
80	680	նայանի, քան, քարայր
64	1621	նայանի, կրտս
20	380	նայանի, քան

Գրք	Խաղաղ	Երկր	Ճանաչող հոգեյ	Քաղաքի քանոն	Ժողով հոգե
23	Իսկ	38	197	32,50	141
24	Նշողություն	7	35	6,00	42
25	Վարդապետ	13	60	9,75	160
26	Նշողություն	6	19	3,00	36
27	Նշողություն	14	54	8,25	58
28	Իսկան	15	63	9,00	68
29	Նշողություն	6	26	3,90	32
30	Վարդապետ	10	50	7,50	56
31	Գրքեր	8	33	4,95	48
32	Նշողություն	5	20	3,00	25
33	Նշողություն	2	12	1,80	17
34	Վարդապետ	7	34	5,10	41
35	Վարդապետ	15	71	10,65	76
36	Նշողություն	3	16	2,40	19
37	Նշողություն	70	309	46,35	379
38	Վարդապետ	349	1462	219,24	—
39	Նշողություն	412	1615	242,25	1294
ԶԵՄ		1400	7,208	1100,97	4,800

Վերջին գրքի հոգե	Վերջին գրքի հոգե	Նշողություն և նշողություն
27	682	Նշողություն, Նշողություն, Նշողություն
16	319	Նշողություն, Նշողություն
30	605	Նշողություն, Նշողություն
5	207	Նշողություն, Նշողություն
12	621	Նշողություն, Նշողություն
27	304	Նշողություն, Նշողություն
11	127	Նշողություն, Նշողություն
17	627	Նշողություն, Նշողություն
14	158	Նշողություն, Նշողություն
14	118	Նշողություն, Նշողություն
15	264	Նշողություն, Նշողություն
15	739	Նշողություն, Նշողություն
60	1247	Նշողություն, Նշողություն
2	345	Նշողություն
290	4808	Նշողություն, Նշողություն, Նշողություն
—	—	—
1455	60270	Նշողություն, Նշողություն, Նշողություն, Նշողություն, Նշողություն, Նշողություն, Նշողություն
3840	120,740	

ՀԱՅԿԱՅԻՆ
ԳՐԱԴԱՐԱՆ

Ս. Ս. Վերջին Նշողություն, Նշողություն, Նշողություն
 Նշողություն, Նշողություն, Նշողություն, Նշողություն, Նշողություն, Նշողություն, Նշողություն
 Նշողություն, Նշողություն, Նշողություն, Նշողություն, Նշողություն, Նշողություն, Նշողություն

4. საზოგადოებრივი ურთიერთობა

თუშეთის საზოგადოებრივი ცხოვრება დღეს ფორმაციის ხანაშია; ძველი თემური წყობილების ნაშთები თანდათანობით ისპობა და მყარდება ახალი საბჭოთა სოციალისტურ სისტემაზე აღმოცენებული საზოგადოებრივი ურთიერთობა.

ამ წარმავალ თემურ ყოფას თუშეთში თავისი ხანგრძლივი ისტორია ჰქონდა; ამ ყოფის ზოგიერთ გადანაშთებ დღემდე მოუღწევია. მართალია, ეს ჩვევები დღეს უკვე მოკლებულია თავის სოციალ-პოლიტიკურ მნიშვნელობას, რომელსაც ფორმალურად იცავს მოსახლეობის ძველი თაობა, მაგრამ ამ კუთხის საზოგადოებრივი ყოფის გასაცნობად ამ თემურ გადანაშთების გარკვევაც ჩვენთვის საყურადღებოა.

მთათუშეთის მოსახლეობა დაყოფილი იყო და არის გვარებად. თითოეულ სოფელში წინათ სახლებულა ერთი გვარი, რომელსაც თავისი საგვარეულო კოში ჰქონია, სადაც შიშიანობის დროს ის თავს აფარებდა. დროთავეთარებაში გვარი იზრდებოდა და კომლებად იშლებოდა. ამასთანავე დიდი გვარი ქვეგვარებად იყოფოდა და ქვეგვარი ირქმევდა კომლის უზუცესის სახელიდან წარმოშობილ საკუთარ გვარს. ამ გვარების დაბოლოვებაა: ძე, შვილი, ული, ური და იანი. მაგალითად, ნაკუდასაგან წარმოშობილია-ნაკუდაიძე, უთურგასაგან-უთურგაიძე, ელანისაგან-ელანიძე, გულუზვა-გულუზვაიძე, ბერო-ბეროშვილი, ფოცხვერი-ფოცხვერიშვილი, აფშინა-აფშინაშვილი, ცისკარა-ცისკარაშვილი, მიქელი-მიქელიშვილი (მიქელაძე), აბაში-აბაშიშვილი (აბაშაძე), გაფრინდაი-გაფრინდაული, იჭირაული, რაინული და სხვა. ური და იანზე ბოლოვდება: თადიაური, აზიკური, სულაკაური, კოკილაური, შორთიანი და სხვა.

ეს გვარები იყოფა ქვეგვარებად, მაგალითად სოფ. შენაქოში (ჩალმის საზოგადოება) ორი მთავარი და ძირეული გვარია: ბუქვაიძე და ხაჩიძე. ბუქვაიანთ გვარში შედიან (ქვეგვარი): იმედიძე, ოშორიძე, ჯაგოდანიძე და სენიანიძე. ხ ა ჩ ე ნ თ გვარში კი: ქვრიტიძე და ჯიქურიძე. მეკომურის დასახელებისას იტყვიან: ბუქვაიანთ გიგოლუ ჯაგოდანიძე, გიორგი ქვრიტიძე ხაჩიანთ.

ფარსმაში (პირიქითი თემი) ქააძე ძირეული გვარია, მისი ქვეგვარი: იჩუნაიძე, დადაძე და კუკალიძე. თავიანთ მოძმე მეკომურს ასე ასახელებენ: იჩუნაათ პეტრე ქააძე. ჯვარბოსელში (გომეწრი თემი) ძირეული გვარი ალუდაური იყოფა ქვეგვარებად: კარდილიაძე, გესლიანიძე, ელიზბარიძე და დარქიზანიძე. ასეა წოვა თუშებშიაც, სადაც სამი ძირეული გვარია: შორთიანი, ცისკარაშვილი და მუშტარაული. შ ო რ თ ი ა ნ ი ს ქვეგვარია: ქავთარაშვილი, ზარიძე, თურქოშვი-

ლი, ყიზილაშვილი, ლაგაზიანი, ჩაჩქანიშვილი, ბურკიშვილი და სხვა. მუშტარაულნი: ბაინდურაშვილი, ლალიშვილი, ხარებაშვილი და სხვა. ცისკარიშვილი: აფშინაშვილი, ფოცხვერიშვილი, კიქაშვილი და სხვა. იტყვიან ლეო ქანთოშვილი ცისკარაანთ.

მთათუშეთში მოზინადრე გვარები თავიანთ თავს ხიზნებად სთვლიან და თავიანთ გადმოსახლების ისტორიაც ზოგიერთ გვარებს დღესაც კარგად ახსოვთ; ირკვევა, რომ აქ იხიზნებოდნენ, არა მარტო მთისა და ბარის ქართველები, არამედ აგრეთვე ქისტ-ჩაჩნები და ლეკები. მაგალითად, სოფ. ომალოს მცხოვრები სისვაურის წინაპარი თიანეთიდან ბატონს გამოქცევია და აქ დასახლებულა; მას სახელად სისური რქმევია. სოფ. ქეშოელი აბალოიძე გამოქცეულა ქიზიყიდან მირზაანთ საგვარეულოდან; ქიზიყში მის წინაპარს ბატონი შემოჰკდომია. იჭირაული, ბასხაჯაური და ბეჭურიძე ხევსურეთიდან გადმოსახლებულან მესისხლეობის გამო. ხოსიკურიძე კი ფშვიდიან. სოფ. ჩილოში მცხოვრები ოჩონიძის წინაპარი ლეკეთიდან გამოქცეულა. ოჩონიძენი ყოფილან ორნი ძმანი. მათ იქ მამის სისხლი აუღლიათ და თუშეთში გამოხიზნულან. ერთი მათგანი ჩაღმა თუშებს ძმად მიუღიათ და ჩილოში დასახლებულა, მეორე კი უფროს კაცებს ქისტებში გადაუყვანიათ და იქ თავკაცებისათვის უთხოვიათ მისი მიღება და დასახლება. ისიც იქ სოფ. სულანტში დაბინავებულა. ეს გვარი დღეს ცნობილია „ჩიმაურკანთ“ გვარადაო. ხაჩიძეთ წინაპარს ხაჩი რქმევია. იგი ქისტეთის სოფ. ქანთიდან ყოფილა გამოქცეული; სადაც მას კაცი შემოჰკდომია. ხაჩის შვილს ხუნჩალს სოფ. შენაქოში რვა ვაჟი თურმე ჰყოლია. ხუნჩალი შვილებს გაყოფის ნებას არ აღეგდა და მთელი ეს დიდი ოჯახი ერთ ქერ ქვეშ სცხოვრობდა და ოჯახის 50 წევრს ითვლიდაო. ხუნჩალის ამ დიდ ოჯახს აქ დღესაც იგონებენ და როდესაც ვინმეს ოჯახში ნამზადისი ეცოტავება მას ეტყვიან: „თუნდა ხაჩის ხუნჩალიანებს ეყოფათო“.

მთათუშეთში შემოხიზნულ ამ უცხო გვარებს არ შეეძლოთ არსებობა თემის გარეშე, რომელიც სათუშეთოს განაგებდა, ამიტომ ხიზანი იძულებული იყო, რომელიმე გვარს მიკედლებოდა და მისთვის დაძმობილება ეთხოვა. ამისათვის მთათუშეთის თემებში არსებობდა „ხართ შეყრის“ ადათი. როდესაც ხიზანი რომელიმე გვარისაგან დაძმობილების თანხმობას მიიღებდა ის ამ ხართშეყრას ასრულებდა. ამისათვის დაამზადებდა პურს, არაყს და საკლავად ხარს დაჰკლავდა. დაიწვევდა ხევისბერს და გვარის უფროსებს. ხევისბერი კრებულს ამცნობდა, რომ ამა და ამ გვარმა (დაასახელებდა) ეს ხიზანი ძმად მიიღო და დღეიდან არვის გეგონოთ ის უგვარო და უსოფლო. იყვენით ქირში და ლხინში განუყრენლნი და მტერთან ერთმანეთის

მფარველიო. დამძობილების ნიშნად ხევისბერი აიღებდა სამსახურს და ნახშირს და იქვე მიწაში სამანს ჩასვამდა, ზოგჯერ ძმობის სიმტკიცის ნიშნად უღვაშის ბალანსაც სამანში ჩააყოლებდენ. ამ დღიდან ხარითშეყრილი ხიზანი თავის გვარს იცვლიდა და დამძობილებულს გვარზე იწერებოდა.

თემურ თუშეთის საზოგადოებრივ ცხოვრებას ამოძრავებდა თემური ბრძოლები, მეკობრობა და მესისხლეობა, რომელსაც მუსევურობდენ ხევისბერები და დეკანოზები. თემის მიერ არჩეული ეს ხევისბერები და დეკანოზები ეკუთვნოდნენ საზოგადოების შექმნულ ჯგუფს და ამ ჯგუფის ქონებრივ-უფლებრივი ინტერების დაცვისათვის ღვთისა და ხატების პირით მოუწოდებდნენ ხალხს ნადავლის მოპოვების მიზნით მეზობლებზე თავდასხმისათვის. ხატის ნებით დაშინებული მდაბიო ხალხი სალაშქროდ მისდევდა ამ შექმნულ ჯგუფის ბელადებს, იკლებდა სოფლებს, იტაცებდა მოსახლეობის სარჩო-საქონელს და ნაძარცვით უკანვე ბრუნდებოდა. მაგრამ ამ ნადავლს შეძლებულთა ჯგუფი და მათი ბელადები ინაწილებდნენ. ეს იწვევდა მეზობლებს შორის დაუსრულებელ შტრობას და ერთმანეთის დალაშქვრას, რაც ქონებრივად და ფიზიკურად ანადგურებდა მოსახლეობის ღარიბ და შეუძლო ნაწილს. ამ ბელადების გმირობა ითხზებოდა ლექსებით, რომლითაც მდიდარია თუშური ხალხის სიტყვიერება.

ამ მხრივ, სხვათა შორის ცნობილია ყვავლოელი გორგი თილიძე, რომელიც ფშაველებს თურმე არ უსვენებდა და თავისი რაზმით ეცემოდა ფშაველ მწყემსებს, ხოცავდა მათ და ცხვარს სტაცებდა. ბოლოს ეს გულადი თილიძე ფშაველებს სოფ. ხოშარაში დაუმარცხებიათ და თილიძეს ლაშარის წმ. გიორგისათვის შეუთხოვია თუ ამ განსაცდელს გადამარჩენ თეთრ კურატს მოგართმევო. ლაშარობის თილიძე მართლაც თეთრი კურატით ფშავეში მისულა, ფშაველებს ეს სწყენიათ და მისი მოკვლა განუზრახავთ, მაგრამ თილიძეს თუ ფშაველების შერიგება და ძმად გაფიცვა უთხოვია. შეთანხმება მოხდარა და ორივე მხარე ლაშარის ჯვარზე ძმად გაფიცულან. ამაზე ეს ლექსი გამოუთქვამთ:

ლაშარს მოვიდა თილიძე, დიდგულად დაჯდა თუშია,
შამეცხვივინენ ფშაველები, როგორ რო ბატონს ყმანია:
«შენ აქ არ მოგესვლებოდა, დიდი ქენ ცოდო ბრალია,
გასწყვიტე დიაც ყმაწვილნი, კალოდ გალენენ მკვდარია,
ნაკვეთაურის ქერხოსა შენ შეხსენ რკინის კარია»
— მადროვეთ ფშავლის შვილებო, მალოცეთ თქვენი ჯვარია,
მოვსულვარ სახვეწნელადა მომიყვანია ხარია,
ეგ მაშინ გავარიგოდეთ, როცა გამოვლენ მთანია.

მთა გაშრეს, ქვიშა გამოჩნდეს ლურჯამ მოხეიდოს ნალია,
 ტყემა გაუშვას ფოთოლი, ბალახს გაფინოს ნამია,
 მთებშიაც გაჩნდეს ჯანყები მხედარ დაღვალოს თავია,
 უბისთავ დანათლებიან თილისძის ცხენის ნალია.
 ან ვისი სქექედეს მათარი, ან ვისიც სჭრიდეს ხმალია,
 ან ვის მიუდიოდეს ნათარეშალი ცხვარია,
 ლელის ძირს გადმოდიოდეს თქვენი ცხვარ-ხაროვანია,
 უკან მომდევდეთ ფშავლებო, სტიროდეთ როგორც ქალია.
 ლელის გორს შემოხეიდოდეთ ერთი პატარა ზარია:
 „ლაშარეულა თან გვიტან დავლათის გვიქრის ქარია,
 დახკრა ხმა ახადს გავიდეს პირ დაიწერონ ჯვარია,
 დედამა მისცა ჩემს ცხენში შვიდ ფური შვიდი ხარია
 მე იმან გადამარჩინა მის თვალებს ვენაცვალა“.

შედღებულ ჯგუფთა ეს ბელადები აგრეთვე აწყობდენ მეკობრობას.
 ქისტ—ჩაჩნეთში და განსაკუთრებით დიდოეთში (ლეკებში). ამ მიზ-
 ნით ეწყობოდა დამრბევი რაზმები, რომლებიც ირჩევდენ ბელადებს
 და მათ წინაძლოლობით გადიოდენ ქისტეთ—ლეკეთში. აქ ეცემოდენ
 მწყემსებს, სტაცებდენ მათ ცხვარ-საქონელს და, ნიშნად გამარჯვ-
 ბისა, მტერებს მარჯვენა ხელის ტევნებს აჭრიდენ¹ და უკანვე ბრუნ-
 დებოდენ. ამ ნადავლს მეკობრეები თუშეთში იყოფდენ, მოჭრილ ხე-
 ლებს ბელადები თავიანთ ჩარდახიან ციხის კედლებზე აკრავდენ და
 ტყვეებს კი ბაშტებს კედელზე ჯაჭვებით აბამდენ². გამარჯვებულ მეკო-
 ბართა ბელადებს საქებურ ლექსებსაც უძღვნიდენ:

აღვანში თუშის შვილები ხმაღს უღესავენ პირსაო,
 თოფებსა ძალზე ღმართავენ, ჯაგრი გულს მოდის მტრისაო,
 დაუბარებენ ივანეს ელიზბარძის შვილსაო,
 შენაქოშიგა ბაკურას, გოლადსა, კვრიტიშვილსაო.
 წამოვიდოდა ბაკურა, ჯოგი თანმოსდევს მგლისაო,
 შაგროვდებიან ყვარელში, შუა ბაზრისა პირსაო,
 საომრად დროშა რჩეულნი ეკითხებიან გმირსაო:
 „დილაზე საით წავიდეთ, საით ლა გვიზამ პირსაო?
 ბაკურა ეტყვის: „გმირთ-გმირნო, ნუ ჩქარობთ, არა სჭირსაო,

¹ თუშის ბელადის მიერ მოჭრილი ლეკის მარჯვენა დღემდე იყო შერჩენილი ტატო იდოიძის სახლის კედელზე სოფ. დართლოში. ეს მარჯვენა ჩვენ ჩამოვიდეთ და ფოტოგრაფიულად გადავიღეთ (იხ. სურ. 46).

² ტყვეების მისაბმელად ბაშტეს კედელში დატანებული იყო ბრტყელი და შუაში ამოხრეტილი ფიქალი, რომელშიაც რკინის დიდ ჯაჭვს უყრიდენ და მას კლიტით კმატავდენ. ტყვეს ამ ჯაჭვის ყურს კისერზე ადებდენ და ჯაჭვითვე გამოკვანძავდენ. ერთი ასეთი ჯაჭვი დღესაც ინახება სოფ. დართლოში, დიმიტრი ლეკაიძის ოჯახში; მისი სიგრძე 3, 60 მეტრია.

მოულოდნელოდ ივანეს ელიზბარიძის შვილსაო, ეს ვაჟიც გულოვანია მედგრად მებრძოლი მტრისაო. ხალხის ნაპირს გიორგი სდგას, მრისხანედ წარბთა ხრისაო, თოფ გაბუდული მხართ ხკიდავ, ვადა უნათებს ხმლისაო. გიორგი ეტყვის ბაკურას: „კაცო, რას ამზობ რასაო, რათ ულოდინებთ ივანეს გზაც თითონ ვიცით მთისაო, რო აქებთ ბაგვაზელებსა მათი ვაცნობა გვინდაო“.

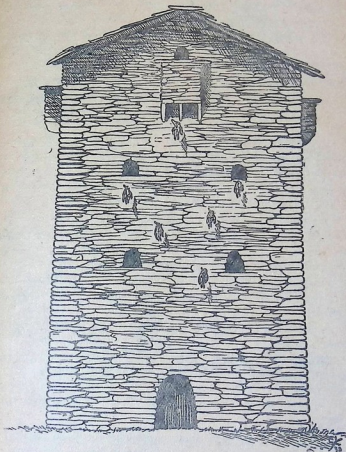

სურ. 46 თუშის შოკრილი ლეკის მარჯვენა ხელი

წინ გაუძღვება ბაკურა, გზა გრძელიც შამოკლდებაო, ბაგვაზის მთებსა გადადგნეს შუგულას დაღესტნისაო, ჩეთარეშენ თუშები, მწყემსებ დახოცეს ცხვრისაო. მთისა მშვენიერ კალთებზე ყივილი მოდის ცხვრისაო, ერთი გვიქცა მეცხვარე ქორივით სოფლად გაფრინდა. შაიტყვეს ბაგვაზელებმა მოდიან ცხენებ ხეთქვითა, თუშნი გორებში გამაგრდნენ, შიში არა აქვთ მტრისაო, დილ სალამომდე იომეს სულ გააწითლეს ქვიშაო. გვალეთ ბიჭებო, გვეყოფა მარჯვენა ჩვიდმეტისაო, გამობრუნდება ბაკური, ღიმილი მოდის პირსაო, წამოვლენ კახეთისაკენ შაირებისა თქმითაო.

ყვარელში რო ჩამოვიდეს, სუ ხალხი გაკვირდებო.
რა ხალხი ამოუქმეტავ, ხელეები მოაქვთ მტრისაო,
წინ მოუძღვება ბაკურა, ვადა უნათებს ხმლისაო.

საქართველოს
სამეცნიერო
სამუშაოების
ინსტიტუტი

სურ. 47 მტრის ხელეებ მიკრული თუშური სახლი.

შენი ჳირიმე ბაკურა, სულამ შენ ხმალი სჭრისაო,
დედამან შეილი გაზარდოს მტრისა დამცემი ძირსაო,
ბაკურავ, შენისთანანი თავის მომკვეთნი ხმლისაო.
თისო ბელადიშვილი 71 წლისა, სოფ. დიკლო 1931 წ.

რასაკვირველია არც ლეკ-ქისტ-ჩაჩნები ისბდნენ ვულხელდაკრეფილები. ნადავლის მოპოვების მიზნით ლეკებისა და ქისტ-ჩაჩნების ბელადებიც თავიანთ რაზმებით გადმოდიდოდენ თუშეთში, მიერეკებოდენ ცხვარ-საქონელს და ტყვეებსაც იტაცებდენ. ტყვეების გამოსყიდვაში ლეკები დიდ სასყიდელს მოითხოვდენ. ამასთანავე რაც უნდა დასჯდომოდა ტყვე პატრონს უნდა გამოესყიდა, რადგანაც მისი გამოუსყიდლობა სირცხვილი და საძრახისი საქმე იყო. ამიტომაც ტყვის პატრონს გვარი ეწეოდა და ამით საშუალება ეძლეოდა ტყვე დაებრუნებინა.

ამგვარად გაბატონებულ ჯგუფების ბელადების მიერ ეწყობოდა ნადავლის მოპოვების მიზნით, მეზობელთა ერთმანეთის დალაშქვრა, რომელსაც ეწირებოდა მშრომელ მოსახლეობის ქონება და სიცოცხლე.

მეკობართა ჯგუფში გულადობა და ვაჟაკობა დიდად ფასობდა; ზურგის შექცევა კი სამარცვინო იყო¹. მეკობარი ახალგაზღობა იარაღის ხმარებაში სიყრმიდანვე იწვრთნებოდა და მათ ოცდახუთწლამდე თურმე არ ამუშავებდენ, მკლავ—ბეჭებსაც ერბოთ უზღლავდენ და ერბოში გაზელილ ქუმელით ჰკვებავდენო.

თუშეთზე ლეკების ბელადების თავდასხმაზე და მათ მიერ გატაცებულ ტყვეების თავგადასავალზე აქ დღესაც მრავალი თქმულებები და ლექსებია დაცული. სხვათაშორის სოფ. შენაქოში დღესაც ცოცხალია ღრმა მოხუცი თევდორე ივანეს ძე ჯიჯურიძე (მისი თქმით 103 წლისა), რომელიც შამილის დროს ლეკებს ტყვედ გაუტაცნიათ. ჯიჯურიძე ლეკებს სოფ. გუნოში დაუმწყვდევიათ და მისი მშობლებისაგან გამოსასყიდი ხუთასი მანეთი მოუთხოვიათ. ჯიჯურიძის ოჯახს სოფელი შესწევია, სამასი მანეთი შეუგროვებია და ეს ლეკებისათვის შეუძლევი, მაგრამ ამ დროს დაღესტანი რუსებს აუღია, შამილი დაუტყვევებიათ და ჯიჯურიძეც გუნოდან გამოქცეულა. ტყვეებს მღერებს გამოუყენებდენ ხოლმე. მღერები გზაში ლეკებს ჩაუსაფრდებოდენ და შებრძოლების შემდეგ ტყვეებს აყრევიებდენ. ამ მხრივ აქ ცნობილია თუში გიგაი, რომლის გულადობის შესახებ არა ერთი ლექსია გამოთქმული:

— ვინა ხარ გულ ჯავრიანად, დიკლოს ვინ ბრუნავს ბანზეო,
ქირიმ ჩამოღვლევს ზამთარსა, ზაფხულს მოელის ძალზეო,
კითხოდეთ საბუელებსა ლეკებ ხომ არ სდის გზაზეო.

— შოროდე გურჯო, თუ მკითხავ, ჩაუჯექე ყვარლის გზაზეო.

¹ ამას ვაზუშტის ცნობაც მოწმობს: „ხოლო უკეთუ (თუში) ვინ მდებრი იყნ გულითა კაცთაგანი და იელტოდეს შინა, ამას აკმევენ ძალთა. თანა, გობასა შინა ძალთასა და არღარა კაცთა თანა“-ო (იხ. მისი ვეთვრაჟია გვ. 172).

ტყვეებ მოუდისთ ფშავლისი, ტირილით ქალი, რძალიო.
 —ნუ სტირით დებო, ნუ სტირით, გიგაი გიზისთ გზაზეო,
 თუ თქვენ ლეკებ გაგატანოთ, წვერი ნუ მესხას ყბაზეო,
 ნურცა მიტიროს დედამა, სწორში ნუ დამსვან ჯარზეო
 ხმალ და ხმალ გადაერია ხუთნი დაკაფა წამზეო,
 ხუთსავ აჰყარ იარალი, ქალებს აასხა ტანზეო,
 ქალებ გზაზე დააყენა, მშვიდობით დებო გზაზეო,
 ჩემ სახელს ფშავლად ნუ იტყვით, თუშვარ გან ფშაველ ვარიო -

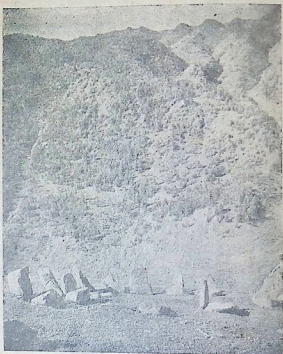
ლეკების ამ ტყვეობის შესახებ, აი როგორ მოსთქვამს ლეკეთში
 გატაცებული ტყვე თუში:

ერთხელ ძალზე მოვიქანცე, მიმეძინა ერთ დიდ ხესთან,
 მე ლეკებმა დამიჭირეს, თასმით შემკრეს მაგრა ხელთა,
 წამიყვანეს ტყვეთა მტანჯეს, ცრემლით ვსჩივი მაღალ ღმერთთან
 გადმიყვანეს ანწუხსშიგა, რაჯა ბელადს ჩამაბარეს,
 შიგ ჩამავდეს ხაროშიგა, ზედ დიდი ქვა დამაფარეს,
 არცა ქონდა ცას ნათელი, არც შუქები მზე და მთვარეს.
 დავხყავ ხანი იმ ხაროში, საცოდავად ვიტანჯოდი,
 წვერი-თმანიც შემებარდა, ქუქყი მწვავედა ვიდაგოდი,
 ომანისა იმედობას ჩემსა გულში ვიძახოდი,
 გამომისხნის ტყვეობიდან, სუ ხო ამას ვიკვებოდი.
 მაღლი ღმერთს, იმ ჩემს გამჩენსა, ომანის გულს ეს გაევო,
 ხმალსა თურმე დღმა გაჰკრა და ქარქაშში ისე ჩასვა,
 მუცლის ძრომით მოპარულა, ცურვით მიწას გულიც ეგო,
 ყარაულსაც სძინებოდა, იმის ხელით სიკვდილ ერგო.
 ამომიყვანა ომანმა, შემიხსნა ხელ-ფეხთ ხუნდები,
 რა გავადგელო, რა ვითხრა, სიტყვასაც გვიან უნდები,
 სახლში შევიდა გულდაგულ, მათი დღე მოდის ცუდები,
 ყველასა დასქრა მკლავები, იმით აავსო გულები,

კობე ალექსის ძე ჩიგლაძე, სოფ. ხისო 1931 წ.

თემურ წყობილებას უმთავრესად ახასიათებდა შურისძიებისა და
 სისხლის აღების წესები და თემურ თუშეთშიაც ეს ადათი მტკიცედ
 იყო დაცული. თუში თავის მოძმის სისხლს არავის შეარჩენდა, და
 მტერზე შური რომ ეძია, სისხლის უკანასკნელ წვეთამდე იბრძოდა.
 სისხლის აულებლობა გვარისთვის სამარცხვინო იყო და ძმებთან
 ერთად სისხლის აღებისათვის იბრძოდნ ბიძაშვილები და დედის
 ძმები. მაგრამ ზოგ შემთხვევაში სისხლის გამოსყიდვა და ამით შერი-
 გებაც შესაძლებელი იყო. სისხლის შეკვასებას და საზღაურის რაოდ-
 ენობას თუშებში ხევისბრები და გვარის უხუცესები აკანონებდნ.

მსაჯულთა ეს კრებული „საბჭეოში“ სხდებოდა და აქ თათბირობდა. ასეთი საბჭეო გამართულ ქვის საჯდომებით დღესაც დაცულია სოფ. დართლოში. მას აქ „საფრინდაო“-ს თორმეტიანთ საჯდომს უწოდებენ. სისხლის ალების, ქალის მოტაცების, ქურდობის და სხვა მძიმე შემთხვევებში სათემო ბჭეები ამ ქვის საფარძლებზე თურმე სხდებოდნენ და საქმეს არჩევდნენ. წინ ჩასმული იყო მომჩივანთა დასაყრდენი ორი ქვა. ერთთან იჩოქებდა მომჩივანი და მეორესთან მოპასუხე. მკვლელობა

სურ. 48. საფრინდაო.

და დაქცეული სისხლი თუშებში ერთგვარად არ ფასობდა.

მკვლელი თემიდან იხიზნებოდა. სინანულის ნიშნად ფეხთ არ იცვამდა და თმა-წვერსაც იყენებდა. როცა ხანი გაივლიდა თემი მას შეიწყალებდა და ის შინ ბრუნდებოდა. მკვლელი ცხენს შეკმაზავდა, ჩამოჰკიდებდა ხმალს, თოფს, აგრეთვე ძღვენს და ნათესაგების თანხლებით მიდიოდა მოკლულის ოჯახში. აქ იმართებოდა ტირილი და ის შერიგებას შესთხოვდა. მოკლულის ნათესაობა შერიგების ნიშნად

მას წვეულებას უმართავდა. მაგრამ სისხლის საზღაურს არ იღებდენ, რაც მიცვალებულის სულის შეურაცხყოფად ითვლებოდა.

ამასთანავე გამომუშავებული იყო სისხლის შეფასების თავისებური წესიც, რომლის მიხედვით, მაგალითად მამაკაცის სისხლი ფასდებოდა 60 ძროხა, ქალისა 30—ძროხა. ხანჯლის დაკვრა პირით—5 ძროხა, წვერით—15 ძროხა და ასე იმისდა მიხედვით თუ რა სიმძიმისა იყო კრილობა. ბჭეები პირისახის კრილობას ქერის მარცვლით ზომავდენ; მარცვლებს კრილობის სიგრძეზე დააწყობდენ და რაც დაეტეოდა იმას ორ მარცვალს გამოაკლებდენ, დანარჩენს დათვლიდენ და თითო მარცვალში დამნაშავეს ერთი ძროხა ან მისი საფასური უნდა გადაეხადა. სისხლის საფასურის გაღებაში დამნაშავეს მოგვარებები ეწეოდენ. გარიგების დღეს დამნაშავეს ერთი ქვაბი არაყი და საკლავი უნდა გაეღო. ხევისბერი გამოაცხადებდა ბჭეების დადგენილებას სისხლის გარიგების შესახებ და დაუმატებდა, რომ ვინც ამას დაარღვევს ჯარიმა გადახდებო. შერიგების ნიშნად მესისხლენი იქვე ერთმანეთს ხელს ჩამოართმევდენ. რიგების დროს ზოგჯერ ქადაგი იტყოდა, რომ ლაშარის ჯვარი ბრძანებს, რომ ამ კაცს (დამნაშავეს დაასახელებდა) არაფერი გადახდესო. ამ შემთხვევაში დამნაშავე სისხლის საფასურისაგან თავისუფლდებოდა, მაგრამ მას ხატისათვის უნდა მიერთმია: ქვაბი ლუდი, ხარი და ცხვარი. ამით იგი თავის დანაშაულიდან ვითომდა იწმინდებოდა.

ქურდობა საძრახისი საქმე იყო და ქურდს ერთს შვიდად ახდევინებდენ. თუ დამნაშავე არ ტყდებოდა, მას და მის ნათესავებს აფიცებდენ. ფიცის დროს სამჯერ შემოუვლიდენ ხატს, ხელში რაიმე წმინდა სარიტუალო ნივთით, ან თავიანთ წინაპართა საფლავზე ფიცულობდენ. ამისათვის მიცვალებულის საფლავზე სდებდენ ვირის „ქოქს“ და ძაღლის სალაფავს (ქურქელია). დაიჩოქებდენ და მიცვალებულთა სულელებს ფიცით მოუწოდებდენ. მაგრამ სიმაართლის შესაჯერებლად თუშეთის ბჭეები ორდალიებს მიმართავდენ. სხვათა შორის ორდალიებში გავრცელებული ყოფილა ცხელ წყლიდან გახურებული რკინის ხელით ამოღება და ვისაც ხოლი დაეწოდა ის იყო დამნაშავე, წინააღმდეგ შემთხვევაში—არა. გაუსწორებელი და მავნე პირი თემისაგან იდევნებოდა და ამ უმაღლეს სასჯელს „მოკვეთა“ ეწოდებოდა. დღეს სისხლის აღების ეს წესები უკვე მოსპობილია და სამართლის ყველა საქმეები საბჭოთა სასამართლოში ირჩევა.

თუშური ძველი ოჯახი მრავალრიცხოვანი იყო. ერთ ჭერ ქვეშ რამდენიმე „ძმათაშვილები“ სცხოვრობდენ. ამ დიდ ოჯახის უფროსად უზუცესი მამაკაცი „ბერო“ და უფროსი დიასახლისი „ბერღედა“ ითვლებოდა. მთელი ოჯახის საქმიანობა ამ ორ მოხუცის ზედამხედველობის ქვეშ მიმდინარეობდა და ყველანი მათ მორჩილ-

ბოდენ. თუ ბერო და ბერდედა ღრმად მოხუცნი იყვნენ, მაშინ მათ მოვალეობას უფროსი მაზლ-რძალი ასრულებდენ. ოჯახში ყველაფერი საერთო იყო, გარდა ქალების ხელსაქმისა, რაც მათ პირად სარგებლობაში რჩებოდა. საოჯახოდ ვაჭრობდენ მამაკაცები, დედაკაცებს მხოლოდ არჩევის ნება ეძლეოდათ. გაყოფა უფროსების სიცოცხლეში ძნელი იყო, მაგრამ გაყოფას ადგილი თუ ექნებოდა დედმამას თავიანთი წილი გაჰქონდათ, ზოგიერთ შემთხვევაში მშობლებს შვილები მორიგეობით ინახავდენ. უფროს ვაჟს საუფროსოში ეძლეოდა 10-100 ცხვრამდე. ქალებს ძველი აღათით ოჯახში წილი არ ჰქონდათ და გაყოფის დროს არაფერი ეძლეოდათ. მაგრამ ქალს თუშის ოჯახში ღირსეული ადგილი ექირა. ის იყო ოჯახის ბურჯი, რომელიც მინდვრისა და საოჯახო მუშაობას ერთგვარ თავგანწირვით ეწეოდა და ამავე დროს ხშირად მამაკაცებთან ერთად ხელში იარაღით ოჯახისა და თემის ინტერესებსაც იცავდა. ამიტომ ქალის მანდილს აქერთგვარ პატივითაც ეპყრობოდენ. ჩხუბის „ტკეცილობის“ დროს დედაკაცი თუ შეესწრებოდა მანდილს მოიხდიდა და შუაში ჩააგდებდა და იტყოდა: „ჩემი არა გაქვთ ამ მანდილის ხათრი მაინც იქონიეთ“-ო. და ამგვარად „მანდილით ტკეცილობას ვაყრვეინებდითა“-ო დღესაც ხშირად იგონებენ თუშის მოხუცი მანდილოსნები.

ამ თუშურ დიდ ოჯახს ახასიათებდა სტუმართმოყვარეობა. სტუმრის მიღებისა და პატივისცემის ეს წესები ზოგიერთ ოჯახებში დღემდე დაცულა. ოჯახში შემოსულ სტუმარს მცირე წვეულებას უმართავდენ, რომელსაც წინათ „ახია“-ს უწოდებდენ, შემდეგ „ჯარს“ და დღეს „კამპანია“ დაარქმევია. სტუმარს ორ ურმის მანძილზე მიეგებებოდენ და ხელის ჩამორთმევით ესალმებოდენ. კოცნა სირცხვილი ყოფილა, სტუმარს ოჯახის უფროსი შინ დაიწვევდა, ბეჭებზე მას ტყავკაბას (ჭურქს) წამოასხამდა და კერასთან დასვამდა. ოჯახის პატარძალი სტუმარს ფეხთ გახდიდა, დაბანდა და სუფთა წინდებს ჩააცმევდა. სტუმრის ფეხის დაბანა მთათუშეთში დღესაც იციან. სტუმარს თან მოჰქონდა ერთი პური და კალტი. ის რჩებოდა ორი დღე. სტუმართან პურის ქამა, მოკითხვა და საუბარი მხოლოდ ოჯახის უფროსებს შეეძლოთ. მეორე დღეს მასპინძელი სტუმარს, „ახია“-ს გაუმართავდა და ამისათვის გაშლიდა მცირე სუფრას და მეზობლებს დაიწვევდა.

იმართებოდა მხიარული პურობა. ახიაში მელვინედ ქალიშილი ან უმფროსი რძალი იყო, რომელიც ფეხზეიდგა და სტუმრებს საესე ყანწებს სთავაზობდა. შემდეგ სტუმარს მორიგეობით მეზობლები გაიწვევდენ და იქაც ასეთვე „ახიას“ უმართავდენ. ახიაში მამაკაც სტუმრის ამყოლდამყოლი კაცები იყვნენ, ქალისა კი დედაკაცები, რომლებსაც სტუმარი ახიაში დაყავდათ და დროსაც ღზინ-თამაშში ატარებდენ. სტუმრის მოწყენა არ შეიძლებოდა და მასპინძელიც მის გართობას ცდილობდა.

„რა მოგწყენია სტუმარო, რა შეგდებია ზარიო, არც ვინ ყავს დაპრილ-დაკუწულ და არც ცხენ გვიდევს მკვდარიო“ გულუხვ და პურად მასპინძელზე ახიაში ასე მღეროდნენ: მასპინძელ კარგად მასპინძლობს, ლხინითა მზიარულითა, წითელ დახია ქოშები სტუმართ წინ სიარულითა. სტუმრის მოისე ვზე მოვა, წა ისე შავი ღრუბელი, თუ წახვალ თანა გამიყოლ, აქ ნუ დამავდებ საწყალსა“.

სტუმრის არ მიღება სირცხვილი იყო და ოჯახისათვის დიდად სათაჯილო: „სტუმარ მივიდა კარზედა ვერ უთხრა შინაობაო“. სტუმარი ერთობოდა აგრეთვე „ბეხენე“-ში ან „საანჯგო“-ში (საბაასო). ამ ბეხენეზე სხდებოდნენ სოფლის მამაკაცობა და დროს საუბარში ატარებდნენ. დედაკაცებს ბეხენეზე ჯდომა არ შეეძლოთ და ახლოსაც არ ეკარებოდნენ. წინათ ბეხენე ან საანჯგო თუშეთის ყველა სოფლებში იყო გამართული. დღეს ბეხენე დარჩენილია სოფ. შენაქოში, სოფლის შუაგულ ვაკეზე, სადაც მამაკაცები დღესაც საბაასოდ სხდებიან.

თუშებმა ერთმანეთის დახმარებაც იციან და გაჭირვების დროს ხელის შეწყობაც. ვისაც მიწის დასამუშავებლად იარაღი, თუ საქონელი არ გააჩნია, მას მეზობლები შეეშველებიან და ამას „ხარმოხნა“-ს უწოდებენ. ხარმოხნის დროს შევლიან უსასყიდლოდ, მხოლოდ მასპინძელმა სადილი უნდა აქამოს. რაიმე უბედურ შემთხვევით დაზარალებულს თუშები „ოჩხარს“ უმართავენ და ყველანი ეწევიან რითაც შეეძლიანთ: ფულით, სურსათით თუ შრომით. მაგალითად, დაზარალებული მეცხვარე არაყს გამოხდის და საოჩხაროდ მეცხვარეებს დაუვლის და ყველანი დაილოცებიან და ოჯახის პატრონს ცხვარით შეეწევიან.

ფიზიკურად თუშები მაგარი და ჯანმრთელი ხალხია, განსაკუთრებით ჩაღმის თენის ის ნაწილი, რომელიც ბარად არ ჩადის. მომთაბარე თუშები კი დაავადებულები არიან ალვანის მალარიით და ფიზიკურადაც შედარებით სუსტნი არიან. თუშის ტიპი ქართულია. მას აქვს სახის სწორი მოყვანილობა, ფერით შავგვრემანია და ტანით საშვალო სიმაღლისა. მთასა და ცხვარში შეზრდილი თუში გულადია; იგი მტერს მტრულად უხვდება და მოყვარეს მოყვრულად. საზოგადოებრივ და საქმიან ცხოვრებაში თუში ზრდილი და თავაზიანია. მას უყვარს შრომა, გარჯილობა და დოვლათის მოხვეჭა. თუში ამასთანავე მომჭირნეა, დროსა და ადგილას ანგარიშიანიც; ის აზროვნებს დინჯად და საღად, თქმაში გონება მახვილია, მოქმედებაში მარდი. თუშები მეტყველებენ წმინდა ქართულით, მხოლოდ ჩაღმის ზოგიერთ სოფლებში, ომალოსა და შენაქოში დღესაც დაცულია ქართული ენის თუშური თქმა, ზოგიერთ ბგერების და სიტყვების თავისებური გამოთქმით¹.

1. ა. შ ა ნ ი ძ ე ქართული კილოები მთაში (კრებული, ივ. ჯავახიშვილის რედაქციით, ტფილისი 1915 წ. გვ. 185—202).

ამის სანიმუშოდ ჩვენ აქ მოვიყვანთ ერთ თუშურ ზღაპარს.

— ერთ მელა ყოფილიყო, მოალის თურ მოალისა და ეთრ ქერის თავთავი შეეხელა, წაეიდ სოფლის ახლოსა და ერთ სახლის კართან დეეყუდა, მემრ უძახ:

-- ოჯახის შვილებო, სახლში არ დამაყენებთავე?

სურ. 49. თუშა სოფ. შენაქოდან.

— მოდილავ, მელო, მოდი, რად არ დაგაყენებთავე!

შესულიყო და ეთქვა:

— ესელ ქერის თავთავი სიაც მამალა გიჯდებთავე იქ შემინახეთავე. წასრულიყვნეს და სიაც მამალა ჯდებ იქ დედვ ქერის თავთავო. მეორეს დილა ეთქვ მელოს:

— ეგელ ქერის თავთავ გამომიტანეთავე!

შესულიყვნეს, რა ქერის თავთავ მამალას შეეკამ. მემრ მელოს ეთქვ:

— მომცემთ ემაგ მამალასავ, არაოდ სახლ-სამყოფს დაგილევთავ.

— ამდგარიყვნეს და მიეც მამალი. წავალის თურ მელო წავალისა და მეორე სოფელში წასულიყვ წასულიყო, და ეძახა:

— ოჯახის შვილებო, სტუმარ არ გინდათაავ?

— გვინდავ მელო, გვინდა, შემოდილა!

— მაშილავ ეს მამალი, სიაცყოჩ გიბიათ იქ დააბითავ.

წასრულ იყვნეს და დეებ ის მამალი, ლამ იქ დამდგარიყვ მელოი.

მეორე დილა ეთქ: ისილ მამალა გამომგვარეთავ!

შესრულიყვნეს და ენახე ყოჩს ამეეჯლიხა და მეეკლ ის მამალი.

მელოს ეთქვ:

— მომცემთ, მომცემთ ემაგ ყოჩს, არაოდ სახლსა სამყოფს დაგილევთავ.

მეტი რა დრო ხქონდა, ვყვანა და მიეც ყოჩი. წავალის თურ წავალის მელაი და ახლა სხვა სოფელში წავალის. წავიდა, დაუძახა:

— სახლის პატრონებო, დღეს ლამელ შემინახეთავ!

— მოდი მელო, მოდი შეგინახათავ.

— მაშილ, ესელ ყოჩი ბაშტეს დააბითავ.

წასულიყვნეს, ბაშტეს შეეყვან და დეებ ეს ყოჩი. იმ სახლის პატრონებს თურ სამ ქალებ ხყვანან: ცუტუნა ქალ თურ მეტად ლამაზი. დაწვნეს, ყველანთ დეეძინა. ადგა ეს მელოიდ თურ იმ ცუტუნა ქალს დანა მოხპარა, ყელი გამოჭრა თავის ყოჩს, სისხლიან დანაი თურ. იმ ცუტუნა ქალს ჩუდვ ჯიბეში. მეორეს დილა თურ უთხრ:

— იგელ ჩემ ყოჩ გამომგვარეთავ!

— უი მელო, შენ ყოჩი სად ყელი ვისამ გამუქრია.

— არავინაც არ გამოსჭრიდა ყელს და არავინაც, არა თქვენ მოგიკლავთა ის ყოჩიო.

— არავ მელო, არავ ჩვენ არ მოგვიკლავა.

— აბა მაშინ დანებ მინახეითა, ვისიც დანაი სისხლიანია იმის მოკლულ იქნებავ ჩემი ყოჩი.

ნახეს და ცუტუნა ქალის დანა იყვ სისხლიან.

— ამას მოუტლავავ ჩემ ყოჩივ. მომცემთ, მომცემთავ ამ ქალსავ, თუ არავ სახლს სამყოფს დაგილევთავ.

იყვანეს და მისცეს ის ქალ მელოს. ჩასვ გუდაში, იიკიდ ზურგთ და წავალის თურ მელო, მღერის:

— ვიცინსულე, ვიკუნკულე ერთ ქერის თავთავ მოვხელე, ქერის თავთავ მამალად გავყიდე, მამალი ყოჩად გავყიდე, ყოჩი ლამაზ ქალად გავყიდე.

იქ ახლოს თურ ყანას ახნევენ, მოხნავ უძახ მელოს: მელო, აქალ მოდი!

წავიდ მელოი და დაჯდ იმ მოხნავთან, გუდაც გვერდ დაივს,
მემრე მოხნავმა უთხრა:

— მელო, ამ საცრით წყალ მომიტანიდი!

წავიდ მელოი და წყალ ვერ აღენებს საცერში, მემრ უძახ მოხნავს:

— მე ამ საცერში წყალს ვერ ვაყენებავ.

— მოხნავ დუძახ, მიწით გოზევ!

ეგოზ ამ მელას. იმისობაში იმ მოხნავს ის ქალ ამესხ გუდითაი,
ძაღლის ლეკვა ჰყვანიყვ და ის ჩეესე გუდაში. ქალ კიდე დეგმაღ.
ურნატში მოსულიყო მელა, წყალი მეელო, ეკიდ გუდთიდ წავალს.
წუწუწუნებს თურ ის ლეკვა გუდაში, წუწუწუნებს თურ მელა და ეტყვის:

— ნუ სტირი ქალო, ნუ სტირი, სუროს კარ წაგიყვანავ, ჯვალ-
მალღიანას განახვევა.

წასულიყვნეს სუროს კარ, გეეხსნ გუდაი და შიგითა თურ ძაღლ
ამოფრენილიყო და გაქცეულიყო. დამჯდრიყვ მელაი ეტირ, ეტირ,
ეტირ, ეტირ. ბოლოს ეთქვ, რო ჩემის ქვეისასამც ყველას ეს მოყვა.

სიღო მაქოს ასული მოხაიძე, სოფ. დიკლო, 1932 წ.

წოვა თუშები თავიანთ წოვურ ენაზე მეტყველებენ. მათი
ენა თავის წარმოშობით ლლილურია და ქისტურის მონათესავე. მა-
გრამ ამ წოვურ ენაში მრავალია ქართულიდან ნასესხები და შეთავსებუ-
ლი სიტყვებიც. წოვებს უყვართ თავიანთი წოვური ენა და მინ და
გარეთ ერთმანეთში წოვურად საუბრობენ. ოჯახში წოვური ყველამ
იცის, რომლის უცოდინარობა მათში სირცხვილია. ბავშვებე ენას ამ
წოვურით იღვამენ და შემდეგ ქართულს სწავლობენ. ქართული,
ბავშვებისა და ზოგიერთ მოხუცი ქალების გარდა, წოვებში ყველამ
იცის. წოვების (ხემოალვანის თუშები) ენა თუშებისათვის (ქვემო
ალვანი და მათათუშეთის მცხოვრებნი) და ბარის ქართველებისათვის
გაუგებარია. სანიმუშოდ აქ მოვიყვანთ ერთ წოვურ ლექს:

დაღიკა უ ხუ ვარალო,
აპ კნათ დაკდახოდიენო,
მახკარნ კნათი უიხ ოთბიენ,
დე უე ვაშახ ნიფსოდიენო.
ჩავიჩა ედგლახ ლელბიენ,
შუი შენბოხ ნატროდბიენო,
ჩავიჩა ედგლახ ბავინო,
დოივ ჩუ ვეჰათიენო.
ჩავიჩო ედგლახ ბავინჩონ,
ლეშ შინლა აყითიენო,

მახკარ ტყო კნაიი წუნბადბუიცი,
 ავონ დაღენ წყენ ცუი იალო.
 ფსტეივ ტყო მარინ ლალტბაიდუიცი,
 აგოდალე წყრომ ცუიიდელო,
 ნაზარლახ ჩუხორეჩ ეეგოპ.
 ი მოე ბაკერ ბადბინო,

ხურ. 50. წოვათუშის ქალი.

თივენ მა ჰანა მოთალასო.
 ზორეიშ ვას მალო ვალინო,
 ღრატ ლუტახ ქე ვაშარპერწდიენ.
 დაფხარე ვას ქოთთოვიენო,
 ევალეს დაფხარ ქოთთვიენ,
 ქოქ ჰეემპერ დაყოდალინო.

ნიკო აფშინაშვილი. ტბათანა 1931 წ.

სალამი და ერთმანეთის მოკითხვა თუშებმა იციან. მისაღწევისას იტყვიან: გამარჯობა ვაჟო, ან ბიჭო. უცხოს ქალები არ ესალმებიან და გამარჯობასაც არ ეტყვიან. მუშას კი მისაღწევისას დაუძახებენ გაუმარჯოს ხარმობნას, მეცხეარეს და სხვა. კეთილისა და პატივისცემისათვის ასე დაილოცებიან: ღმერთიმეც გადღეგრძელოს; მადლამ გა-

სურ. ნი. წოვათუშები.

ქვისა ჩემი შვილისადო; ხელმხარი შეგრჩებისა; ხელ მხარიც შეგერგამბის; ბედი და ყისმათი დაგადევნოს ღმერთმან; დღეგრძელიმეც ხარო სანამ ცაი და მზეია და სხვა. მაგრამ გაჯავრებისას დედაკაცები ასე იწუხვლებიან: იგრემეც დაილევით, როგორც ქვაზე ჩიტის კვალი; ჰინჰარაც ამოვა შენ კართანაში; მამალაი ნულარ ყივის თქვენს ბაშტესაო, თაგვი ნულარ წრუწუნებს თქვენს ეზო-ყურესო; მუხლიმეც წაგმეცედა და ხელმხარი დაგიშავდებისა; გვირგვინიც გაგიშავდება და ნურც გაიხარებ მზის ქვეყანაზედაო; სწორნიც გიღებდენ ნაბდითაო; მამისკერაიმეც გახდები; უქმარშვილოი მიწად შეხვალ და სახლიმეც ნაფუძრად გექნებაო; კერაზე ჰინჰარ ამოსასვლელიო; ვარსკვლავი ჩამოვიარ-

დება შენს ძმის სწორადაო. ქირში თუ ლხინში თუშები ასე იფიცებია: ძმების სიკოცხლემა, ძმა დამიბერდეს, ამ მზის მადლმა, იამზის-მადლმა, ამ მატყლის გამჩენის მადლმა, ამ პურის გამჩენის მადლმა, დედამიწის გამჩენის მადლმა, ზომავალ მზის მადლმა და სხვა.

სწავლა განათლების მხრივ თუშეთი ჩამორჩენილია, აქ წერაკითხვის მცოდნეობა მაშაკაცებში არ აღემატება 50% და ქალებში კი-20%. თუშებს სხვა მთიელებთან შედარებით მეტი საშუალება და უკეთესი პირობები აქვთ განათლებას დაეწაფონ. მომთაბარე თუშები სტხოვრობენ კახეთის შუაგულში, ალვანში და აქედან შესაძლებლობა ეძლევათ დაუკავშირდნენ საქართველოს კულტურულ ქალაქებს და სათანადო განათლება მიიღონ. ამას ხელს უწყობს აგრეთვე მათი ქონებრივი მდგომარეობაც, მაგრამ დღემდე თუშები სწავლას ნაკლებათ მისდევენ. სწავლა-განათლების მხრივ თუშებში წინ დგანან წოვები, და მათში დაინტერესება და ნასწავლთა რიცხვიც შედარებით მეტია. თუშეთში დღემდე ორი სკოლა იყო: თითო ზემო და ქვემო ალვანში, მთათუშეთში კი სკოლა სულ არ ყოფილა. რასაკვირველია ამ ორ სკოლით შეუძლებელია შვიდ ათასზე მეტ მოსახლეობაში წერაკითხვის უცოდინარობის ლიკვიდაცია.

ამაზე ახალგაზრდა თუში მოლექსე ლაზრო იმედიძე ასე მოსთქვამს:

არც სკოლა არის ისწავლო, რომ შეისმინო სიბრძნეა,
ზოგი არს ჩემებრ ნასწავლი, როგორც მე შევისწავლეა.
ის გადაუწერს ფიცარზედ ეს არის ანა და ბანია,
მერე დაუწერს სახელებს, რომელიც მარჯვე არია,
დაუწერს სიბის ქვაზედა, ქალაღდის მაგიერია.
არც აქვის საკითხ წიგნები, არც ქალაღდ დასაწერია,
მეც ისე შესწავლილი ვარ, ეხლა რომ ლექსებს ვმღერია,
ესე სწავლობენ მთის ხალხი სკოლებ რომ აქ არ არია.

ამ გარემოებას მიექცა სათანადო ყურადღება და 1931 წლის ზაფხულში თელავის განათლების განყოფილებამ მთათუშეთში გამოგზავნა მასწავლებელთა ბრიგადა და წერაკითხვის მცოდნეობის გავრცელების მიზნით, აქ გაიხსნა სკოლები და საბავშვო მოედნები: ომალოში, დიკლოში, შენაქოში, ქველურთაში, დოქოში, ჩილოში ფარსმაში, ჯვარბოსელში და დართლოში, სადაც მთელს ზაფხულში მეცადინეობა სწარმოებდა.

მაგრამ ეს სკოლები სეზონურია და, გარდა ომალო, შენაქო და ჩილოს სკოლისა, ზამთრობით მეცადინეობა წყდება, სკოლები მოუწყობელია და საკუთარი ბინაც არა აქვთ. მთელ მთათუშეთში

მარტო ჩილოში აშენდა სასკოლო შენობა, სადაც მეცადინეობა შესაძლებელია. განათლების ორგანოებმა მთათუშეთში უფრო ფართე საგამანათლებლო მუშაობა უნდა აწარმოონ და ახლო მომავლისათვის აქ უნდა გაიხსნას რამდენიმე ოთხწლედნი, რომ ამით მოსახლეობას საშუალება მიეცეს, თავის კუთხეში მიიღოს დაწყებითი განათლება.

სურ. 52. თუშის ქალები სოფ. ომალოდან.

ამასთანავე მთათუშეთში არის ორიოდე ქობ-სამკითხველო და რადიო—სოფ. ომალოსა და ჩილოში; რადიოს მოსახლეობა დიდის ინტერესით უსმენს. მთათუშეთი უკვე გამოფხიზლებულია. მისი ახალი თაობა დაინტერესებულია ცოდნის შეძენით და სწავლის მისაღებად თელავ-ტფილისისაკენ მიეშურება. ამას დროზე უნდა ყურადღების მიქცევა. საჭიროა მათთვის რაიონში გაიხსნას მეცხეარეობის საშუალო სამეურნეო სკოლა, რომელიც მოამზადებს დახელოვნებულ მეცხეარეთა ახალ კადრებს.

მთათუშეთში ყველაფერი მოძრავი და მომთაბარეა. ამიტომ, აქ არ არსებობს მყარი ადგილობრივი პარტიული უჯრედები და საზოგადოებრივი ორგანიზაციები. აქ არც სასამართლოს უწყებაა, ზაფხულობით კი ამოდის თელავიდან გამოგზავნილი სესია, რომელიც აქვე არჩევს სამართლის საქმეებს. ზაფხულობით ომალოშია ქვემო ალვანის სასოფლო საბჭო და თელავის პოლიტიბუროს უჯრედი, რომელიც ადგილზე ატარებს ცენტრის განკარგულებებს.

საყოფაცხოვრებო საკითხებში მნიშვნელოვანია მოსახლეობის კვებისა, ჰიგიენური პირობებისა და მკურნალობის ვითარების გარკვევა. ამ მხრივ თუშებს სხვა მთიელებთან შედარებით მეტი პროგრესიულობა ეტყობათ. თუშები სცდილობენ ცხოვრების პირობების გაუმჯობესებას და ამ მიზნით აგებენ ქალაქურ ტიპის სახლებს და მათ შინამოწყობილობაც უფრო ჰიგიენურია. კვება აქ სუსტია. მიუხედავად იმისა, რომ ცხიმიანი საზრდო: ერბო, ყველი და სუქანი ხორცი თუშეთში ბლომად მოიპოვება. ყველაფერი ეს რაციონალურად არ არის გამოზოგილი და თუში ზოგჯერ თუ მძღარია, უმეტეს შემთხვევაში ის ცარიელ კალტზე და ქუმელზე გადადის. თუშები დღეში სამჯერ სჭამენ: სადილი (საუზმე), სამხარი (სადილი) და ვახშამი. სჭამენ ზომიერად და პურს უღებენ ხმარობენ: წმინდა პურს (ხორბალი-იფქლი) ქერის პურს, სვილის პურს და ქერსვილას. პური ცხვება ხაშიანი და უხაშია. თუშური პური მრგვალი ფორმისაა, ცხვება ქვის ღუმელში და იწონის ორ გირვანქამდე. პურთან თუშები მჭადსაც სჭამენ. მჭადი ალვანიდან ამოაქვთ. თუშის ჩვეულებრივი საქმელი ქერის ქუმელია.

ქუმელის ქერი ფიქალზე ან თუნუქის ტაშტზე იხალება, შემდეგ დაფქვავენ და გულდაში ინახავენ. პურის ჭამის წინ ქუმელს ამოიღებენ და ხელის გულდაში ჩაჰყრიან, მარილს დააყრიან და ქუმლიან გულდას მუხლზე ორივე ხელით სრესავენ. ქუმელი იზილება აგრეთვე ხის დიდ ჯამზე ან ვარცლში. გაზელილ ქუმელს იღებენ მუჭით და სჭამენ ან და მას კვერის, ფორმას აძლევენ („ყვა“) და ისე სუფრაზე ჩამოარიგებენ. ქუმელი თუშის ყოველდღიური საჭმელია და მწყურს მეცხვარეებს ქუმელიანი გულდა მუდამ ზურგზე ჰკიდაით. თუშების თქმით ქუმელი სუბუქი და ადვილი მოსანელაბელი საჭმელია და მას ქერის პურზე და მჭადზე მალლა აყენებენ. მისი დამზადებაც უფრო იოლია: შეშა და გამოცხობა არ სჭირია. სტუმრობაში ქუმელი ერბოში იზილება და ის უფრო გემრიელია.

პურის ნამცხვრებში მიღებულია: კოტორი (ქადა), თხელ ქერქა პურის ან ქერის ნამცხვარია, რომელსაც გულად უდევს ერბოში მორეული კალტი; მაქკატი თხელია, როგორც ბლინი. ფქვილს გახსნიან კვერცხიან რძეში და მას ჩამოით იღებენ და გახურებულ სიბზე ასხამენ, მაქკატი ერბოთია გაპოხილი და ჩქარა მოიწყვის. ამ მაქ-

კატს ხაეიწში ამოაწობენ და ისე სკამენ; გორდილა, სიმინდისა პურის მოხარშული კვერია, მას ერბოში აწობენ და ისე სკამენ. მოსმულაი თხლად ხვეული მოხარშული ცომია, რომელსაც ჩაპყრიან კალტიან ერბოში და ჩხირებით შეექცევიან. ხინკალი იციან: ხორცისა, კართოფილის, ჩადასი, კინჭრისა სხვა. სელის ხინკალს „ხუხუ“ ეწოდება. გარდანა. პურს ჩაფხენიან ერბო—კვერცხიან რძეში და ცოტათი წამოადლეულებენ. მუსხუტერა—შვრიის ფაფა. საფაფე შვრიას წყალში ხარშავენ, მერე გასწურავენ და ამ განაწურ სითხეს სანამ არ გასქელდება, ადლეუბენ, შემდეგ მარილს მოუკიდებენ და კოვზით სკამენ. ფაფას აგრეთვე აკეთებენ პურისა და სიმინდის ფჭვილისაგან.

შეკამანდს თუშები „სატან-საპოხს“ უწოდებენ რძის ნაწარმოებში ხმარობენ: ყველს, ერბოს და კარაქს. მათ შორის კარაქს იშვიათად სკამენ, კალტი კი ჩვეულებრივი საქმელია. ბუყდუნა კალტის ხაეიწია. ყოლო-მეავე დოში ხმელ პურს ჩაფხენიან და ისე სკამენ. ერბოანყვა—ქუშელს კალტში გაზელავენ და ერბოთი სკამენ: საჩხრეკა¹, მეავე დოა, რომელშიაც ქუშელია გახსნილი და მას კოვზით ხვრეტავენ. ჩოგი გაზელილი ყველია და მას მეცხვარეები ქუშელს ატანენ. საჩოგედ ახლად ამოღებულ ყველს სამ დღე უმარილოდ ინახავენ, ყველი ფუჯდება და მეავედება. შემდეგ მას ხელით სქყლუტენ, მარილში გაზელავენ და გუდაში ინახავენ.

ხორცეულში თუშები სკამენ: ცხვარს, თხას, ხარ-ძროხას, ზოგერთი ლორსაც, დათვს, ფსიტს, შველს, ირემს, კურდღელს, თევს, ქათამს, მტრედს, კაკაბს, შურთხს, როკოს და სხვა. ცხვრის ხორცისაგან ამზადებენ „ყაურმას“. ამისათვის ცხვარს თავის დუმაში მოსწვავენ და გუდაში ჩააწყობენ. ხაშლაში ცივად მოხარშული ხორცია. ბოზბაში წვნიანი ხორცია. იციან ჩიხირთმის გაკეთებაც, რომელსაც საფანლით და კოწახურით ამზადებენ. „ყალი“, მზეზე გამოშროალი ცხვრის ხორცია, და მას ზამთრისათვის ინახავენ. დამარილებული ყალი ლორივით არის გამოყვანილი, რომელსაც უმად და წვენში მოხარშულსაც სკამენ. ამ საქმელებში ყველაზე საუკეთესოდ ითვლება ყაურმა, კატორი, და ხინკალი. მთათუშეთში ბოსტნეული და ხილი არ არის და მწვანეულის მოთხოვნილებას სხვადასხვა მინდვრის ბალახეულით იკმაყოფილებენ. ზოგი ბალახი მხალად იხარშება, აზავებენ მარილ-ერბოში და ისე სკამენ, ასეთი ბალახია: ძალლთყოლა, დოლო, დანძილი, დუცი, კინჭარი, საღვიძლა, ქვიშამხალა, ბუერა,

1. ერგვლე მეფის ამაღლაში ერთ თუშს დიდი ვაჟაკობა გამოუჩენია. მეფეს გულადი თუში დაუსაჩუქრებია და თავის სუფრაზე დაუწვევია, მაგრამ თუშს არაფერი უკამია, მეფეს ეს სწყენია და უთქვამს: „თუშო, რა საქმელი გსურს რომ მოვატანინო“—თუშს უთქვამს: საჩხრეკა მომიტანეთო.

თითაბო, სასუქა, ვაშლისულა ჩადა, გიზინტარი, ძირხვენა, მძივანა, გომბატი და სხვა.

ზოგიერთ ამ ბალახს დასჭრიან, წყალში მოხარშავენ, ფქვილის საფანელს მოუკიდებენ და ისე სჭამენ, ამ საჭმელს „ჩაია“ ჰქვია. უმად სჭამენ: კიშს, მებაუნას, გიერას, წირთხალს, ხარნლყას, რომელსაც აგრეთვე მებავე ღოში აწობენ და ისე სჭამენ. მარიამძმარას შუბყას, დიყს, ჯორ-თკუდას, დეკას, კლდის დუმას, მათუთს, შატყს, ვირბატრას, ქარცხენს, კვლიავს და სხვა. წნილად ამებავენ: შებუსს, დიყს, სასუქას და კიშს. საჭმლის სანელებად იხმარება: ქონდარი, წყლის მებაუნა და ნიორი. მათათუშეთის მოსახლეობა, იკვებება ტყისა და მწნღერის ხილით: შავი ჟოლი, სტომი, კეწერა, მარწყვი, ხურტკმელი, ხუნწი, შოთხვი, ზეაფა (მალინა), ცირცელი, თურსა, თხილი კოწიხური, ალუდა, ზაფხოლი, ესკალა და დედეოლა. სჭამენ აგრეთვე „ხალცულა“-ს ფიჭვის ნორჩი ყლორტია. ღებვენ „ოქს“ (კვეი). წუწნიან „მოწს“ ფიჭვის კანჭვეშა წვენს. თამბაქოს ძალიან ეტანებიან და თითქმის ყველა ეწევა. დედაკაცები ბურნუთს ხმარობენ.

სასმელი თუშებს უყვართ, და მას შინ ამზადებენ. ჩაის ადგილას აქ ხმარობენ მოხარულ თავშავას წვენს, გულბანდს. გიშს და ქონდარს. მაგარ სასმლე ში ეტანებიან ღვინოს, რომელიც მთა თუშეთში ძნელი საშოვარია და მას კახეთიდან ეზიდებიან. თუშის ჩვეულებრივი სასმელია: ნიხი, არაყი და ლუდი (ალუდი), ნიხი, შვრიის წვენიდან მზადდება. შვრია იხარშება და მას ერთმუჭა ფორს დააყრიან. ფორი მას ორ დღეში ამებავენ და ასე დამზადებული ნიხი შუშხუნა სასმელია.

არაყი ჩვეულებრივი წესით მზადდება. აუშვები ქერის არაყსა ხდიან. საბარაყი ქერს მსხვილად „გვრიშა“-დ დაფქვებენ, ქვებში ჩაყრიან და ერთს წამოადუღებენ. შემდეგ მას კოდში გადაიღებენ და ფორს ჩააყრიან. რამოდენიმე დღის განმავლობაში ის მებავენ და ისევე ქვებში ასხამენ, რომელსაც ზედ ზარფუშს დაადგამენ. ქვებს შეუნთებენ ძლიერ ციკხლს და რომ არ დაიბრაკოს ზოგჯერ გრძელ ჯობით მოურყვენ. ზარფუშის მილი მოთავსებულია საცივარ გეჯაში და ამ მილიდან არაყი კორპელში იყურება. თავი „წინა“ არაყი, მაგარი და სასიამოვნო დასალეგია, „შამანი“, ანუ ნაბოლარი არაყი, მწლაკე და უგემურია. არყის გამონახად ხოტხ (ჩენჩოს) აშრობენ და ზამთარში საქონელს აჭმევენ.

ალუდი, თუშურად ალუდი, ქერისაგან იხარშება, ზოგჯერ კი სვილისაგანაც მზადდება. ლუდი საპატიო სასმელია, და ის იხარშება განსაკუთრებულ შემთხვევებში: ხატობას, ქორწილსა და ტირილში. ლუდი იხარშება საქვებში (სალუდე), რომელიც სოფლის რომელიმე უბანშია მოთავსებული. ზოგიერთ სოფელში ორი სალუდეა გამართული. სალუდე სიპი ევითაა ნაგები და წარმოადგენს ერთს დიდ მიწურ

ოთახს, სადაც მოთავსებულია სალუდე ქურჭელი და იარაღი. საქებაზე სოფლის საკუთრებაა, და მასში წილი უძვეთ მხოლოდ მამულიან მეკომურებს.

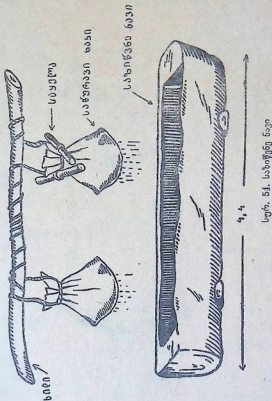
სალუდე ქერი ჯერ ფორად უნდა იქცეს ე. ი. წყალში დამბალი ქერი შრება და შემდეგ ტკება. ამ ფორს დაფქვავენ, სალუდე ქებაში

სურ. 53. სალუდე.

ჩაპყრიან და აღუღებენ. როცა ნადული დაიწმინდება, ლუდს ქებაიდან ტარკოშით იღებენ და კოდში ასხამენ. ქებაის ძირში დაღეჭილ ხოტს (ჩენჩოს) ტომრის პარკებში „ხაკში“ გადაიღებენ და „ხედათი“ (თავბრტყელი ჯოხია) ჩაზეპავენ. ხაკებს ყელში „საყელა“-ს გაუჭერენ, რომელიც ორწნელიან ჩხირისაგან შესდგება. ეს ხოტიანი პარკები ნავში ჯერ ორტოტა ხის „არტახებით“ იწურება და შემდეგ ზედვე გამართულ ხიდზე ჩამოჰკიდებენ და ისე წურვენ. კოდში და ნავში მოთავსებულ ლუდის „დარკოს“ (წვენს) ისევ ქებაში ჩაასხამენ და თან სვე ბალახს ჩაატანენ. სამ კოდ ლუდს უნდა 5-6 ლიტრა სვე ბალახი, რომელიც კახეთიდან მოაქვთ, სახელობ შილდიდან, ენისელიდან

და ართანა — ნაფარეულიდან. სალუდეში ქვაბს ახლა მაგარ ცეცხლს შეუწებენ, გრძელ ჯოხით „ქოჯოთ“ ურევენ და დილა — საღამომდის ძლიერ ადუღებენ, სანამ დარკო არ დაიდუღებს. მოდუღებულ ლუდს

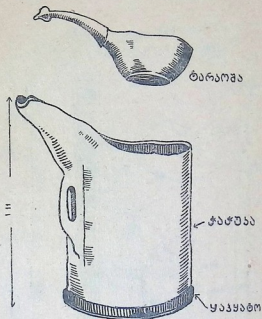

ქვაბიდან ტარკოშით საწედში გადარწყავენ და ამ საწედით ნავის თავზე დაგებულ დაჯირას ბალახზე ასხამენ, რომ ლუდის წვენი სეგბალახისაგან გაიწუროს. გაწმენდილ ლუდს ნავიდან კოდში გადაასხამენ და გრილ ადგილას მოათავსებენ.

ლუდსა და არაყს თუშები ბევრსა სვამენ. ლუდის სასმელად ხმარობენ ჯიხვის რქებს, არაყისათვის კი ყანწებს. ხატში და ქორწილტირილში ლუდი განუსაზღვრელი ისმის, ვისაც რამდენის დაღვევა შეუძლია. სასმლის დაძაღვბაც იციან. აქაური ლუდი სუფთა და სასიამოვნო სასმელია.

ს. შავალთია, თუშეთი.

მთათუშეთის მოსახლეობა ჯანმრთელია განსაკუთრებით იმისა იხსენიებენ, რომელიც ბარად არ ჩადის. ამას ხელს უწყობს იქაური მაღალ შთის სალი ჰაერი და ცხიმოვან ნივთიერებათა სიუხვე, მაგრამ ანტიპიგიენურ პირობების გამო სხვადასხვა სენი აქაც გავრცე-

სურ. ნნ. ტარკომა და საწდგ.

ლებულია. მათ შორის ყველაზე გავრცელებული მაღარიაა (25%) აციებს მომთაბარე თუშებს, ალვანში და შირაკში მაცხოვრებლებს. ალვანი ციებ-ცხელებიანი ადგილია და ზაფხულში მეტად ცხელი. ალვანის თუშებს ეს ციება სხეულში აქვთ გამჯდარი და მიუხედავად იმისა, რომ ზაფხულობით მთათუშეთში იხიზნებიან, მაინც ყველას აციებს. შემდეგ გავრცელებულია კბილ-ღრძილის დაჩირქება 8% ქლექი 8% და რემატიზმი 9%. კრილობა და სიმსივნე ხშირია. გავრცელებულია აგრეთვე მუცლის ქია და არის რახიტის შემთხვევები. ფიზიკურ ნაკლში აქ გვხვდება სიკოკლე.

ხალხის მკურნალობის საქმე მთათუშეთში უნუგეშო მდგომარეობაშია. მთელ მთათუშეთში ერთი საფერწლო პუნქტია სოფ. ომალოში. ზაფხულობით მუშაობს თელავიდან მოვლინებული ექიმი, ზამთრობით კ

რჩება მხოლოდ ერთი ფერშალი, რომელიც წამალსაც თვითონ ამ-
ზადებს. რასაკვირველია ასეთ მოზრდილ რაიონს ერთი ფერშალი ვერ
მოემსახურება და ამიტომ ხალხის მკურნალობის საქმე ექიმბაშების
ხელშია. ამის შედეგია სიკვდილიანობის ხშირი შემთხვევები, რასაც
კურადღება დროზე უნდა მიექცეს.

აქაურ ექიმბაშების ზოგიერთ სნეულებათა რეცეპტურა ასე-
თია: მ უ ც ლ ი ს ტკივილისას ავადმყოფს აქმევენ პილპილს ან დარ-
კოს წვენს შეასმევენ. ზოგჯერ შაქრიან ცხელ არაყსაც ასმევენ. იცი-
ან აგრეთვე დათვის „ნაუღელის“ (ნაღველი) და საბრის დაღვეინება.
ხ ვ ე ლ ი ს წ ა მ ა ლ ი გულბანდის ბალახის ნახარშია. ასმევენ აგრეთვე
ხარის „ნაყვრა“ ქონს, რომელსაც აღნობენ და ღვინის ქიქით შეასმე-
ვენ. ს ი ს ხ ი ა ნ ს მუცლის სისუსტის მოსაპურელად ასმევენ ირმის
კუდისაგან დამზადებულ წამალს. მოძებნიან ირმის კუდის ძვალს, და-
ფქევენ მას, წყალში გახსნიან და ავადმყოფს შეასმევენ. მ ა ლ ა რ ი-
ის წინააღმდეგ წიწაკიან არაყს ხმარობენ. ტ ე ხ ვ ა როცა მოუვა
ადამიანს, მოაგროვებენ ცხრა სხვადასხვა ბალახს და ქვაბში მოხარშ-
ვენ. ქვაბზე ლასტს დასდგამენ, რომელზედაც ჩერებია გაფენილი,
ავადმყოფი ზედ დაწვება და ოფლს იღენს. ს ი მ ს ი ვ ე ნ ი ს ა ს სხვა და
სხვა ფაფას აღებენ: მოხარშულ შხამას, ქუმლის ფაფას და შალდაყის
მოხარშულ ძირს. და ჩ ი რ ქ ე ბ უ ლ ი ს გამოსარწყავად ხმარობენ
მრავალ ძარღვას. ამ ბალახს გასრეხენ და ისე აღებენ. აგრეთვე ამ-
ზადებენ თხის ქონს და ოქის (ფიქვის წვენი) მალამოს, რომელიც
დაზიანებულ ხორცს ამოსქაშს და ჩირქსაც ამოსწოვს.

კ ბ ი ლ ი ს ტ კ ი ვ ი ლ ი ს დროს ბუკვანს (კვარი) მტკივნეულ კბი-
ლში იღებენ ან შუბუარაის ძირსაც კევივით ღეკავენ და ზაფრანასაც
იღებენ. და კ რ ი ლ ი ს წამალია მარგალიტა ბალახი, რომელსაც ახმო-
ბენ, დაფქევენ და ზედ დაქრილზე მოაყრიან. ჩ ი ტ ი ნ ა ც ა (ჯიბ-
ლიბო) როცა გამოუვათ, წითელ ძაფიან ნემსს თვალის გასწვრივ მან-
დილზე ჩამოკიდებენ და ავადმყოფმა მას უნდა უტკიროს.

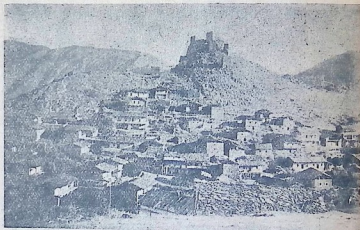
5. უოფის დამახასიათებელი რეალები

მთათუშეთის ლამაზ ბუნების სივრცეზე მიმოფანტულია ციხე-
კოშკოვანი კოხტა თუშური სოფლები, რომლებიც მთის ფერდობებზე
გაშენებული და ღრმა ხეცებით შემოზღუდული. სოფლის მოსახ-
ლეობა შეჯგუფებულია და ამ მხრივ ის არ განსხვავდება მთის მოსახ-
ლეობის ჩვეულებრივი ტიპისაგან. აქა იქ ღრმა ხეცებსა და მთის
მაღალ ბორცვებზე მოსჩანან ძველი ციხეების ნანგრევები. ზოგიერთ
სოფლებში ეს ძველი ციხეები დღესაც კარგად არიან დაცულნი და
წარმოადგენენ საყურადღებო ისტორიულ ძეგლებს. საინტერესოა გა-

კნობა მათი ნაგებობის კონსტრუქციის და გნიორულ თავგადასავალს, რომელიც ლექსისა თუ თქმულების სახით ხალხს დღემდე შეუნახავს.

თემობრივ წყობილების დროს ციხე იყო ადამიანის სამიწა თავშესაფარი, სადაც მტრის შემოსევის დროს ის თავის საქონლს და თავს იხიზნებოდა და არსებობისათვის იბრძოდა. უციხო გეგარს მტერს ვერ უმკლავდებოდა და ის ფიზიკურად ნადგურდებოდა, ამიტომ თემი, თუ სოფელი შეერთებული ძალით აგებდა მრავალ სართულიან მაგარ ციხეს, რომ თავდაცვისათვის მუდამ მზად ყოფილიყო რასაკვირველია ჩვენ აქ არ შეუდგებით მთათუშეთის ყველა საომარ ციხეების აღწერა-აღწუსებას, მხოლოდ შევეხებით ტიპურსა და მნიშვნელოვან სიმაგრეებს.

ნაგებობის კონსტრუქციითა და არქიტექტურულ ფორმით მთათუშეთის საომარი ციხეები ორგვარი ტიპისანი არიან. პირველი თავის ფორმით ოთხკუთხედიან და სამ-ოთხ სართულიანი. მას დატანებული აქვს კვადრატულად გამოჭრილი პატარა სათოფურები და ქვემო სართულიდან ერთი შესავალი კარი. მისი სახურავი ერო ფარდულიანია და ფიქალ ქვებითაა გადახურული. ასეთია ომალოს ციხე კესელო (მაგარი), რომელიც ნაგებია სიპი კლდის მაღალ ბორ-

სურ. 56. სოფ. ომალო და მისი ციხე.

ცეზე. ამ კლდის დასავლეთის ფერდობი ეშვება ალაზნის ღრმა ხევი და დაფარულია ფიქვანარით. ციხის მოედანი დავაკებულია, მოედნის ფართობი უდრის 20×10 მეტრს და შემოვლებული აქვს აღმოსავ-

ლეთის მხარეზე მალალი ვალავანი, ერთ შესავალ კართ. ვალავანი აღმოსავლეთ-დასავლეთით გამაგრებულია სამი ციხით. ციხეს პირველ სართულიდან აქვს ერთი შესავალი კარი $1,20 \times 0,70$ მ. კედლებში გამოკრილია სარკმლები და სათოფურები. მისი ფორმა კვადრატულია $5 \times 4,50$ მეტრი, კედლის სისქე უდრის 60 სანტ. და სიმაღლით აღწევს 8—10 მეტრამდე. ციხე თავმორღვეულია და ჩაქცეული, დარჩენილია მხოლოდ ცარიელი კედლები. ამ კედლების კუთხეებში ქვის საფეხურებია დატანებული, რომელზედაც ხეები ყოფილა გადებული და ფიქალ ქვებით დაფენილი. ომალოს ეს ციხე მიუღვამელია. ერთად ერთი მისავალი გზა აღმოსავლეთის მხარეზეა და ესეც ქვიტკირის მაგარ ვალავანით ყოფილა შემოზღუდული. ამ ვალავანის გარეთ დღეს დაცულია სამი ქვითკირის ჩარდახიანი სახლი: ერთი ეკუთვნის ბელოძეს, მეორე თავბერიძეს და მესამე ვარდანძეს. წინედ ომალოს მოსახლეობა ამ ციხესთან ყოფილა შეჯგუფებული და შემდეგ სოფელი თანდათანობით დაბლა დღევანდელ ომალოს ვაკეზე ჩასულა. ხალხის გადმოცემით შამილისა და ლეკიანობის დროს სოფელი ამ ციხეში იხიზნებოდა და იბრძოდა, რომლის მომსწრე მოხუცი აქ დღესაც არა ერთია.

ომალოს ტიპის ციხეს ზოგან ჩარდახებიც აქვს მიშენებული, საიდანაც მტერს „გოხებს“ ქვებს უშენდენ. ასეთია წოვათაში ინდურთის სამი ციხე, მალალ ბორცვზე ნაგები და ქვიტკირის ვალავანით შემოზღუდული. ციხე 4—5 სართულიანია, რომლის ქერ-იატაკი უკვე ჩაქცეულა. ციხე კვადრატულია $7,30 \times 7,10$ მეტრი და აქვს ერთი შესასვლელი კარი $1,09 \times 0,76$ მ. პირველ სართულიდან. ციხის ოთხივე კედელზე მიშენებულია ჩარდახი და კედლის სისქე ერთ მეტრამდეა. ციხის ჩრდილოეთის მხარეზე ინდურთის წყლის მიმართულებით მიწის ქვეშ გაყვანილია დახურული გვირაბი, საიდანაც მეციხოვნეებს თურმე წყლი უზიდნიათ. დღეს გვირაბი ჩაქცეულია, მისი სიგრძე დაახლოვებით 120 მეტრს აღწევს. წოვათის ამ სამ ციხეს მტერი არა ერთხელ მისდგომია, განსაკუთრებით ქისტები, მაგრამ ეს ციხე ვერ გაუტეხიათ და დამარცხებული უკუქცეულან.

წოვათის სამო ციხეო, მშენიერად დგებართ გორზეო,
 ბევრი მოგთხოვენ ნატვრასა მტერთანა საომარშიო.
 მზის ამოსვლისი ხანზედა ვადმოდგებ ქისტის ჯარიო,
 წყალს გამოვიდა ბელადი, სოფელს უნდ მოთხრას ძირიო.
 ხმლით ვადავიდოთ სწორებო, ცდის მოგვივიდა ხანიო,
 უშიწრად დავკრად ფრანგულა, თავ ვაყრვენიოთ მტერსაო.
 სამი დღე ლამე გათენდა შუქ არ უნახავთ მზისაო,
 თოფისი ჯანლი ჩამოწვა, აღარ სჩანს მთა და ბარიო,

ალაზან სისხლად ქცეულა, ალარ ისმევა წყალიო,
 სიმწყურვილით იხოცება პირიქით მეომარნია.
 გასწყვიტეს ქისტის ლაშქარი, მოამბეთ დარჩა სამია,
 სამთავ დააქრეს მარჯვენები, გაგზავნეს დაღესტანშია.
 წადით უამბეთ დაღესტანს დახვედრა წოვათასიო,
 წოვათის მანდილოსნები ნიჩბით ხვეტავენ ტყვისაო.
 ქვიშასავითა ეყარა ნასროლი ქისტ—დაღესტნისაო.
 ამ ლექსის გამლექსებელი წოვათას თუშის ქალიო,
 გულ ლალი არვის, გეგონოთ გულ ჯავრიანი ვარიო,

სურ. 57. ინდურთის სამი ციხე.

მომწყინდა ეგეთ დროება, მუდამ ყოფნაი ომშიო,
 ქალი და ვაენი ვერ ეხარობთ დრონი გვაქეს მეტად მწარეო.
 ომალოსა და ინდურთის ყაიდის ციხეები თუშეთში გავრცელე-
 ბულია ჩაღმასა და გომეწორის თემში. ციხეები უმეტეს შემთხვევაში

ნაგებია მშრლად და უდულაზოდ, მაგრამ ამასთანავე შტაკიცა და ფორმით სიმეტრიული.

მეორე ტიპის თუშური საომარი ციხე პირამიდული სახურავიანია და ამ ფორმის ციხეები გავრცელებულია მხოლოდ პირიქითის ხეობაში, დართლოდან მოყოლებით ნასოფლარ კონთიომდე. ეს პირამიდულ გუმბათიანი ციხეები ნაშენია დულაბით და შედარებით კარგადაა დაცუ-

სურ. 58. სოფ. დართლო.

ლი, მისი კონსტრუქცია და არქიტექტურული ფორმაც ლამაზია.

ჩვენ აქ მოვიყვანთ სოფ. დართლოში ჩვენ მიერ აგემილ ამ ტიპის ციხის აღწერას. (იხ. სურ. 59) დართლოში ორი ასეთი ციხეა. ერთი სოფლის უკან არის მოქცეული და იდოიძეთ ციხეს ეძახიან. მეორე კი შუა სრფელშია მოთავსებული და სასოფლო ციხედ არის ცნობილი, რომელსაც წინათ ნაჭაურიძეების ციხეს უწოდებდენ, დღეს კი ნადირაანთ ციხეს ეძახიან. ნადირაანთ ეს ციხე კვადრატულია $4,40 \times 4,40$ მ.

პირველი სართული წარმოადგენს ბნელ და დახურულ სადრადეს, სადაც ჩასვლა შეიძლება მეორე სართულის იატაკში გამოჭრილ ერთოდან 65×30 სანტ. ხის კიბის საშვალეებით. ამ სარდაფში ტყვეებს ამწყვდევენ. (იხ. გვეგმა. სურ. 60)

მეორე სართულის სამხრეთის კედელზე პატარა კარია გამოჭრილი 65×45 სანტ. და ზედ გამართულია ხის მაგარი კარი. ციხეში მხოლოდ ამ კარით შეიძლება შესვლა ხის მოძრავ კიბის დახმარებით, რომელი კიბეც შიგ ციხეში შეჭკონდათ. ეს სართული თალიანია და მას ჩრდილო აღმოსავლეთის კუთხეში მესამე სართულში ასასვლელი ერთი აქვს გამოჭრილი.

მესამე სართული კვადრატულ ოთახს წარმოადგენს. კედლებში დატანებულია სათოფურები და აღმოსავლეთით კი მოთაყვებულია სარკმელი 30×30 სანტ. ამ სართულის ქერში გამოჭრილია ერთი 70×55 სანტ, რომლითაც ადამიანი მეოთხე სართულში აღის.

მეოთხე სართულის დასავლეთ კედელში სარკმელია გამართული. დანარჩენ მხარეებზე სათოფურებია დატანებული. აღმოსავლეთის მხარეზე კარია გამოჭრილი $1 \times 0,60$ მ, რომელიც იკეტება ფიცრის ორედი კარით. კარიბჭის ქვაზე ამოჭრილია წვრილი ხელით ასეთი მხედრული წარწერა: „ეს ციხე ბრატის(?) აგებულია ხუტურის შვილისა“-ო. ქერი ხისაა, რომელშიაც ერთი გამოჭრილი და აქედან კიბით აღიხართ მეხუთე სართულში.

მეხუთე სართულის კედლებშიაც სარკმელ-სათოფურებია დატანებული. მისი ქერი ფიცრისაა და აქაც გასასვლელი ერთი გამოჭრილი 45×55 სანტ.

მექვსე სართული თალიანია და ოთხსავე მხრივ გამოჭრილია მაღალ თალიანი განიერი სარკმელი, რომლის ქვეშ გამართულია დახურული ჩარდახი. ციხის სახურავი ნაგებია სიბი ფიქალით, რომლის საფეხურების კიბისებური მიმართება ჰქმნის პირამიდულ გუმბათის ფორმას.

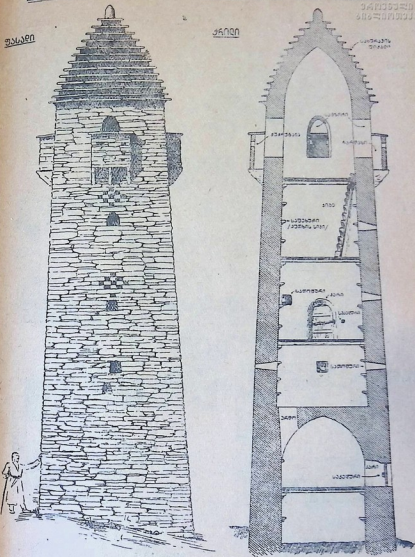
ბრძოლის დროს ციხის თითოეული სართული თავდაცვისათვის იყო გამოყენებული: პირველ სართულში ტყვეებს ამწყვდევენ, მეორე, მესამე, მეოთხე და მეხუთეში მეკომურები იხიზნებოდნენ, მეექვსე სართული საომრად იყო გამართული. აქ იყვნენ მზვერავი—მეციხოვნე და ჩარდახებიდან ისროდნენ თოფებს, აგორებდნენ ქვებს და ამგვარად იგერიებდნენ კარზე მომდგარ მტრებს.

დართლოს ამ ციხეს განსაკუთრებით ლეკები თურმე მტრობდნენ. ხალხურ გადმოცემით ეს მაგარი ციხე ლეკებს ხელში ჩაუგდიათ და შიგ გამაგრებულან. თუშ მზვერავები ციხეს მალმალ უვლიდნენ და ერთხელ ციხის სარკმელთან შეუმჩნევიათ სადარაჯოზე მდგარი ლეკი რომელიც ლამის წყვდიადში ჩიბუხს თურმე ამოვლდა. თუშ მტრო-

შესანი

ქარილი

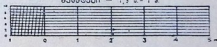
საქართველოს
სამეცნიერო ცენტრი

სურ. 50.

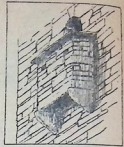
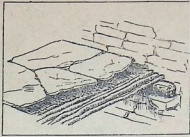
დართლოს ციხე და მისი
კრილი

მასშტაბი - 1,5 ს. = 1 მ

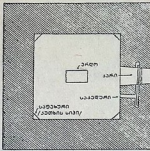

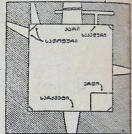
იპსონის
ნაგებობა

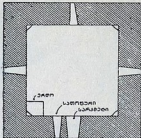
მ-2-ს სართ.
ბ-ბ-ბ-ბ

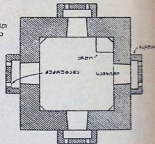
მ-4-ს სართ.
ბ-ბ-ბ-ბ

მ-6-ს სართ.
ბ-ბ-ბ-ბ

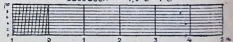
მ-6-ს სართ.
ბ-ბ-ბ-ბ

სურ. 6.0

დართლოს ციხის გეგმა

მასშტაბი - 1:50 = 1:2

ლელს ყალიონი მიზანში ამოულთა და მექესე სართულში მდგომ ლელს
 კისათვის თოფის ტყვიით პირი გაუგმირია. ჩქარა თუშების რაზმიც
 მოსულა, ციხე აულიათ და დამარცხებული ლეკები გაქცეულან.

სურ. 61. გირევის ციხე.

როგორც ჩვენ უკვე აღვნიშნეთ, ამ გუმბათიან ტიპის ციხე მთა-
 თუშეთში გავრცელებულია მხოლოდ პირიქით ხეობაში და ის თა-
 ვისი ფორმით და კონსტრუქციით ემსგავსება პირიქით ხევისურეთ-
 ში¹ და ქისტეთ-ჩაჩნეთში² არსებულ ამავე ტიპის ციხეებს. საინ-
 ტერესოა მათი წარმოშობის და სადაურობის საკითხის გარკვევა.
 თუშების გადმოცემით, აქაური ციხეები ლეკების ნაშენიაო. მა-
 გალითად, ჟონთიოსა და გირევის ციხე ხალხურ თქმულებით ორს

¹ Радде, Хевсурия и хевсуры, Тифл. 1881 г. გვ. 235.

² И. П. Щ е б л и ж и я, Искусство ингушей в памятниках материальной культуры (Известия ингуш. научно-исследов. института краеведения, Влади-
 кавказ 1928 г. გვ. 271—277).

მამაშვილ ლეკს აუშენებია. კონთიოს ციხე უშენებია მამასაშვილს კი გირვეის ციხე. კონთიელები ოსტატს კარგად თურმე კვებავდნ და სულ ერბო-კარაქს აქმევდნ. ციხის აგებისათვის ითვრიძეებს მისთვის 60 ძროხა მიუციათ. ერთხელ შვილს მამისათვის შეუზივლია: „შენ რომ კონთიელები ერბო-კარაქით გკვებავენ, მე გირველები მართო საჩხრეკას მაქმევინ, ამიტომ უნდა უღალატო, ციხე ცუდად ავაგო და როცა შევლენ თავზე დაენგრეთო“. მამას უთქვამს: „თუ-თონ გირველები რასა სჭამენო“.

— ხოტსაო, უბასუხნია გირვეელ ოსტატს.

— მაშ შენტვის კარგად უქმევიათ და არ უღალატო, რადგან ხოტზე უკეთესი რომ თვითონ ეჭამათ, იმაზე უკეთესს შენ მოგარტმევდნო.

მართალია დღევანდელ თუშეთში სახლის ამგები ოსტატები ლეკებია, მაგრამ ამ ძველ ციხეების აგების დროს საეპეოა, რომ თუშების მოსისხლე მტრებს ლეკებს მათთვის ასეთი მაგარი ციხეები აეგოთ.

არც თუშებისათვის იქნებოდა ეს მისაღები, რადგანაც მტრის ხელით ნაგები ციხე საეპეო სიმტკიცისა უნდა ყოფილიყო და თავდაცვისათვის გამოუსადეგარი. მაგრამ ჩვერთვის ოსტატის ვინაობაზე უფრო არსებითი და მნიშვნელოვანია ამ გუმბათიან ციხის სტრუქტურის სადაურობის გარკვევა. მისი მაგარი ციხე დაღესტანში არ გვხვდება. ამიტომ საინტერესოა იმის დადგენა: კავკასიონის რომელ მხარეშია ის წარმოშობილი და შემდეგ მეზობელ კუთხეებში გავრცელებული.

ამ ტიპის ქისტურ ციხეების შესახებ მკვლევართა აზრია, რომ მათი ფორმა ქისტეთში უნდა იყოს შესული საქართველოდან, რომლის პოლიტიკურ-კულტურულ გავლენის ქვეშ ქისტეთი წარაუღში იმყოფებოდა¹. ამას ისიც მოწმობს, რომ ამ ტიპის კოშკი დღესაც დაქუ-ლია ანანურის ციხის გაღავანში და ასეთივე პირამიდულ სახურაიანი ხატ—სამლოცველოები მოიპოვება ფშავში. ეტყობა ციხის ოსტატები კავკასიონის ამ არეში პირიქით ხევისურეთ—თუშეთში და აქედან ქისტეთშიაც გარკვეულ მოსაზრებით აგებდნ ამ გუმბათიან ტიპის ციხეებს.

სამწუხაროდ ამ ციხეებს წარწერა არა აქვთ, რომ შესაძლებელი იყოს შენების დროისა და ოსტატის ვინაობის დადგენა. მხოლოდ დართლოს ციხის კარისბეჭედა დაცული ამ მხრივ ჩვენთვის უმნიშვნელო წარწერა. მაგრამ მთათუშეთის ისტორიულ წარსულის მიხედვით შესაძლებელია დაახლოებით მაინც ამ ციხეების წარმოშობის დროს განსაზღვრა. ეს დრო მე — 16-18 საუკუნეა, როდესაც ფეოდა-

¹Известия Ингушского института краеведения I, 1928г. гл. 48,280

ლური საქართველო დაეცა და ჩვენში გაძლიერდა სპარსეთ-ოსმალეთის პოლიტიკური ბატონობა, რომელსაც მოჰყვა ლეკების გამანადგურებელი თარეში. ჯერ ლეკები და შემდეგ მათ ქისტ-ჩაჩნებიც მიჰყვნენ და აოხრებდნენ მთათუშეთის მოსახლეობას. თავდაცვისათვის საჭირო იყო მაგარი ციხე, ჩარდახ-სათოფურებით გამართული და გრძელი კაჟიანი თოფები. ამ ციხეებში მოსახლეობა თავგანწირვით იბრძოდა. ამის შესახებ, ლექსად, თუ პროზად, მრავალი თქმულებაა დღე-

სურ. 62. ფარსმის ციხე.

მდე დარჩენილი. ამ მხრივ ცნობილია ფარსმისა და ჰელოს ციხე. ფარსმის მაღალი ციხე შიგ შუა სოფელშია აღმართული და კარგად არის დაცული. ამ ციხესთან დამარცხდა, სხვათაშორის, ქისტის ცნობილი ბელადი მურთაზი, რომელმაც თავისი ზარბაზანიც აქ დაავლო და დამარცხებული გაიქცა. საყურადღებოა ჰელოს ციხის ტრალიკული თავგადასავალიც. ციხე ჰკუთნებია ცნობილ გმირს ზურაბს. სოფ. ჰელო მაღალ მთის წვერზეა ნაგები, რომელიც დღეს უკა-

ცრიელია და პარტახი. მაღლა აწვეტილი ზურაბის ეს მიუღდამოყრდნობი და მაგარი ციხე დღესაც ამაყად გასცქერის ნაროვანისა და ჭონთიოს ბუმბერაზ არეს. ციხის გმირულ ეპოპეას თუში მეცხვარე ლექსად ასე მოგვითხრობს:

—გვიამბე, ელიზბარაო რა ამბავ მოხდა ჰელოსა?
როგორ დაეცნენ ლეკები ზურაბის ციხე-ეზოსა?
—არ მინდა ძველი დარდები, რომ გულში აიწეროსა,
მე რა უნდა ვთქვა, კაცობა მიქელმა დაიკვებოსა,
ჩემ ფერეების სიცოცხლე სამარემ დაილეკოსა,
ვერ შევძლე იმის მხრის ქერა, ვერ მოვკვდი, სული მეტკბილა,
თავის აღება არ მიწადის ველარ გავშლილვარ წელშია,
მიქელის ომი და ქცევა ნეტავი თვალთ გეხილა.
—ის რისთვის გესირცხვილება, რაიც არ არის სირცხვილი,
ჩვენც ვიცით, აგრე გავიგეთ ამბავი კილო კავადა.
არც ერთი დაგმო, ღმერთმანი, არ ვინ მოგვისხენ ავადა,
გენუჯავთ ომისა აბავი ახლა გვიამბობს თავადა.
—დიდი მოვიდა მტრის ჯარი, გარს შემოგვერტყა ლობედა,
შვიდ დღე-ღამე ომი გვქონდა, ვიგერიეთა თოფითა,
ღიაციწი წამალს გვირწყავდენ, ქების ღირსია წორედა,
მერვე დღეს ტყვია წამალი გასწყდა გათავდა სრულადა,
ბედმა გვიმუხლდა რიალმა, გავცუდით გავირაყენით,
მოდგა და მოდგა მტრის ჯარი, ციხეს მოერტყა ლიბოსა,
რჩებოდა ჩვენი ქალ-ციხე გულხადარასა და დიდოსა.
ცეცხლად გადიქცა მიქელი, მარტო ოხრავდა-კენესოდა:
„უნდა ცოლ-შვილით მტერს დავრჩეთ სირცხვილი კისრით
გზიდოთა,
მას მერვე ტანზე ამჯარი როგორღა დავიკიდოთა?“
თოფისა სროლისაგანა ლოყვია მხართა ეკიდა,
თოფის ნაცემი წამლითა თვალითა აღარ უჩანდა.
„ვაი დედასა მტრისასა ისევ მე დავხოცოთ ცოლშვილთა.“
ესა სთქვა, ხმალზე ხელ გაკრა, თავები დასჭრა წამზედა,
მიქელამ ზურაბის შვილმა სულეთი წაიხდინაო,
თითონვე დასცა ცოლ-შვილი, უფალს წინ წაუდგებო.
მტერს მიეგება ციხის კარს, მეც იმას მივყევ კვალზედა,
გაუხტა ხმალ მოღირებით ფრანგულმა გაიცინაო,
თორმეტი მოკლა ციხის კარს ერთურთზე დააწვინაო,
ვეფხს დააცვდა კლანჭები, მიქელმაც დაიძინაო.
ჰელოს ატირდენ ქალები: ვა რა მტრებ შეგვაწუხაო,
სტრუმულად მოგვიდიანო, ძალად შინ შემოდიანო,
გაგზავნილი მეცნიებისა ხმა-ქცვა არსადა არიო,

რალა დროს მიშველებათ, მტერმა აიკლო სოფელი.
ჰელოს ძირს შემოხვივოდა სამციხელების თოფები,
ლაროვანს ჩამოდგებოდა ლეგ-ლუგა ფშავლის შვილები,
ქვახილში ჩამოვიდოდენ კრელ-კრულა ხევსურთ შვილები,
შეეწინიან ჩხათანას, ცისას ჰგავს ჩამოტეხვასა.
ქვახილის ქალას გამოდის ბახაის თოფის ჩქამიო,
გასჭირებოდა ბახასა აღარ ატყვია ფშავლობა,
დააბრუნიან ტყვეები თვალცრემლიანი ქალები.

საბა ითიურძე, სოფ. გირევი 1931 წ.

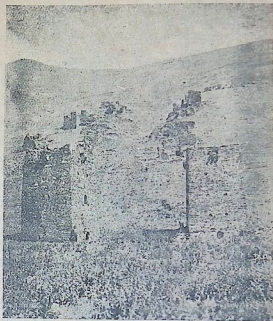
ლამაზ ციხეებიანი მთათუშეთის სოფლები, თავიანთ კოშკოვან ჩარდახიან მალალ სახლებით, გმირულ შთაბქდილებას სტოვებენ. სოფლის მოსახლეობა შეგჯუფებულია. სოფლები კი ერთმანეთისაგან დიდი მანძილითაა დაშორებული. მართალია ერთი თემის სოფლები ალაზნის ერთ რომელიმე აუზშია მოქცეული, მაგრამ სოფლები გაშენებულია მთის მალლობებზე და ერთმანეთისაგან ღრმა ხევეებითაა მოწყვეტილი და შემოზღუდული. ამიტომ აქაურ სოფლებში მიმოსვლაც ძნელია, სადაც ჯერ ღრმა ხევეში ეშვებით და შემდეგ ისევ აღმარუხე აღიხარ. რომ შეზობელ სოფელში გადახვიდეთ. გზაც არ არის და მთის ვიწრო და ხვეული ბილიკით ადამიანი ჭირის ოფლით ადის მთის მწვერვალზე მოქცეულ სოფელში. ამ უგზოობის გამო მთათუშეთის სოფლები ერთმანეთისაგან მოწყვეტილია, განსაკუთრებით ზამთრობით და თითველი მათგანი მოწყვედულია თავის ვიწრო არეში. თუშეთის სოფლებს თავიანთი საკუთარი სახელები აქვთ, მაგრამ ამ სახელების წარმოშობის ისტორია და მათი გააზრიანებული მნიშვნელობა ხალხში დღეს მივიწყებულია.

მხოლოდ პირიქითის სამ სოფლის: კონთიო, ჰელო და გირევის შესახებ ამბობენ, რომ ეს სამივე სოფელი აუშენებიათ სამ ძმა ხევსურს: კონთს, ელოს და გირევეს და სახელიც მათგან მიუღიაო.

მთათუშეთის ზოგიერთი სოფლები აყრილან და დღეს ნასოფლარს წარმოადგენენ. ასეთია მთელი წოვათა, რომელიც მდებარეობს გომეწრის ხეობაში და მოქცეულია წოვათას წყლისა და ალაზნის-თავის შესართავის აუზში. სოფ. ვერხოვანიდან იწყება წოვათას ტერიტორია. პირველი სოფ. წაროა, საიდანაც ტყე ქრება და იწყება ალპიური ზოლი. აქედან ბილიკი ჩადის ფართე ვაკეში, სადაც ვაშლილია წოვათას პარტახი სოფლები: მოზართა, რომლის გვერდით წყლის გაღმა ინდურთაა, შუა ვაკეზე საგირთა და მარცხნივ გორაკზე ეთელტა, საიდანაც გზა ქისტეთში გადის. ოთხივე სოფელი უკაცრიელია, ადგილი ვაკეა და მალალ მთებით შემოზღუდული. ხენა-თესვა აქ აკრძალულია და მთელი ეს მიდამო საძოვარ იალალად არის გაშვე-

ბული. მოსავალი აქ დიდი სკოდნია, განსაკუთრებით ქერი და სეილა. შოვათას სოფლებში ყველაზე დიდი და მჭიდროდ დასახლებული წარმოიქმნა. მას წოდებენ „წა“-ს წოდებად ნიშნავს სახლს. შემდეგ მისთვის ქართველებს წარო დაურთქმევიათო. ამ სოფლების დაცარიელება და აქედან წოვა თუშების ალვანში გასახლება დაიწყო.

სურ. 68. ნასოფლარი ეთელტა.

ჯერ კიდევ მე-18 საუკუნიდან, როდესაც მოსახლეობა ქისტ-ლეკების გამანადგურებელ თავდასხმას ვერ უძლებდა. ამასთანავე აქ იცის დიდი ზეგვები, განსაკუთრებით ზამთრობით და ამ მხრივაც მოსახლეობა მუდამ განსაცდელში იყო. და როდესაც 1830 წელს დიდმა ზეგვმა დაიტანა და გაანადგურა სოფელი ეთელტა, მაშინ წოვებმა იწყეს აქედან მასიური გადასახლება ალვანში და აქ გააშენეს სოფლები: გურგალ-ქალა, ფხაკალყურა (ფხაკალ-კურდღელია) და წიწოყურა. წარსულ საუკუნის ოთხმოციან წლებში შოვათა მთლად დაიცალა და დღეს ის ნანგრევს წარმოადგენს, სადაც მეცხვარეების საზაფხულო ბინებია გამართული.

ნანგრევად ქცეული წოვათა მნახველზე დღესაც ძლიერ შთაბეჭდილებას სტოვებს და აქ მიმოფანტული ჩარღბიანი ციხე-სახლები მისი გმირული წარსულის უტყვი მოწმენი არიან. ამ გმირობის გალექსილი ზოგიერთი ეპიზოდი ხალხს დღემდე დაუცავს. სანიმუშოდ აქ მოვიყვანთ საგირთაზე გამოთქმულ ერთს ლექს:

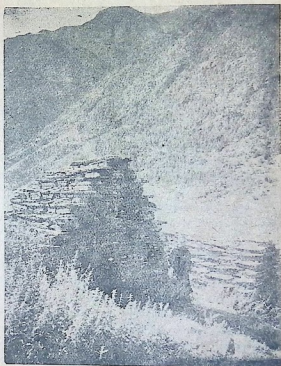
საგირთეს ციხეს აგებენ, ციხესა აღმასისაო,
აგაშენებენ მხურვონი ლამაზ ნაგებო ქვისაო.
შიგა შიგ ბანებს გიმართვენ, შესახიზნ ჭალებისაო,
სათოფურებსაც უშვებენ საომრად ბიჭებისაო.
ექვს სართულზედა ააგეს, ზევიდან ხურვენ სიძსაო,
ქისტეთში ქისტებმ შეიტყეს, მძიმედ მიღვ მოდგებინაო,
ქისტეთს იყრება ჯარები, ციხეც შენ მუქარაზეო,
გამაგრდი, ციხეც ტიალო, ჯაჭვი ჩაიცივი ტანზეო.
აგეხის ლელეს ვადმოდის ჯარები ქისტებისაო,
ვალაღებული ბელადი ახალისებდა ჯარსაო:

„ცოლათაც შეგართმევინებთ ჭალებსა საგირთისაო,
საკეხურ მოვიყოლებთ მარჯვენას კარგი ყმისაო.“
საგირთის ვაკეს ჩამოდგა ნამი არ სწედება ცისაო,
საგირთელთ ბიჭებმ შეიტყეს, უამი არ აქვთ მტრისაო.
ციხეში შეგროვებულან ვეფხვები სალის კლდისაო,
თორმეტ დღე ღამე იომეს, ჩამოტყეხვას ჰგავს ცისაო,
თოფისი აღი ჩამოწვა, წვერებ დამალა მთისაო,
ამბობენ შეწუხებასა ბიჭებისა საგირთისაო.

ტყვია წამალ გასთავებიათ გულგალაღებულ მტრისაო,
ერთმანეთს ეუბნებნებიან: „ახლა დრო მოგვივიდ ცდისა“.
ვაეკაცნი გამოჩნდებიან სისხლით შეჭლებვენ⁹ ხმალსაო,
ხმალდახმალ გამოუცვივდნენ არწივნი მალლის მთისაო,
ჩაერივნენ და ჩაკაფეს, როგორც ტოტები ზისაო.
ჩაერივნენ და ჩააფრთხვეს, როგორც რომ ნოტო ცხვრისაო.
ფშაველ-ხევსურნიც მოვიდნენ, მოძმენი თუშებისაო,
ქვემო თუშებიც მოვიდნენ, აღმ შეაბრუნენ წყალსაო.
დაამარცხეს ქისტის ჯარები, მკვდარზე დაყარეს მკვდარიო,
სიმწყურვლით შეწუხებულან მეომარს საგირთისაო.
წყლები სულ სისხლით შეღებეს, ველარა სომენ წყალსაო.
ალაზან წითლად შეღებეს, მკვდარს ვერ აუქციევს ფეხსაო,
მაგეხის ლელემდის მიჰყენენ, თავით დაჰყუდენ მკვდარსაო,
მიდიან ქისტეთს, ჩივიან თავიანთ ნახოც მკვდარსაო,

ძნელი ყოფილა ნაქერი, ნაქნევი თუშის ხმლისაო.
 ე მაგის მომლექსებელი შუა წაროში ზისაო,
 თორმეტ მეც მერგო მარჯვენა მანდ ნახოც ქისტებისაო.

მთათუშეთიდან გასახლების ასეთივე შემთხვევას დღეს აქვს ადგილი პირიქითი ხეობაში, სადაც 1918 წლიდან თუშებმა იწყეს თავიანთი სოფლების მიტოვება და ბარში სამუდამოდ გადასახლება. სამოქალაქო ომების დროს პირიქითის მოსახლეობა ვერ უმკლავდებოდა ქისტების ყაჩაღურ თავდასხმას, მათ ძარცვა-გლეჯას და ამ მიზეზით პირველად კონთიელები აიყარნენ აქედან, რომლებსაც მიჰყვნენ ჰელოსა, დაქორთისა და ნაკუდურთის მცხოვრებნი და ესენი ალევანში დასახლდნენ. ამ სოფლებში თუშები დღეს არც ზაფხულობით დგებიან.

სურ. 64. სოფ. დართლოს აკლდამა.

თუშეთის ზოგიერთ სოფლებში დაცულია ზემო ნაგები ძველბური აკლდამა, რომელსაც თუშები „კალდამ“-ს უწოდებენ. ასეთი

აკლდამებია სოფ. დართლოში (პირიქითი ხეობა), გუდამთაში და განსაკუთრებით ბევრია სოფ. წაროში (გომეწრის ხეობა). აკლდამა ქვიტკირისაა და წარმოადგენს თალიან პატარა ოთახს. მას აქვს ერთი შესავალი ვიწრო კარი და აღმოსავლეთით სარკმელი. აკლდამის სახურავი პირამიდულია. წაროს ზოგიერთ აკლდამას მიცვალებულის დასასვენებელი თაროც აქვს ორ სართულად გამართული. ასეთივე აკლდამები გავრცელებულია პირიქითი ხევსურეთში (ანატორი), ოსეთში და ქისტეთში¹

სურ. 65. თუშური ჩარდაზიანი საბლი.

მთათუშეთის სოფლებში ადამიანის ყურადღებას, პირველყოვლისა იპყრობს ძველებური თუშური სახლები, რომლებიც ერთის შეხედვით

¹ Л. Семенов, Археологические и этнографические разыскания в Ингушнии в 1925—1927 г. 83. 198. (Изв. Ингуш. научно-исслед. института краеведения I, Владикавказ 1928).

საომარ ციხეებსა გვანან. ამ ძველ ტიპის სახლს თუშებიც დღესაც ციხეს ეძახიან. ეს არის თუშური ტიპის ძველი სახლი, სადაც დიდი ოჯახი სცხოვრობდა და შიშინაობის დროს თავსაც იცავდა.

ძველებური ეს კოშკოვანი სახლი მრავალ სართულიანია და ჩარდახ სათოფურებითაა გამართული. ამგვარი სახლები თუშეთის სამივე თემში მრავლად არის დაცული და ზოგიერთში დღესაც სცხოვრობენ. მაგრამ ყველაზე კარგად ისინი დაცულია სოფ. ჩილოში, რომელთა შორის ჩვენ ავგვემეთ და აღწერეთ ალექსი ბაკურიძის სახლი, სადაც მისი ოჯახი დღესაც ცხოვრობს. ეს სახლი ოთხ სართულიანია და სიმაღლით არის ნაგები. მისი ფორმა კვადრატულია, რომლის საძირკვლის ფართობი $5,50 \times 5,50$ მეტრია (იხ. სურ. 66).

პირველი სართული „ბაშტეა“, რომელსაც ერთი შესავალი კარი აქვს $1,30 \times 0,80$ მ. კარი მაგარი და სქელი ფიცრისაა და კედლი იკეტება, რომელიც საკედურშია გაყრილი. საკედური კედელშია გამოყვანილი, რომლის სიღრმე სივრცეზე ზოგან მეტრს უდრის. ბაშტე ბნელია, მას არა აქვს სარკმელი და იატაკად დაგებულია ქვა ფიქალი. ბაშტეს კედლის სისქე ერთ მეტრამდეა, სიმაღლე კი $1,60$ მ. ბაშტეს ქერზე მჭიდროდ გამართულია ყავრები, რომელზედაც მიწა დაყრილი და ზედ დატკეპნილი. ბაშტეს ქერის ერთ კუნჭულში ერდოა გამოჭრილი და აქედან ხის კიბით მეორე სართულში აღიან. ბაშტეში ზამთრობით საქონელი უყენიათ და ის იგივე საქონლის ბოსელია.

მეორე სართულს უწოდებენ „შუა“-ს, სადაც კერაა გამართული და ოჯახი ცხოვრობს. ამ სართულს აღმოსავლეთის მხარეზე კარი აქვს შებმული $1,20 \times 0,80$ მ, რომელიც კედლით იკეტება. იატაკი მიწურია. კედელში გამოჭრილია ორი სარკმელი 30×25 სანტ. და ამ სარკმლიდან ერთ მეტრის მანძილზე ყოფილა გამართული „კერანა“, რომლის მარჯვნივ მხარეზე მამაკაცები სხდებოდნენ და მას საკაცო ეწოდება მარცხენას კი სადიაცო. დღეს კერა მთათუშეთში ყველგან მოშლილია და ის იქ არ მოიპოვება. სამხრეთის კედელში სათოფურებია გამოჭრილი 20×20 სანტ. ამ სართულის ქერი დაყრდნობილია ოთხ ხიდზე და ოთახის სიმაღლე უდრის ორ მეტრს. ქერის ერთ კუთხეში მესამე სართულში ასასვლელი ერდოა გამოჭრილი (იხ. სურ. 67).

მესამე სართული „ზედა შუა“. ესეც მომრავლებული ოჯახის სამყოფოა. როდესაც ოჯახის ნამრაველი შუაში არ ეტეოდა ძმათაშვილების ნაწილი ზედაშუაში გადადიოდა. ამ სართულსაც კარი აქვს საკედლით გამართული და დასავლეთის კედელში გამოჭრილია ორი სარკმელი. იატაკი აქაც მიწურია და ქერი კი ხუთ ხიდზეა გამართული. ქერში გამოჭრილია მეოთხე სართულში ასასვლელი ერდო.

მეოთხე სართული „ქერ ხო“-ა და წარმოადგენს დახურულ კვადრატულ ოთახს, რომლის ოთხივე კედლებზე მიშენებულია ჩარდახები

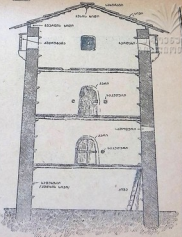
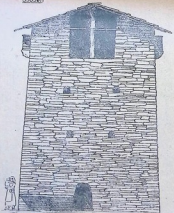
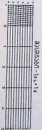
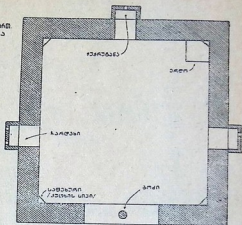
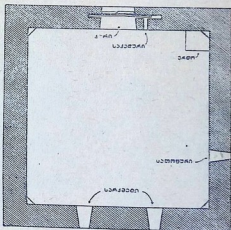

Fig. 111. Lanthorn-tower, taken up by John Johnson.

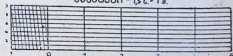
მ-4-2 სართ.
ბაბბა

მ-2-2 სართ.
ბაბბა

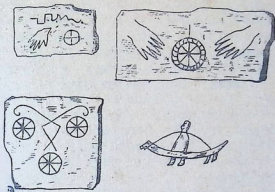

მასშტაბი - 1:50 = 1:20

სურ. 67. ჩარდახიანი სახლის გეგმა

საიდანაც კარზე მომდგარ მტერს ქვებს თურმე უშენდნენ. ჩარდახი ზემოდან ყუთივით დახურულია და სხვადასხვა ზომისაა, რომლის პროპორცია შენობის სიდიდესთან არის შეფარდებული. ჩარდახებთან სათოფურები და სამზირ-ჭუჭრუტანები დატანებული. ჩარდახი სახლის კარებს ზედ დასცქერის, რომ მტერი ახლოს არ მიუშვას. შემდეგ დროის სახლებში და ამ შემთხვევაში ჩვენ მიერ აქ აღწერილ სახლს, ქერხოს წინა კედელში ჩარდახის ნაცვლად, გამოკრილი აქვს განიერი არე, ეგრედ წოდებული „სანიავო“ 2.20×1.40 მ. დღეს ქერხო გამოყენებულია საკუქნაოდ, სადაც ინახავენ: სურსათ-სანოვაგეს, ტყავს, მატყლის ნართს და სხვა, რასაც ასეთი სანიავოც სჭირია და ამიტომ ეს უფრო გვიანდელ დროს ეკუთვნის. ქერხო გადახურულია.

სურ. 68 ჩარდახიანი სახლის ორნამენტები.

სახლის ქერი გამართულია კესის ხიდზე, რომელიც თავში და ბოლოში დაყრდნობილია „ქორბეღელაზე“. შუაში კი შედგმული აქვს მრგვალი ჯირკვი „ლიკვი“. კესის ხიდზე გადებულია ორორი ცალი გვერდის ხიდი, რომელზედაც ყავრეა გამართული და ამ ყავრეზე კი სიპი ქვებია დაგებული. სახურავი ორფარდულიანია. კედლებზე ზოგან გამოსახულია: ხუთი თითი, სვასტიკა, პრიმიტიული ფიგურები და სხვა. ასეთივე ტიპის უფრო დიდი სახლები დაცულია წოვათაში, ნასოფლარ საგირთაში და ეთელტაში. მაგრამ მათ შორის ყველაზე დიდია სოფ. ფარსმის ოთხი ასეთი ჩარდახიანი სახლი, რომლებიც უკვე ჩაქცეულან და მხოლოდ კედლებია დაცული. ერთი მათგანის ფართობი 9×8 მ. უდრის და სიმაღლით შვიდ სართულიანია. ფარსმის ეს სახლები ორორი ჩარდახიანია და თითოეულ სართულს თავისი კარი აქვს. არის ექვსი და შვიდ კარიანი, კარები ორ კედელშია მოთავსებული

სამ-სამი ან ოთხი და სამი. თითოეულ სართულში გამოჭრილია სამი კმლები და სათოფურ-ჭუჭრუტანები. კარებში საკედურებია დატანებული. კედლებზე ხიდების გასამართი „თარხანია“ გამართული, რომელზედაც კაეის თავები ყოფილა ვადებული. ზოგიერთის კედელი სიმპარისათვის კედლის ბოძითაა შეკრული. ფარსმის ამ მრავალსართულიან და უზარმაზარ სახლებში მთელ საგვარეულოს უნდა ეცხოვრა და თითოეული კომლი მოთავსებული იქნებოდა ერთ რომელიმე სართულში.

მთათუშეთის ძველ ნასოფლარებში მხოლოდ ასეთი ტიპის სახლებია ნაგები. ამ მხრივ საყურადღებოა ძველი დიკლო, რომელიც მდებარეობს დაღესტნის საზღვარზე და აშენებულია მაღალ კლდეზე. მას ჩამოუდის ალაზანი და ამით ის ეყოფა დაღესტანს. დიკლოს მაღალი კლდე მიუდგომელია. ერთად ერთი მისასვლელი გზა ჩრდილო-დასავლეთის მხარეზეა და ისიც მაგარ ვალავანით ყოფილა შემოზღუდული. ამ კლდეზე ოცამდე ძველი ჩარდახიანი სახლებია აჩხორილი, რაც გმირთა სავანის შთაბეჭდილებას ახდენს. წყალი „მასაგის ხევის“ რუდან მიღებით ყოფილა გამოყვანილი და გაქირვების დროს წყალი ტიკებით ალაზნიდანაც უზიდიათ. დიკლო ხანგრძლივ ებრძოდა ლეკებს, ბოლოს ხალხმა ვერ გაუძლო მოზღვავებულ მტერს და აქედან გადასახლდა.

ეს ჩარდახიანი სახლები თავიანთ ნაგებობის ტექნიკით და ბუმბერაზობით მნახველზე ძლიერ შთაბეჭდილებას სტოვებენ და მოსახლეობაში მათ მშენებელთა გმირობა დღესაც გაოცებას იწვევს. ხალხს არ სჯერა, რომ ეს სახლები ზღამიანის ხელის ნამოქმედარი იყოს და მათ აშენებას მიაწერენ გრძნეულ „თევჯორიკებს“ მაჯლაჯუნებს. სოფ. გირევში ხოსიკურიძიანთ ჩარდახიანი სახლი თევჯორიკას აუშენებია. ვადმოცემით ხოსიკურიძის წინაპარს ძილში თევჯორიკა დაუჭერია, რომელიც მას ღამე დასწოლია და ახრჩობდა თურმე. ხოსიკურიძეს მოუხერხებია თევჯორიკისათვის ცერის ფრჩხილი მოეჭრა და ხმლის ქარქაში გადაემალა და ამით მას თევჯორიკა დაუჭერია. ხოსიკურიძეს დღეჯორით ქვა უზიდნია, თევჯორიკას კი ღამე მისი სახლი უშენებია. ერთხელ სახლის უფროსები სტუმრად წასულან და თევჯორიკას მოუხერხებია ხმლის ქარქაშიდან თავის ფრჩხილის მოპარვა და, სახლის პატრონი ასე დაუწყევლია: „ქალის სიმრავლე და ვაჟის სიმცირეო“ და გაპარულა. სახლის პატრონი ხოსიკა 145 წლისა მომკვდარა. მისი შვილის შვილი ხუტა მეკობართა ბელადი ყოფილა, ლეკ-ქისტები უხოცია და მათი მოჭრილი მარჯვენა ამ თავის სახლის კედელზე მიუკრავს. ასეთია ამ ჩარდახიანი სახლების შენების ზღაპრული თქმულება.

რასაკვირველია ამ მრავალ სართულიან სახლებს ერთი მეკომპური ვერ ააგებდა, მათ აშენებდა რამდენიმე ძმათაშვილები, რომ ჰქონოდათ ნაგარი და საიმედო თავშესაფარი.

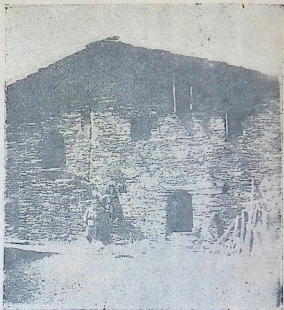
თავის კონსტრუქციით და დანიშნულებით ეს სახლები თემობრივ წყობილების ნაშთია და ამ მხრივ საყურადღებო ისტორიული ძეგლია. ამ ტიპის სახლები თუშეთს გარდა მოიპოვება პირიქით ხევსურეთში, დაღესტანში და ქისტეთ-ჩაჩნეთში. მაგრამ ისინი სათანადოდ შესწავლილი და გამოკვლეული არ არიან და ამიტომ ძნელია მათი თუშურ სახლებთან შედარება და ერთგვარობის დადგენა. საყურადღებოა, რომ ამ თუშურ ჩარდახიან სახლის ტიპის ძველებური სახლები დასავლეთ საქართველოში მთის რაჭაში მოიპოვება, სხელდობ სოფ. ლებში, სადაც მას დუროიან სახლს უწოდებენ და ოთხს სართულს არ აღემატება¹. თუშურისა და რაჭულის ამ შენობათა კონსტრუქცია და სართულების დანიშნულება ერთგვარია, მხოლოდ თუშურის სიმაღლე ზოგჯერ შეიძლება სართულამდე აღწევს. რაჭულ სახლს უკანასკნელ ზემო სართულში დატანებული აქვს თალიანი დუროები (სასროლი), თუშურზე კი მიშენებულია ჩარდახები.

ერთი სიტყვით, ამ მოკლე შედარებიდან ნათელია, რომ ეს ჩარდახ-დუროიანი სახლები თავიანთ კონსტრუქციით, ნაგებობის ტექნიკით და მიზნობრივ დანიშნულებით განსაზღვრულ საზოგადოებრივ ფორმაციას ეკუთვნიან, სახელდობ თემურ წყობილებას და ამ მხრივ ქართულ მატერიალურ კულტურის საყურადღებო ძეგლებია. მაგრამ დროთა ვითარებაში ეს ძველებური თუშური სახლები იცვლებიან აღამიანის მოთხოვნის მიხედვით და განიცდიან დაშლა-გადაკეთებას. ვისაც შეძლება აქვს ამ სახლს შლის და მასალით ახალ, თანამედროვე ტიპის სახლს აშენებს. ზოგი ძველებურ სახლს ქვად ყიდის და ასე დღითი დღე ეს ჩარდახიანი სახლები ისპობა. უმეტეს შემთხვევებში ამ სახლებს მორღვეული აქვთ მეოთხე სართული-ქერხო და სამ სართულად არის ქცეული, ზოგიერთი კი ორ სართულამდეა დაყვანილი. ამასთანვე, ზოგიერთები გადაკეთებულია და მიშენებული აქვს სხვადასხვა საოჯახო ნაწილები: კიბე, „ბანედაი“ (ბანი), დარიფანი, კარსე (გასაველი ოთახი), საქსლო და სხვა. კედლებში, ნაცვლად სარკმლისა გამოჭრილია შუშა ჩასმული ფანჯრები, შიგ კედლები კირითაა შეთეთრებული, ზოგან კი შპალიერია გაკრული. კერამოშლილია და სდვას თუნუქის ლუმელი ან „ბოხარია“ მიშენებული და ამგვარად ამ ციხის ბნელი და ქვარტლიანი შუა და ზედაშუა დღეს წარმოადგენს ნათელსა და სუფთა ოთახს.

დღევანდელ თუშეთში შენდება ნარევი და ქალაქის ტიპის სახლები ერთი ან ორსართულიანი, რომლებიც გამართულია ოთახებით, აივნებით და კარ-ფანჯრებით. სახლის შენების ოსტატობა თუშებმა არ იციან. მათათუშეთში სახლებს ლეკები აგებენ, ხის მასალაზე კი

¹. სერგი მაკალათია, მთის რაჭა, ტფილისი, 1930 წ. გვ. 40-42.

რაკველი ოსტატები მუშაობენ. სახლებს აქ ქვითაჲრისას აგებენ. ქვას კლდეში ამტვრევენ და მარხილით ან ცხენ-ვირებით ეზიდებიან. ერთი კედლის ამოსაყვანი ქვის დამზადება აქ ერთ ჰედლილად ფასობს, მოზიდვა კი პატრონისაა. რამდენიც სართულია სახლი, იმდენი ოთხი ჰედლილაა საჭირო ქვის დამზადებლად. კედლის აგებაც ასევე ფასობს. თითო სართულის ოთხივე კედლის ამოყვანაზე ლეკებს თუშები

სურ. 69. თუშური გადაკეთებული სახლი.

ოთხ ჰედლილას აძლევენ. სახლის აგების დროს თუ პატრონი ხელმოკლეა იციან ოჩხარი და ყველანი ეწვევიან რითაც შეუძლიანთ: მასალის მოზიდვა, ფულით, სანოვაგით და სხვა. სახლის ლიბოს (საძირკველი) გაჭრისას მას ოთხივე კუთხეში თეთრ ფულს ჩააყოლებენ და სახლის ანგელოზს ხელში არყით ევედრებიან. ლეკები კედლის ამოყვანას რომ მორჩებიან, შემდეგ რაკველი ხუროები ქერის გამართვას შეუდგებიან. ქერს ხურავენ ფიქალ ჰეებით. სახურავის სიბი აქ ძნელი საშოვარია და ორ ჰედლილად ფასობს. სახლის კარ-ფანჯრებს რაკველი ღურგლები ამზადებენ და ხის აივნებსაც ლამაზად აჭრელებენ. როცა სახლი გაიმართება სამღეთოს

იხდიან. ამისათვის გამოაცხოებენ ხუთ კოტორს და სამ ხმიადს. აანთებენ სანთლებს და სახლის ანგელოზებს ოჯახის ზედნიერებას შესთხოვენ.

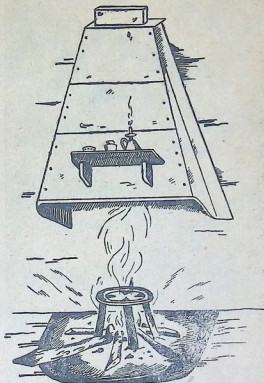
სურ. 70. თანამედროვე თუშური სახლი.

ოჯახის გაყოფის დროს სახლი წინათ დედმამას რჩებოდა. თუ ძმები იყრებოდნენ, მაშინ ძმები საერთო ხარჯით მეორე სახლს აგებდნენ, შემდეგ წილს ყრიდნენ და ვისაც რომელი ერგებოდა იმაში დგებოდა.

სახლში კერა და შუა ცეცხლი უკვე არ იციან. იატაკიან ოთახში თუნუქის ღუმელი სდგას, მიწურში კი ხის ბუხარია გამართული. ხის ბუხარი ქოლგასავითაა გადმოხურული და ცეცხლის ალი რომ არ მიეკაროს მანძილიც გამოზომილია. ცეცხლის ბოლი კედელში დატანებული მილით გადის. ჩაღმა და გომეწორის ხეობაში საწვავად შეშას ხმარობენ, პირიქითი ხეობა ტყით ღარიბია და იქ „ბურკეს“ (წივას) ხმარობენ. ცეცხლს ანთებენ „ბუკვანით“ (ფიქვის კვარი).

სახლის შინამოწყობილობა სუფთა და შედარებით ჰიგიენურია. ზოგიერთი ოჯახები ქალაქურად არიან მოწყობილი: რკინის საწო-

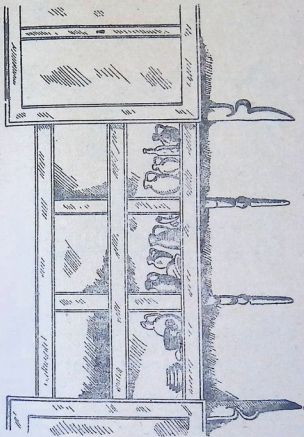
ლებით, შკაფ—სარკეებით, სკამებით და სხვა. საშუალო და ღარიბი გლეხის ოჯახში მოწყობილობა ნარევიანა, სადაც ძველებურ დგამ-ქურქლის გვერდით ახალიც ბევრია. თუშურ სახლის შინამოწყობილების დღევანდელ ფორმას ახასიათებს კედლის თარო „შკაფი“. თარო

სურ. 71. ბუზარი.

გრძელი და რამოდენიმე სართულიანია. ზოგან ასეთ კედლის კარადას შუშის კარებიც აქვს და მალაზიის „ვიტრინას“ წააგავს. თაროზე გამწყარიფებულია ქაშანურისა და ფაიფურის სუფთა ქურქელი. ოთახში გამართულია გრძელი და განიერი ტახტი, რომელზედაც გადაფარებულია ქეჩა და საგორაფი (ჯეჯიმი). კედლებზე გაფენილია ქრელი თუშური ფლასები (ფარდაგი). ტახტთან კი მაგიდა სდგას. წინანდელი დგამ-ავეჯი მოთავსებულია სახლის ქვემო სართულში და ზოგიერთ ძველებურ სახლებში სდგას ზურგ დაქრელ-

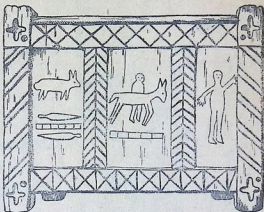
ბული გრძელი სკამი „მეხი“, რომლის სიგრძე ოთხ მეტრამდე აღწევს. ამ ვიწრო მეხზე სტუმარს აწვენენ, რომელსაც ქვეშ ნაბადს უტევენ და ზედ ღურატყავს ხურავენ. აქვეა აგრეთვე ხის კვადრატული ფორმის ღრმა ტახტი, რომელშიაც ჩაგებულია ქერის ჩალა და ზედ გადაფარებულია „ხალიჩა“ (უხაო ფარდაგი). ტახტი სამ-ოთხ საწოლიანია. ზედ იხურავენ ღურატყავს (ცხვრის ტყავის საბანი). თავის ქვეშ

სურ. 72. თარო.

იღებენ „სათავსქვიო“-ს (დაკეცილი ტყავი ან ნაბადი). ზოგან „ჯინი“-ც გვხვდება. ჯინი ნაგის ფორმისაა და წნელისაგან არის მოწნული, რომლის სიგრძე უდრის 1,70 მ. განი კი 0,77 მ. დღეს ღურატყავისა და ქეჩა-ნაბდის ნაცვლად ტახტზე მატყლის ლოგინია დალაგებული

და ზედ სუფთა საფენია გადაფარებული. აქვეა დაქრელებული ძველებური ხის „კროკი“ სკივრი, რომელზედაც ამოჭრილია გეომეტრიული ფიგურები და ზოგან ადამიანისა და ცხოველის სახეები. ასეთ სკივრებში ინახება ძველებური ტანისამოსი და ზოგში კი სურსათ-სანოვაგე. ცეცხლთან დგას ძველებური ხის სავარძელი „ჩიკა“, რომელზედაც ოჯახის უფროსი ჯდებოდა. კედელთან მიმოფანტულია საოჯახო ქურქელი: ხონჩა, ღურკი (კასრი), ხეტი, თუნგი, ვაშრაპა და სხვა. წყალს ქალები ზურგით ეზიდებიან წყაროდან. მამაკაცი წყალს არ მოიტანს სირცხვილია. წყალს ეზიდებიან თუნგებით, „ვაშრაპით“ კარა თუნგია. საქიტე კასრში ალაგია ხის ქიტები (კოვზები) და კოხბო.

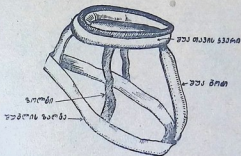

სურ. 73. კროკი.

მომთაბარე თუშებს სახლ-კარი ალვანშიც აქვთ, სადაც მათი დიდი სოფელია გაშენებული ქვემო და ზემო ალვანი. ქვემო ალვანში ფიქრული სახლებია, მომცრო და ერთ სართულიანი. სახლები ქალაქის ტიპისაა და კარ-ფანჯრებით არის გამართული. მათი შინწყობილობაც ქალაქურია. ეზო—კარმიდამო შემოღობილია და სახლები ქუჩის ორივე ნაპირზეა გამწკრივებული და იმერულ სოფელს წააგავს.

ზემოალვანაში დღეს დიდი მშენებლობა მიდის. წოვა თუშებმა 1924 წლიდან დაიწყეს ძველ ადგილიდან ალვანის შუა ვაკეზე გადმოსახლება და მთელი სოფელიც ახალ გეგმაზე შენდება. აგებულია ქვითკირის ორ სართულიანი სახლები. ოთახები ქალაქის ყაიდაზეა მორატულ-მოწყობილი და შიგ ყველაფერი ფაბრიკულია. გაყვანილია განიერი და სწორი ქუჩები და ეს უზარმაზარი სოფელიც ქალაქის შთაბეჭდილებას ახდენს.

ტ ა ნ ს ა ც მ ე ლ ი. თუშეთის ახალი თაობა იმოსება თანამედროვე ფორმის ტანისამოსით, მაგრამ თავზე კი ქალებს ჯერ კიდევ ხურავთ „კუჭურა“ და მანდალი. თქვენ აქ ნახავთ ახალგაზრდა თუშის ქალს მოკლე კაბაში და მაღალ ქუსლიან ტუფლებში კობტად ქალაქურად გამოწყობილს, რომელსაც თავზე ეს კუჭურა ხურავს და გამოხვეულია შავ მანდილში. მოდის ამყოლი თუშის ქალი დღესაც ვერ შერიგებია ამ მანდილის მოხდის შესაძლებლობას, რომელიც აქ ქალის ნამუსად ითვლება. კ უ ჭ უ რ ა მიტკლისაგან იკერება. ის ჩიხტის მაგვარია, რომელსაც თავზე მისამაგრებელი სალტები აქვს მიკერებული. კუჭურას „შუა თავის კვერი“ გატენილია მატყლით და ზედ შემოვლებული აქვს ქინძისთავის დასაბნევი გრებილი. ამ კუჭურას მიზანია თავზე მანდილი დაამაგროს.

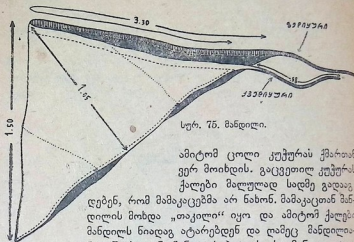

სურ. 74. კუჭურა.

მანდილი განიერია და კოჭებამდე უწყვეს. მანდილი იკერება შავი უსახო სატიინისაგან და სამ კუთხედი ფორმისაა. ის სადა და გაუწყობელია. წინათ სცოდნიათ ფოჩის მოკერება. მანდილის ორი ყური „ზედიყური“ და „ქვედიყური“ გრძელია, რომელიც 4,50 მეტრს აღწევს. თავბურვის წინ თუშის ქალი ჯერ კავეებს ჩამოუშვებს. გაუთხოვარ ქალს წინედ ჩამოშვებული ჰქონია ოთხი „კოწოლი“ (ნაწნავი), გათხოვილს კი ორი კოწოლი და ორი „კიკინა“ (კავი). შემდეგ ის თავზე კუჭურას დაიდგამს, კავეებს გაისწორებს და მანდილს იხურავს. ამისათვის იღებს მანდილის ქვედიყურს და თავშუბლზე მოიხვევს ისე რომ კუჭურას სალტები არ გამოჩნდეს. მაზე შემოიკრავს შავ სატიინის შუბლის სალტეს „თასაკრავს“, რომლითაც მანდილს შუბლის ნაოკი უკეთდება.

შემდეგ მეორე ზედიყურს აიღებს და მანდილს თავზე წამოიხურავს. მანდილი რომ არ გადავარდეს მას კუჭურაზე ქინძისთავით დაამაგრებენ. ეს გრძელი და გაშლილი შავი მანდილი თუშის ქალს სე-

ვდიან ელფერს აძლევს და მნახველზე ის მგლოვიარე ადამიანის შთაბეჭდილებას სტოვებს. მანდილს დღეს მხოლოდ გათხოვილი ქალები ატარებენ, წინათ კი მანდილი გაუთხოვარ ქალებსაც ხურებიან, მხოლოდ უკუქუროდ. მაშინაც კუქურა არ ენახებოდა, სირცხვილია და

სურ. 75. მანდილი.

ამიტომ ცოლი კუქურას ქმართან ვერ მოიხდის. გაცვეთილ კუქურას ქალები მალულად სადმე გადაადგდებენ, რომ მაშინაც კი არ ნახონ. მაშინაც მანდილის მოხდა „თაკილი“ იყო და ამიტომ ქალები მანდილს ნიადაგ ატარებდნენ და ღამეც მანდილიანათ წვეებოდნენ. მანდილს პატავსა სცემენ და „ტყეცილაობის“ დროს დედაკაცები ამ მანდილის შუაში ჩაგდებით მოჩხუბრებს ახავენდნენ. უნამუსობისათვის წინედ ქმარი ცოლს მანდილს მოხდიდა, მანდილ-კუქურაზე დააფურთხებდა და გადაადგდებდა, რაც ქალის უდიდესი შეურაცყოფა იყო.

მოხუცი თუში ქალები დღესაც ძველებურ უბიან კაბას იცვამენ. თუშის ქალის კოსტუმს შეადგენს: პერანგი, ფარაგა, უბიანი კაბა „ჩოხა“, მუხლსაფარა, ქათიბი და ტყავკაბა.

პერანგი იკერება მიტკლისა ან იარდლისა, მოკლე და გრძელ სახელოიანი. პერანგის წვრილი საყულო ზოგჯერ მოქარგულია. ამ პერანგზე იცვამენ მოკლესა და უსახლებო „ფარაგა“-ს. ფარაგა იკერება ბამბის ან სატინის ქსოვილისაგან. ფარაგის საგულეზე დაგვირისტებულია ფერად ხავერდის ან მაუდის ნაქერი, რომლის საყულო ამოღებულია და ზედ შემოვლებული აქვს ოქრომკედლის გრებილი. საგულე შემკულია ვერცხლის „ქინეალო“-თი, ძეწკვებით და ფულეებით. აგრეთვე აკერია „ვარშავის პეპელა“ (ვერცხლის ღილია). ფარაგას თუშის პატარძლები დღესაც იცვამენ.

ამ ფარაგზე მოხუცი ქალები იცვამენ უბიან ჩოხას. ეს გრძელი და მთლიანი კაბაა. ნაქსოვია თუშის ქალის მიერ და ფერით მუქი ლურჯია (ინდიგო). ეს შალის კაბა უბე განხნილია და ამ უბის

ორივე ნაპირზე დაკრებულა ფერადი მაუდი და შემკულია შიბითა და ჟინელოვებით. უბიან კაბის ბოლო გვირისტიან ტეხილ ხაზებით „ქუქუმოთია“ მოქარგული. კაბის უბე გახსნილია და გადმოწეული, რომ

სურ. 76. მანდილის დაბურვა.

სამკაულიანი ფარგა კარგად გამოჩნდეს. უბე კარგად რომ დადგეს კაბაზე შემოიკრავენ წვრილ სარტყელს „საქიკა“-ს. დღეს უბიან მთლიან კაბას არ ატარებენ. უბე გადაჭრილია და პატარძლები, როგორც ზედატანს, ფარავაზე იცვამენ. წინ იფარებენ შავ ან მუქ ფერის მუხლსაფარას (წინსაფარი), რომელზედაც შემოიკრავენ შალის ნაჭრილ სარტყელს. ამ უბიან ჩოხაზე იცვამენ მოკლე სახელოიან და უკან ნაოქიან შავ ქათიბს, რომელიც თავის კრილობით წააგავს მამაკაცის გრძელ ჩოხას. მკლავზე წამოიკვამენ „სახეულს“ (სახელო), რომელსაც ქათიბის მოკლე სახელოში შეიტანენ და შიგ მიამაგრებენ. სახელო ცალკეა და ის სამ ნაწილისაგან შესდგება: ქუროი, მაჯა და გამოსატეველა. ქურო სხეულისაგან ფერის მაუდისაგან ზოლებად „ზიკე-ს. მაკალათია, თუშეთი.

ბად“ იკერება. მაჯა და გამოსატეველა ფერადი აბრეშუმია. ზოგიერთ მაჯას სამი თუ ოთხი გამოსატეველა აქვს მოკერებული. ქუროს ამკომნენ ზორნაკით (სირმის გრეხილი), ისკუნტალით (ფერადი აბრეშუმის

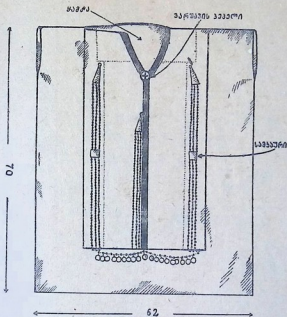

სურ. 77. თუშის ქალის ძველი კოსტუმი.

გვირისტი), კირკვენა და გუგუმა სახეებით. ქალის უბიან კაბას რამდენიმე ასეთი მორთული სახელო აქვს და დედაკაცები, დროსა და აღგილის მიხედვით, მათ იცვლიან. წინათ ქერივე ქალი ჭრელ ქუროს გადმოკეცავდა და ისე ატარებდა. ზამთარში ქათიბის ნაცვლად ტყავკაბას იცვამენ. ტყავკაბა ბევრ ჩაბრუნებულ ცხერის ტყავისაგან იკერება. ტყავკაბას სახელოსა და კალთა-ბოლოში ბევრი აქვს შემოვლებული. ტყავკაბა წელში გამოყვანილია და მისი კალთები დანაოქებული. წინათ ტყავკაბის სახელო ჩაჭრილი და ყუთმაჯიანი იყო. დღეს კი სწორ სახელოიანია. ფეხზე იცვამენ მატყლის ზოლიან წინდას და მაზე მაღალ ან დაბალ ყელიან ჭრელ ჩითას. ახალგაზრდობა კი ატარებს ყელიან და მაღალ ქუსლებიან ფეხსაცმელებს და ტუფლებს.

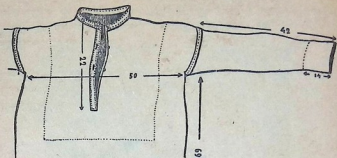
თუშის ქალებს უყვართ ყელყურისა და თითების სამკაულით შემკობა. ხანშესულ ქალებს ყელზე ჰკიდიათ გიშრის ან ქარვის მძივები შუაში ვერცხლის პატარა ჯვრით. თითზე უკეთიათ „დასევედლი“ ვერცხლის ბეჭედი, ყურებზე ჰკიდიათ „მელანქრიანი“ ვერცხლის საყურე.

თუშურ ტანისამოსის ეს ძველი ფორმა და მორთულობა ხმარებიდან უკვე გამოსულია. აქაური ქალები დღეს იმოსებიან ფაბრიკულ ქსოვილით და მოდაზე შეკერილ მოკლე შავ კაბას და გაუწყობელ

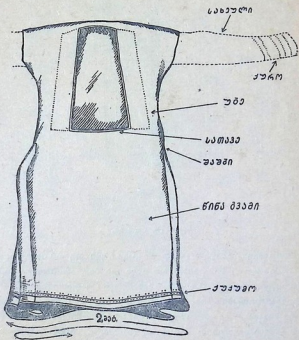

სურ. 78. ფარაგა.

ზედატანს იცვამენ. იმაზე აცვიათ შავი ან მუქი ფერის პალტო. უპალტოდ თუშის ქალი სახლიდან არ გავა და ზამთარ-ზაფხულ აქ პალტოს ატარებენ. მათვის პალტო თანამედროვე ქათიბია და უპალტოდ გავლა სირცხვილია. პატარძლები პალტოს შიგ იცვამენ ფარაგასა და მოკლე უბეს, რომელიც შემკულია წმინდა შიბით (ვერცხნლეულის ძეწკვი ფულებით შემკული) და ხმალა შიბით (უფულო). გათხოვილი ქალები მანდილს ატარებენ. თუშის მანდილოსნებს შავი ტანისამოსი უყვართ და ყველანი შავად დათალბულია. ფერად ტანისამოს გაუთხოვარი ქალები იცვამენ და მანდილსაც არ ატარებენ. მათ აცვიათ

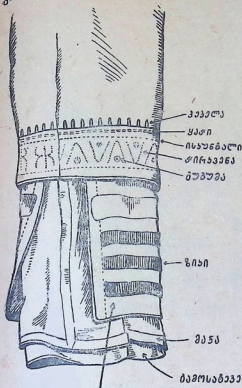

სურ. 79. პერანგი.

სურ. 80. უბიანი ჩოხა.

ქალაქურ მოდაზე და ეს ახალი ფორმა აქ აღევანიდან შემოდის. მაგრამ გათხოვდება თუ არა ქალი მაშინვე შავ მანდილ-კაბით შეიმოსება.

ქურო

სურ. 81. სახეული.

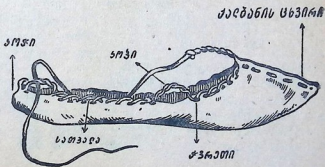
ტად გაწყობილ ჩოხა-არხალუხს, და წელზე იკრავენ სევადიან ქამარ-ბანჯალს. ზამთრობით ზედ იცვამენ ქათიბს(ქულაჯა) და თავზე ზურაგთ თუშური ნაბდის ქუდი. აცვიათ აგრეთვე უბრალო შარვალ-ხალათი. ფეხზე იცვამენ აზიურ ჩექმებს, ბოტინკებს, წულებს და სხვა. კრულ ჩითებს ახალგაზრდობა შინაურობაში თუ ატარებს. თუშებს ნაბადი და თექაც უყვართ, რომელსაც მუდამ თან ატარებენ.

მამაკაცები იცვამენ ჩოხა-ახალუხს. ჩოხა ადგილობრივ ტოლისაგან იკერება, ახალუხი კი სატინისაგან. ახალუხის გულისპირს ზოგჯერ გეომეტრიულ ფიგურებიან „ქირკვენათი“ აკრულდებენ და მამალ-დედალ „ხრიკებით“ იკრავენ. წინათ ახალუხზე მამაკაცებს აბრეშუმის მოკლე „ფილეტკა“-ც ცმიათ და მასრებიანი გრძელი ჩოხა, რომელიც უკან ჩიქებით ყოფილა დანაოქმებული. წინათ იცვამდენ კრულ ტოლის შარვალს, ფეხებზე კრულ წინდებს, ჩითებს და ქალმანს. მუხლებზე კი იკეთებდენ პაქიჭებს, რომელსაც ჩასაკრავით იკრავდენ.

დღევანდელი ახალგაზრდობა ატარებს მოკლე და ტანზე კობ-

სურ. 82. ახალი კოსტუმი.

სურ. 83. ქალბანი.

6. ხალხური ჩვეულებანი

ხალხური ჩვევანი მკიდროდ დაკავშირებულია საზოგადოების სოციალ-ეკონომიურ ყოფასთან და ამიტომ საზოგადოებრივი ცხოვრების ფორმაციასთან საუკუნეებით გამოიმუშავებული ეს ჩვევებიც ცვალებადია. თუშეთის საზოგადოებრივობა თემურ წყობილებას არ გასცილებია და მისი ადათ-წესებიც ამ თემობრივობის სულითაა გატენილი. მაგრამ დღევანდელ სოციალისტურ მშენებლობის ხანაში თუშეთშიაც ადგილი აქვს დიდ სოციალურ გარდატეხას და ამასთან დაკავშირებით იცვლება ძველი ყოფის დამახასიათებელი ჩვევები და თანდათანობით იჭრება და მტკიცდება ახალი საზოგადოებრივი წესები. ამ მხრივ თუშეთი დღეს ფორმაციის ხანაშია, სადაც ძველი და ახალი თაობა და მათი ჩვევები არსებობისათვის იბრძვიან და ამ კიბილში ძლეული ძველი მამაბაპური წესებიც ცხოვრების არედან გადიან. ჩვენ აქ შევეცდებით ამ წარმავალ წესებს ფართედ შევვებით.

მაგრამ ამასთანავე უნდა აღინიშნოს, რომ ეს ძველი ჩვევანი თუშეთის ყველა თემებში ერთგვარად არ შემონახულა. წოვასა და მომთაბარე თუშებში (ზემო და ქვემო ალვანი) ძველ მამაბაპურ წესებს არ მისდევენ და უკვე მივიწყებულია; მხოლოდ მოხუცებს თუ ახსოვთ ამ ჩვევების შინაარსი და შესრულების წესები. მთათუშეთში ხალხური ჩვევები შედარებით კარგად დაცულია ჩალმის თემში, სადაც ძველ ტრადიციულ წესებს დღესაც ასრულებენ. წინათ კი თემობრივ წყობილების დროს თუშეთის ყველა თემებში ერთნაირი ადათ-ჩვევები იყო გავრცელებული, მაგრამ შემდგომში ბარში ჩასული თუშები მოქცნენ ბარის და ამ შემთხვევაში კახეთის გავლენის ქვეშ და თანდათანობით მიივიწყეს თავიანთი ძველი მამაბაპური ჩვევები.

ამასთანავე ადგილზე გამოკითხვისა და შედარებების საშუალებით ირკვევა, რომ უოფა-ცხოვრებისა და ადათ-ჩვევების მხრივ წოვასა და მთათუშელებს შორის წარსულში ერთგვარობა ყოფილა და თემურ წოვათაში იმავე წესებს ასრულებდენ, როგორც დღეს ჩალმა თუშებშია დაცული.

თემურ თუშეთის საზოგადოების ზნეობრივი ურთიერთობა განმტკიცებული იყო დამობილებისა და და-ძმურ ვაფიცვის ადათებით. ძმობილები ქირში და ლხინში განუყრელი იყვნენ. ერთად იბრძოდენ და კვდებოდენ. ლალატი და ძმობილის ზურგის შექცევა თემში დიდი სირცხვილი და დანაშაული იყო. იმ დროს უძმობილოდ თავდაცვა და არსებობაც ძნელი იყო და ამიტომ ახალგაზრდობა ერთ მანეთს ეძმობილებოდენ. ამ მიზნით ოჯახში იმართებოდა პატარა სადილი, სადაც ორი ვაჟაკი ერთმანეთს ძმობას შეფიცავდა და

სიმტკიცის ნიშნად სასმლით სავსე ყანწში ტყვიას ჩასთლიდნ და ხელგაყრილები შესევამდნ. ამგვარ ძმობილს ახალგაზრდა თუშის ქალიც ეძებდა, რომელიც მუდამ მრტაცების საფრთხეში იყო და მას თავდაცვისათვის სჭიროდა გულადი ძმობილი. დამპური გაფიცვა ქალის ოჯახში ხდებოდა, სადაც მცირე სუფრა იზღებოდა და ქალ-ვაგი დამძობაში იფიცებოდა. სიმტკიცის ნიშნად რძიან ქიქაში ვერცხლის ფულს ჩააგდებდნ და ორივენი შესევამედნ; ვისიც ხელში ქიქა დიცილებოდა ფულიც მას რჩებოდა; დობილი ძმობილს უქსოვდა კრულ წინდა-ჩითებს, ძმობილი კი მას ყველგანს რაინდულად იცავდა. დრომ დამძობილების ეს წესები მოსპო და თუშეთის ახალგაზრდობაჲ დღეს ის უკვე მივიწყებულა.

უქმე და ხატობა-დღეობებში აქაური ახალგაზრდობა ერთად იკრიბება და „ჯარობა“ იმართება ლხინ-ცეკვა-თამაშით და სხვა გასართობებით. აქ ხდება ახალგაზრდა ქალ-ვაგის გამიჯნურება და ტრფილი, რომლის გამომკვლავნება თემში ჯერ კიდევ სასირცხვილოდ მიიჩნიათ და სიყვარულით აღგზნებული თუში თავის მიჯნურს ასე ეტრფიალება:

„ზეცას შენ შუქურ მარსკვლავო, მნათობო ხმელეთისაო, ავაი შენ, ქალო ლამაზო, შუქი გაქვს ნათელ მზისაო. ტანადა გვეხარ ნამყენსა, ამოსულ ალვის ხესაო, ავალეები გიგაგს მაყვალსა, ქალის პირს ამოსულსაო. წითელი ლოყა შეგშენის, თვალი ხარ ქალებისაო, თეთრი ბროლის ყელ-ყური ღამეს ანათებს ბნელსაო. ხშირს უბანს ქალო, შენ სდგეხარ, სახლი გაქვს ქეიტკირისაო, წყალი შორსა გაქვს საზიდი დილ-დილით ზომავ გზასაო, შენ მენანები ქალაი შორით რომ ზიდავ წყალსაო. ერთხელ შარაზე დამიხედი, თუნგი გეკიდა წყლისაო, გვერდითა სხვანი მოგდევდენ, მათ უმშვენებდი მხარსაო. ქალო, ამდენი ქებითა ნუ გაიდიდებ თავსაო, დღეს ერთი ყვავის ყვავილი, ხვალ ბევრი იმისთანაო“.

ლხინში გარმონს უკრავენ და ტაშს აყოლებენ. ცეკვავენ თუშურ ლეკურს. ცეკვის დროს მამაკაცი ხელებ გაშლით და ფეხის ცერების გასმით წრეს შემოუვლის. მას თუშის ქალი მორცხვად და გოგმანით გაეთამაშება, რომელიც თავს დახრის და ცეკვის დროს ცალ ხელს ცოტათი ასწევს და ისე უვლის. ცეკვა უწყვეტია და მოთამაშებში ერთმანეთს შეენაცვლებიან.

სიმებიან საკრავებში აქ ჩონგურიც გავრცელებული. უკრავენ ქიანურსაც. ჩონგური მთლიან ხისგან არის გამოთლილი და სამ ლარია-ნია. ქიანური მუცელ მრგვალია და მას ქამანჩით უკრავენ. ამ სიმე-

ბიან საკრავებს უფრო მამაკაცები უკრავენ და თან საგმირო და სატრფიალო ლექსებს ამღერებენ. ლამაზი და ტკბილ ზმოეანია ეს თუშური ჩონგური. რომელთან შეხმატკბილებულია სევედიანი თუშური სიმღერაც. ამ სიმღერას არ ახასიათებს ჰანგის სიკრფლე და ნაირობა; ის უფრო ერთფეროვანი და მონოტონურია. თუშურ სიმღერებში ცნობილია „თუში ქალის ტირილი“, რომელსაც აქ ზშირად უკრავენ და ძღერაინ.

სურ. 84. ციკვა.

ჯარობის ამ ლხინში და ხატობა-დღეობებში ხდება დღეს მშობლების მიერ თავიანთ სარძლო-სასიძეების არჩევანიც. და თუ მშობლებს შორის მოწონებას ადგილი ექნება, მაშინ საქმის მოსაგვარებლად „მარჯანკალს“ გზავნიან. მაგრამ წინათ თუშეთის ახალგაზრდობა ასეთ საშვალეებსაც მოკლებული ყოფილა და მათი ბედი დედის მუცელშივე თურმე წყდებადა. ამ მიზნით თუშებში „მუცლად შათქმა“ სკოდნიათ. როდესაც ორი შეხათრებული ოჯახის რძლები ფეხმძიმედ შეიქმნებოდენ ორივე ოჯახი ერთმანეთს შეფიცავდენ-, რომ თუ ქალ-ვაჟი გაუჩნდებოდათ ცოლ-ქმარი უნდა ყოფილიყვნენ და თუ ქალები ან ვაჟები ერთმანეთის დობილები და ძმობილები. ამ პირობის დარღვევა არ შეიძლებოდა და დამნაშავეს სისხლი უნდა ეზლო. როდესაც მუცლად შეთქმული ქალი 15-16 წლისა ხდებოდა მაშინ ვაჟის მშობლები ქალისას გზავნიდნენ სასიძოს ძმასა და ბიძას

პატარძლის დასაქერად და წამოსაყვანად. პატარძალი ემაღებოდა და რომელიც ყოჩალი პატარძალი იყო მას ერთ კვირას ეძებდნენ, შემდეგ ძლივს დაიჭერდნენ და საქმროსას წაიყვანდნენ. სკოდნიათ აგრეთვე მტარე წლოვანთა აკვანში დანიშვნა, მაგრამ ეს წესები კარგა ხანია მოსპობილა და დღეს მოხუცები ძლივსლა იგონებენ.

სურ. 85. თუში მოღვესე თისო ბელადიშვილი.

მოტაცებით ცოლის შერთვა თუშებში წინათ სასახლო და სავაჭარო საქმედ ითვლებოდა. მაგრამ ამ მოტაცებას თან სდევდა სისხლის აღების მძიმე წესები. მოტაცებულ ქალს ვაგი თუ არ მოსწონდა მშობლებში გაიქცეოდა და მაშინ მისი ოჯახი მომტაცებელზე შურს იძიებდა და მას მოსაკლავად დასდევდა. სისხლის მაძიებელი ქალის შმა იყო. თუ შერიგება ხდებოდა, მაშინ მომტაცებელი სადილს გამართავდა, შუაქაცებს დაიწვევდა და რა ჯარიმასაც ბჭეები მიუსჯიდნენ მას უნდა ფულით, თუ საქონლით გადაეხადა.

ჩვეულებრივ ძალით მოტაცებისათვის ჯარიმად რვა ძროხა დაწესებული, ნებიითი შემთხვევის დროს კი ერთი ძროხა და ცხვარი. მაგრამ ამ ჯარიმიდანაც შეიძლებოდა განთავისუფლება, თუ ვაჟი ქალის მოტაცების უმალ მოასწრებდა თავის სოფლის სასაფლაოზე პირველად გასვლას და მოწმის თანდასწრებით დაძახებას, რომ მან ქალი მოიტაცა. მაშინ ვაჟს ჯარიმა არ გადახდებოდა და საცოლეც მას რჩებოდა. მაგრამ თუ ამ შემთხვევაში ვაჟს ქალის მშობლები დაასწრებდნენ და ვაჟის სოფლის სასაფლაოზე პირველად ისინი გავიდოდნენ და დაიძახებდნენ, ვაჟს ჯარიმა უნდა მიეცა.

დღეს ქალის მოტაცება თუშეთში იშვიათი შემთხვევაა, მაგრამ მომტაცებელ სიძეს შეურაცყოფილი ცოლის ძმა დღესაც მტრობს და მათ შორის შესაძლებელია ცემა და მკვლელობაც.

თუშები ქალს გვარში არ გათხოვებენ და სხვა გვარშიაც ნათესაური კავშირი ექვს თაობამდე გრძელდება. ქალის თავის სოფელში გათხოვებასაც გაუბრძიან და სცდილობენ სხვაგან გაათხოვონ. ოჯახში შერთვა-გათხოვების საქმე ჯერ კიდევ მშობლებისა და ოჯახის უფროსების ხელშია. მართალია, აქაური ახალგაზრდობა ებრძვის ამ უკულმართ ჩვევებს და საბჭოთა ხელისუფლების კანონმდებლობით ცდილობს მოიპოვოს თავისუფალ სიყვარულისა და შეუღლების უფლება, მაგრამ ძველი ოჯახის გავლენა აქ ჯერ კიდევ ძალაშია, რომლის ერთბაში გადალახვა გაუთვითცნობიერებულ ახალგაზრდა თუშისათვის არც ისე იოლი საქმეა.

ქორწილი. ჰასაკში ჩამდგარ ქალისა და ვაჟის მშობლებს ერთმანეთის ხათრი თუ აქვთ, მაშინ ვაჟის დედამა ქალის მშობლებს მაჰანკლად ძმას ან ბიძაშვილს უგზავნის. სამაჰანკლოდ მიმავალს უკან მუგუზხალს ესვრიან, რომ ეშმაკები დაფრთხებიან და მაჰანკალს ხელი მოემართებაო. მაჰანკალი ქალიანთ რამდენჯერმე მივა, მაგრამ მას გარკვეულ პასუხს არ აძლევენ და საქმესაც განგებ აქიანურებენ, სანამ ნათესავე-მოკეთებებისაგან ამის დასტურს არ მიიღებენ. ამ შემთხვევაში გადამწყვეტი მნიშვნელობა ეძლევა ქალის მამას, ძმას და ბიძებს. და თუ რომელიმე მათგანი წინააღმდეგია, ქალის გათხოვება გაძნელდება. შეთანხმებისას მაჰანკალი სიმტიციის ნიშნად ოჯახის წევრებს ხელს ჩამოართმევს და „ხელმისაცემლო“ არაყს შემოიტანს და თეთრ მანეთიანსაც პურზე დასდებს. არაყით დაილოცებიან ახლად დანიშნულთა ბედნიერებაზე. პურზე ნადებ მანეთიანს პატარძალს გადასცემენ და მაჰანკალს კი საქმის მოგვარებისათვის წინდას უფეშქაშებენ. მაჰანკალი მოაჯდება ცხენს და მღერით სასიძოსას გაჰყენდება და სოფელში შესვლისას გამარჯვების ნიშნად თოფს გაისვრის. მაჰანკალი სახლში შედის და მას სუფრას გაუშლიან. ამას ჩქარა მოყვება „ლიშანისათვის“ ან „საწესოსათვის“ მზადება. ვაჟისას აცხობენ პურს,

გამოხდინან არაყს, ყიდულობენ შაქარს რამდენიც სარძლოს სოფელსათვის საჭიროა. პატარძლისათვის ამზადებენ საქათიბეს, მანდილს, მუხლსაფარას, წულებს და სხვა. ერთი კვირა რომ ჩამოივლის ყველა ამ ნამზადისს წაიღებენ და სანიშნოდ წავლენ: მაქანკალი, ვაეის დედ-მამა, რძალ-მავლი და მული. ქალის ოჯახი მათ სადილს უმართავს და პატივსაცემად სოფელსაც დაპატიეებს. პირაფარებულ პატარძალს პირველად აქ გამოიყვანენ. ვაეის მშობლები სოფელს უმასპინძლებოდა პურით და არაყით. შაქრის ნატეხებსაც ყველას ჩამოურიგებდნენ. ვინც აიღებდა იტყოდა: „ესე ტკბილად დაგიბერდენ ახალი ყვავილებით“. აქვე წყდება ქორწილის გადახდის დრო და რიყხვი. ჯვარსაწერად მეფე მაყრებით და ეჯიფით პატარძლისას მიდიოდა რომელსაც თან მიჰქონდა „ჯვარსამწერლო“, ორი ხელადა არაყი, პური და ნახევარი ყველი. მაყრები სიმღერით და თოფების სროლით პატარძლის ოჯახში შედიან. ეჯიფი პატარძლის მოსაყვანად გადის, რომელიც ცალკე ოთახშია ჩაკეტილი. მორთული პატარძალი და მისი „მომრთაენი“ უცდიან ეჯიფის დაკაკუნებას. ეჯიფი სარკმლიდან შესძახებდა: „აბა კარები გახსენითო“. პატარძლის მომრთაენი უპასუხებდნენ: „იამთვენი ღირს თუ არა და სხვაგან იყიდეთ“. ბოლოს მაინც რიგდებიან 4 თუ 5 მანეთად და ეჯიფს კარებს უღებენ. ეჯიფი შევა, პატარძალს ხელს წაავლებს და გაიხუმრებს: ეს პატარძალი იაფი ან ძვირი ღირებულაო. ეჯიფი და მდადე პირაფარებულ დედოფალს გამოიყვანენ და ნეფეს გვერდში მოუსვამენ. მაყრები დაიმღერებენ:

„ასრე მოვალ და მოვცურავთ ბეჭთა არ შეგიტყვესაო,
წასვლა სჯობს წამავლისა, აქ დამრჩომისა ლოგინო“.

წინათ თუშეთში ეკლესია და მღვდელი არ ყოფილა და ნეფედოფალს დიკანოზები თურმე დალოცავდნენ. შემდეგ კი ნეფე-დედოფალს ეკლესიაში მღვდელი ჯვარს სწერდა. ეკლესიაში ნეფე-დედოფალს ტოტებიან გვირგვინს დაადგამდნენ, ფეხებთან ხანჯალს უღებდნენ და გვერდში ეჯიფა, დადე და მეჯვარე ამოუდგებოდნენ. წოვა—თუშები სასიძოს კლიტე-გასაღებსაც აძლევდნენ, რომელსაც ის კეტავდა და ჯიბეში იღებდა. ჯვრის წერის შემდეგ ნეფე-დედოფალი ფეხს ხანჯალს გადააბიჯებდნენ და ეკლესიიდან გამოდიოდნენ. ხანჯალს ეჯიფი აიღებდა და ქარქაშში ჩაიგებდა და კარში თოფებს გაისროდნენ. ნეფე-დედოფალი მაყრონით ისევ ქალიანთა შებრუნდებიან, სადაც მცირე ქორწილი იმართება და ერთ ღამეს რჩებიან. მეორე დღეს დედოფალი ნეფისას მიჰყავთ. პატარძლის სახლში ამ დღეს სამ კოტორს აცხობენ და დედოფლის გაცილების მიჯნაზე ძმები ერთ კოტორს გასჭრიან და გამომშვიდობებისას დაიმღერებენ:

„დაბრუნდი დაო, დაბრუნდი დართულო ჯარანსავითა,
ფეხი წადგი და წაჩოდგი მილახენ ჩალსავითა“.

გულაჩუყებული პატარძალი იცრემლებს. ქალის მაყრები მღერიან:

„რა კარგი ქალი მოგვცით, თუ არ მოგვიკლავთ შიმშილითა,
მოდო ნუ აქმევთ ქერის პურს არ ჩვენ გაგვიზრდივ ბრინჯითა“.

ამაზე ვაჟის მაყრები შესძახებენ:

„დავლიოთ ღვინო დავლიოთ, მანამ ერთმანეთს ვხედავთო,
წუხილ მაშინიც გვეყოფა, შავ ლოდს რო ამოგხედავთო“.

ერთ კოტორს აქვე შესჰამენ და მაყრონი დაიძვრის. ვისაც მარდი ცხენი ჰყავს ის დაწინაურდება და ვაჟის ოჯახს ახარებს მაყრონის მოახლოვებას. ეჯიფი მახარობელს ფულით ასაჩუქრებს. ამ დროს ანთებენ ბუკვანის მაშხალებს და მას მაყრები ნიშანზე ესვრიან, ვინც მოახვედრებს და მაშხალას გადმოაგდებს მას ეჯიფი ფულით ასაჩუქრებს ამ ფულს მაყრები შემდეგ პატარძალს გადაულოცავენ. ნეფე-დედოფლის შემოსვლისას დაიძახებენ: „ვისაც მოველოდ, მოვიდა; შენ გულო, გამხიარულდი“. ნეფე-დედოფალს კარებში მულ-დედამთილი მიეგებება, ტკბილს შეაქნევენ და დაიმღერებენ:

„ხალო, ბედითამც მოგვიხოლ, ბედსა მოგვიტან ტერფითა,
ხელთა ყრმა, ზურგით აკვანი, ზედ ქუდი ათას ხნიანი“.

ნეფე-დედოფალს პირველად სახლის კერასთან მიიყვანენ, თუ ის არ არის თუნუქის ღუმელთან, რომელზედაც ალაგია პური, არაყი და ლუდი, ზედ სამი ანთებული სანთელია მიკრული. ამ კერის გარშემო ნეფე-დედოფალს სამჯერ შემოატარებენ და მათ წინ უძღვის ხანჯალ ამოწვდილი ეჯიფი, რომელიც ამ ხანჯალს კერსა სცემს და იძახის: „ჯვარი წინა, ჯვარ უკანა, ანგელოზო შინ შემოდიო“.

აქედან ნეფე-დედოფალს ეჯიფი, დადე და ორი ნათესაეი მამაკაცი საფუარში (სალუდე) შეიყვანს, სადაც „სალუდიან კოდებია“. აქ ნეფე-დედოფალის ფეხებთან საკლავს დაჰკლავენ, ყველას ხელში ანთებული სანთლები უჭირავთ და ნეფე-დედოფლის იღბლიანობაზე ლოცულობენ. ამ საკლავს გადასცემენ სანდოსა და ახლობელ პირს, რომ მისი ნაწილი არავინ მოიპაროს ან და ნაწლავი ძტრობით ვინმემ არ გაკვანძოს, რომ ამით ნეფე არ შეიკრას (სქესობრივად არ მოუძღურდესო) და მათი ცოლ-ქმრობაც არ გაუბედურდესო.

სალუდიდან გამობრუნებულ ნეფე-დედოფალს საქორწინო სუფრაზე დასვამენ. დედოფალს დადე მოუჯდება, ნეფეს კი მეჯვარე. პატარძალს პირს არ ახდიან და მას კალთაში ვაჟს ჩაუსვამენ. პატარძალი ბავშვს ტკბილეულით ასაჩუქრებს და ყელზე მას კრელ წინდას ჩამოჰკიდებს. ნეფე-პატარძალს ვაჟის დედისძმები, „სადედისძმო ჯვარს“ მთართმევენ და წინ დაუდგამენ. ხის ჯვარი მრგვალ ქადაშია ჩასმული, რომლის წვერებზე ვაწლებია ჩამოცმული და ზედ ერთი წყვილი წინდაა გადაკიდებული. ამ ჯვარს ცარიელ ჯამსაც მიუდგამენ. ნათესავ-მოკეთეები მიდიან ჯვართან, შესაწევ ფულს ჯამში აგდებენ და ჯვარზე კი კრელ

წინდებს ჰკიდებენ. ეჯიფი დგას და იძახის: „ააშენოს ღმერთმანო“¹. პატარძალი სუფრაზე არაფერს შესქამს სირცხვილია. მას მომრთავი ქალები ცალკე ოთახში გაიყვანენ და იქაქმევენ. ქორწილი ერთი დღე და ღამე გრძელდება, რომელიც ხშირად ჩხუბითა და აყალმაყალით თავდება.

სურ. 86. ნეფე-დედოფალი.

ქორწილის დასასრულს ნეფე-დედოფალს ეჯიფი ხანჯლის წვერით გვირგვინს მოხდის და საწოლად წაიყვანს. წინად გვირგვინის მოხდისას ქალის მაყრები ცდილობდნენ ნეფისათვის მათრახები დაერთყათ, მაგრამ მას მისივე მაყრები იცავდნენ და ნეფეც კარში გაეარდებოდა. ცოტა ხნის შემდეგ ნეფე ისევ უკან შემობრუნდებოდა და პატარძლის მაყრებს უმასპინძლდებოდა.

ეჯიფი ჯერ მეფეს წაიყვანს და დააწვენს, შემდეგ დადე პატარძალს შეიყვანს. გვირგვინის მოხდის მეორე დღეს „წყალზე გასვლა“ იციან. ამისათვის დედამთილი კოტორს აცხობს და მეზობლებს დაიწვევს. პატარძალს თუნგს აკიდებენ, წინ გაუძღეება, მეკელე (ბედნიერი ფეხის), რომელსაც ეს კოტორი და არაყი მიაქვს და წყალზე წაეღენ. წყაროზე კოტორს გასჭრიან და პატარძლის იღბლიანობაზე დაილოცებიან. პატარძალი ჭურჭელს გაავსებს, ზურგზე აკიდებს და

მეკვლეს გამოჰყვება. გზაზე თუნგს სხვები ართმევენ და პატარძალს მეკვლე თავის ოჯახში შეიპატაებებს და არაყით დალოცავს. პატარძალი მეკვლეს წინდით ასაჩუქრებს.

მესამე დღეს იციან „ქ ვ ა ლ ა დ გ ა ს ვ ლ ა“. პატარძლისას მიდის მეკვლე და ორივენი ნამგლით ყანაში გავლენ და იქ ნამგალს რამდენჯერმე მოუსვამენ. ერთი კვირის შემდეგ პატარძალი დედმამის ოჯახში ბრუნდებოდა „ფ ე ხ ბ რ უ ნ ე ბ ა“. პატარძალს მიჰქონდა ძღვნად პური ყველი, არაყი და ლუდი. ის წაიყვანდა რამდენიმე კაცს და ნეფით დედმამისთან მიდიოდა. აქ პატარძალს დალოცავდნენ და ის მეორე დღეს უკანვე ბრუნდებოდა. წამოსვლისას პატარძალს მშობლები გამოატანდნენ ხურჯინს, რომელშიაც ეწყო: ნამგალი, საჩიჩელი, წინდის ჩხირები და ვერცხლის შიბიანი ერთი ხელი ტანისამოსი. თუშის ქალის მზითვიც ეს იყო და სხვას არაფერს ატანდნენ. პატარძლის სოფელს სიძემ ერთი წლის განმავლობაში „ს ა ქ ა ლ - თ ა ნ ო“ უნდ გადაუხადოს. სიძე ძღვნით და საკლავით პატარძლისას მივა, სოფელს დაიწვევს და უმასპინძლდება. ახალ სიძეს საქალთანოს სოფელი არ შეარჩენს და ვინც არ გადიხდის ქალები მას არბევენ, ართმევენ ქამარ-ხანჯალს, ცხენის საკმახს და ეტყვიან, ტიტველ ცხენით მიბრძანდით. დარბეულ სიძეს მოკეთე დაუდგება თავდებად და ქალებიც ჩამორთმეულ ნივთებს უკანვე უბრუნებენ. დანიშნულ ვადაზე სიძემ საქალთანო თუ არ მიიტანა, მაშინ საქალთანო თავდებს გადახდება.

„ჯ ვ ა რ ი ს კ ა რ ა“-დ პატარძალს დედამთილი წაიყვანს. სანამ ჯვარისკარად პატარძალი არ წაევა მას მიცვალებულის დანახვა არ შეუძლია. ამიტომ დედამთილი გამოაცხობს კოტორს და პატარძალს ქმრის სალოცავ ხატში წაიყვანს, სადაც პატარძალს ალოცებენ და ბედნიერებას შესთხოვენ. პატარძალს სამ წლამდე ოჯახის უფროსების ხმის გაცემა ეკრძალება. მას არც თავის ნეფესთან შეუძლია აშკარა საუბარი. თუ პატარძალი ოჯახში აღრე აიძრახავდა მას „ტაბარუკა“-ს (უჭკუოს) ეძახდნენ. პატარძალს შეეძლო აშკარა საუბარი მხოლოდ რძალთან და მულთან. მასვე ევალებოდა მამამთილ-დედამთილის ფეხისა და ხელპირის დაბანა.

გაივლიდა ხანი, დაახლოვებით სამი თუ ოთხი წელიწადი მინც და ახლა მამამთილი მოიხსურებდა რძალთან აძრახვას „ა ქ კ ვ ა ვ დ ო - მ ა“-ს. ამ მიზნით, როცა ოჯახში რაიმე ნამზადისი იქნებოდა, მამამთილი აიღებდა არყიან ყანწს და იტყოდა: „კეთილ იყოს ეს ჩვენი უნძარახობა და ერთმანეთის მოხატრება აქკვავდომო.“ მეორე ყანწს პატარძალს მისთავებდა, რომელიც მორცხვად ართმევედა და იტყოცოდა „გაფიშარჯოს.“ ამ აძრახვაში პატარძალი მამამთილს წინდას აჩუქებდა. მამამთილი კი მას აძლევდა მუხლსაფარს ან სხვა მცირ-

რამე საჩუქარს, შემდეგ ასეთივე წესით აუძრახავდა მას დედამთილს და მაზლი.

თუშებში ცოლქმარი ერთმანეთს სახელს არ დაუძახებენ. ცოლქმარს ასე უხმობს: ვეგე კაცო. ქმარი-ცოლს: დიაცო, სახლობავ, ბებერო. პატარძალი სახელის ნაცვლად მაზლს ეტყვის: ბიჭო, მულს კი ქალო, მარწყო, თეთრო, ჭოჩორა და სხვა. პატარძლისაგან თუშის ოჯახი მოითხოვდა ნაშუსიანობის მტრკიცედ დაცვას. ცოლქმრობაში ღალატი სამარცხვინო და დიდად საძრახისი საქმე იყო:

„ქალო შენს მოღალატესა ზევით ღმერთი გაუწყრესა, სალბუზისა მინდორზედა ნიავექარი აუტყდებავ; მტერზე ამოღებულ ხმალსა ვადაშიაც გაუტყდესა, მტერზე ამოღებულნი თოფი ჩახმახშიაც გაუტყდებავ“.

ამიტომ ცოლის გაუპატიურება ან ღალატი თუშებში უსისხლოდ არ ჩაივლიდა. მრუშობისათვის ქმარი ცოლს ცხვირსა, თმასა და ან მკლავს აჭრიდა. დამწუნებელ ცოლს კი ქმარი „ქვეთილა“-ს ადებდა და განსახლვრულ ვადამდე მისი შერთვაც არავის შეეძლო. ქალის შეცდენისათვის დამნაშავეს 60 ძროხა უნდა გადაეხადა. ცოლის მრუშობაში ცოლისმწამებელს ქმარი ძროხას მოუკლავდა, ცოლს კი მშობლებს უგზავნიდა. შეურაცხოფილი მშობლები ცილისმწამებელს სამართალში იწვევდა და ის თუ გამტყუნდებოდა ქმარი ცოლს უკანვე მიიღებდა და დაზარალებულს ძროხასაც უზღავდა. ქმარი ზოგჯერ ცოლსაც სცემდა, მაგრამ ქალს არავინ შეეშველებოდა. რადგანაც გვირგვინოსანი ცოლია და ქმარსაც ნება აქვს დასაჯოსო.

(თუშებში უწვილო ქვრივი თხოვდებოდა, შვილიანის გათხოვება კი საძრახისი იყო.) ქვრივი ქმრის ოჯახიდან ვერ გათხოვდებოდა. ის მშობლებში გაიპარებოდა და იქიდან თხოვდებოდა. მაგრამ პირველი ქმრის ოჯახი მას მაინც მწყურალად დაადგებოდა სანამ ის „ქვრივის შესამრიგებლო“-ს არ გადაიხდიდა.

შერიგების მიზნით გათხოვილი ქვრივი თავის მეორე ქმარის ძმას წაიყვანდა და პირველ ქმრის ოჯახში ძღვნით მოდიოდა, სადაც სუფრა გაიწლებოდა, დალევდენ მიცვალეზულის შესანდობარს და ამითი რიგდებოდენ. დღეს ეს წესები უკვე მოსპობილია და აქაურ პატარძლებს ნაკლებად აწინებთ მშობლებისა და მოძალადე ქმრების მუქარა და ბედით უკმაყოფილო პატარძალიც ხშირად ასე მოსთქვამს:

„ავტირდე, როგორ ავტირდე, შავი და ბნელი ქალიო, გვერდითა ჩამომისვიან სიკვდილის ფერი ქმარიო, კუპრშიაც ამოდულდება ჩემი მაქანკლის სულიო, რად შეველ ეკლესიაში, რად დავიწერე ჯვარიო“.

ამ ნიადაგზე არის თავგანწირვის შემთხვევაც:

გულდანთას მოწყდა მასკვლავი, ჯვარბოსელს დაჯდეს წყალზედა,
ვინა ხარ სულეთს რო მიხოლ, თმაზე რო ისევამ ხელსაო,
იქნებ ხეცოის ანაი მამისძმის გაჯავრებული.

მე წინად ვითხარ ბიძაო, მე ქმართან აღარ დაეღებე,
ავდგები თავსა მოვიკლავ, შენ ჩემ ცოდვაში ჩადგები,
სულეთს გიჩივლებ ბატონთან, მე ქალ ტირილით შევდგები,
გიჩივლებ, ვადგახდევინ, შენ ჩემ მსახური ვახდები.

დღეს საბჭოთა კანონმდებლობა ძველ ადათით და ძალდატანებით შეუღლებულს ცოლქმარს საშუალებას აძლევს თავისუფლად იმოქმედონ და მათათუშეთშიაც ცოლქმარის გაყრაც ხშირია.

მ შ ო ბ ი ა რ ო ბ ა. წინად თუშის ოჯახში ცოლის გაბერწება და უშვილობა სამძიმო იყო და თუშის პატარძალი შვილიერობასაც სანთელ-საწირით, თურსიები არდოტისას (ფურების ხატია გირევთან) შესთხოვდა. უშვილო ცოლს თუში მშობლებს უბრუნებდა და შემდეგ გეორგს ირთავდა. ზოგჯერ ორივე ერთად ყავდა და ამ ნიადაგზე აქ ორცოლიანობა ვაგრცვლებული ყოფილა.

ორსული თუშის ქალი საქონლის ტყირპს ხელს არ ახლებს, რადგანაც ხალხის რწმენით ბავშვი ტყირპიანი დაიბადებო. მას არც საკლავის დანახვა შეუძლია, რომ ბავშვმა ძილში არ იხრიალოსო და სხვა. თუშის ქალს წინათ ოჯახში მოლოგინება არ შეეძლო, ხატი დაგვ-მიზეზავსო და ამიტომ მელოგინეს, მშობიარის ქობში¹ ათავსებდენ, რომელიც სოფლის განაპირას ყოფილა აგებული. საყურადღებოა, რომ ამ თუშურ წესის შესახებ ცნობა ვახუშტსაც მოეპოვება: „რამეთუ ოდესმე შობს დედაკაცი, არავინ მიახლოების, არამედ განუტევებენ შორს მარტოდ, და შობისა შემდგომად მ-(40) დღეთა მოიყვანებენ შობილითურთ (საქარ. გეოგრ. გვ. 172).

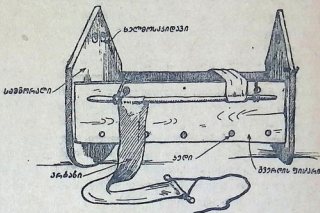
ამ ქობში მელოგინე დედაკაცი მარტო იწვა და მშობიარობდა, იქ ოთხი კვირა რჩებოდა, სადაც არავინ შედიოდა და საქმელ-სასმელსაც შორიდან აწვდიდენ. მშობიარეს თუ გაუჭირდებოდა მოხუცი ქალები წილს ყრიდენ და ვისაც ერგებოდა ის შედიოდა ქობში და მელოგინეს შველოდა და ისიც ოთხ კვირამდე შინ ვერ ბრუნდებოდა და იქვე რჩებოდა. სოფელში თუ სამშობიარო ქობი არ იყო, დედაკაცს ღია ცის ქვეშ უნდა მოელოგინა. მშობიარე ბავშს თვითონვე აიყვანდა, ქიპს დანით მოსკრიდა და აკვანში აწვენდა. ოთხი კვირის განმავლობაში მელოგინე მდინარე წყალში იბანდა და სუფთავდებოდა, ოთხი კვირის შემდეგ მას მღვდელი განათლავდა და მშობიარე ოჯახში ბრუნდებოდა. ეს ბარბაროსული წესი თუშეთში კარგა ხანია მოსპობილა, რომელსაც სამწუხაროდ ჯერ კიდევ ადგილი აქვს ხევსურეთში და ნაწილობრივად მთიულეთის გულამაყარში¹.

¹ სერ. მაკალათია, მთიულეთი, ტფილისი 1930 წ. გვ. 119

ს. მაკალათია, თუშეთი.

თუშეთში მელოგინე ქალი დღეს სიხლში წვება და მას ბებია უვლის. ჯანის მოსაყვანად ბებია მშობიარეს ასმევს პიტნისა და ჭონდრის ჩაის და აგრეთვე მოხარშულ დარკოს ტკბილ წვეს. მძიმე მშობიარობის დროს დაუძახებენ ვისაც გველ-ბაყაყი გაუშორებია, ის ხელში ქამრით მშობიარეს შემოუვლის და იტყვის: „გველბაყაყი გამიყრია, დედაშვილო გაიყარნითო“ ზოგჯერ მშობიარეს ბურნუთს შეასუნთქებენ, ქმარი ჩოხის კალთით წყალს მოიტანს და შეასმევს, თოფსაც გაისვრის და სხვა.

აგრეთვე ვედრებით მიმართავენ თურსიეხი არდოტისას: „თურსიეხო არდოტისაო, შენ დეეშველე და დეეხმარე, მოაგდებინე მშვიდობის მუხლი, ოღონდ დაგვეშველე და შენ კარზე მოვლო, სანთელ ზედაშეს არ ვშურაობო“. ახალდაბადებულ ბავშვს ბებია იყვანს და

სურ. 87. თუშური აკვანი.

უვლის. ბავშვის ბუდეს ნეხვში ჩაფლავენ, რომ დედა რძიანი იქნებოდ. ბავშვს აკვანში ზრდიან. აკვანი ფიჭვის ხისაა, რომელსაც ძირში გაყრილი აქვს კედები და მასზე ლასტია გამართული. აკვანში ქერის ჩალაა ჩაგებული და გადაფარებულია შალის „ხეჩანი“, რომლითაც ბავშვს შეკრავენ და არტახებებს გადაუჭერენ. შიბაქი არ იციან და შარდი ლასტში ვადის. პირველად ბავშვს პატარა აკვანში აწვენენ. მეორე და მესამე წელს კი დიდ აკვანში გადაიყვანენ.

აეთვალის წინააღმდეგ აკვანზე ჰკიდებენ: ლორის კბილს, გველის მძივს და ნალოც „ჭკედს“. ბავშვი რომ არ შეშინდეს ყელზე შეაბამენ ჩვარში გამოხვეულ ლორის ჯაგარს და რომ მან არ იტიროს აკვანზე ჩამოჰკიდებენ საკმელსა და გახვრეტელ აბაზიანს. ბავშვი წლამდე „გვარის კარად“ უნდა წაიყვანონ და გვარის ხატში

ალოცონ, სადაც მიაქვთ სანთელ-საწირი და აქ მას დეკანოზი ამწყალობლებს.

ბავშვს მღვდელი ნათლავდა ჩვეულებრივი წესით. ნათლიად იწვევდნენ კარგს მეგობარს, რომელსაც მოჰქონდა შესახვევი მიტკალი და სანათლიდედო საჩუქარი. ბავშვს მღვდელი სახელს არჰმევედა საეკლესიო კალენდრის მიხედვით და თუშებში დღეს გავრცელებულია ეკლესიური სახელები. მაგრამ ამასთანავე დღესაც ატარებდნენ ძველ თუშურ სახლებსაც.

მამაკაცის სახელებია: აბალო, აბული, ალუდა, ანთაი, ალიაი, ალო, აბუო, ახაი, ამირან. ბაკური, ბერო, ბუჩაი, ბზიჭური, ბუქრათი, ბერდია, ბაქუზანი, ბეო, ბახტურაი, ბალატ, ბოხია, ბუქო ბოთირა, ბერი. გიგა, გიგოლე, გიო, გიჩაღე, გოგი, გორგა, გულუხაი, გოჩა, გოთა, გოგნელი, გაწირი, გოგოთა, გუბი, გულაერი. დარქიზან, დევდარი, დალხიზე, დაყო, დაქო, დილო.

ელანი, ეკო, ევსო, ვაზუზი, ვეპია, ვაგუ. ზეზვა, ზობაი, ზურაბი. თათარ, თილი, თისო, თოთი, თორღვა, თურქო, თავბერი, თხურშა, თლუმა, თარუზან, თუნო, თოკო.

ითაბან, იოგი, იჩო, იჩუა. კანთო, კახო, კიცვა, კარდალი, კინდოლა, კუშტანდი, კეჯილა, კუსო, კოკი.

ლაბაზან, ლაგაზი, ლუი, ლუხუმი, ლალო, ლეგო. მარხვა, მანგია, მეშველი, მინდი, მიქა, მოზაი, მელაი, მაკატო, მეშო, მოზა.

ნაკუდა, ნადირა, ნაუგურა, ნადი, ნოზა. ოქეი, ოხოლი, ონისე, ოდანე. საგი, სადნო, საგითი, სენხია, სურა, სარიდონ, საგითი, სამო. უთურგა, უთური, უშარო, უთო. ფილა, ფეშუმი, ფუნჩაი. ქედაი, ქარუმა, ქოთა, ქურაქო, ქუჯა. ლთისო, ლანიში, ლირდი, ლადრი. ყვაჯა, შაბალი, შანქი, შეთე, შველა, ჩაჩაური, ჩეო. ციგუ, ცოგი, ცისკარა. წოე, წვეტო, წიწო. ქიო, ქვიო, ქონქუ, ქახრო, ქიჭო, ქარელი, ქურია, ქიჭანი, ქვრიტი.

ხედაი, ხიზანა, ხვედგი, ხულო, ხაპარი, ხაჩო, ხიო, ხიწო, ხოსიკი, ხუტი, ხუტური, ხუცი, ხევანჩა, ხაპრო, ხელო, ხატო, ხევსურა. ჯაბრული ჯაგოდანი, ჯღუნია, ჯარჯი, ჯანთო, ჯანლა, ჯაო. ტუხე. ჰაჩია.

წოური სახელები: აფშინა, ბერო, ბელადი, ბაჩულა, გიკური, გიგოლე, დათილი, დინგა, დაყ, დაქა, დარქიზან, იკოპი, შველა, ლაგაზი, დული, ტუიგი, ფოცხვერი, ყიზილა, საიგი, ჯიხო, ჯიმშარი, წიპო, უშო, ბლუჯო, კანთო, შორთი.

თუშის ქალის სახელები: საკო, თახო, ნანა, საბედო, მაო, მაია, ქაცო, საძო, სააკი, მაგდო, ძეგლო, ქაციკო, შუქრუნა, ქაქოი, ციკრო, მარწყო, შურთხა, ნანელოი, კიკაი, კიკანა, კიკი, მაკუშა, ქრუში, ბარაშო, ზობა, ფისო, ბაქი, მეწყინა, მზექოი, ზოყ, საძოი, სამძიმ, მადა, რაოდენ, მთვარია, ვარდო, თეთრო, აგუნდაი, მერცხალი, ბაი,

ბერაი, მანიქა, სიო, ქაობი, საგიბათა, იამალაზა, კუკალა, შუქო, ყრუნწო, ქოჩრო, კიკნო.

წოური: მიერ, მუწვირი, გელაინძ, ეომლი, ნათულა, თეკო, ბაუო, წიო, ქაცო, მაკა, ძუაკ, კუნწლარე, ტურფა, შეთხირ, ხოზობ, კურალ, კიწებ, ქოჩორა, შუქო, ქუქ, ანგლო, რუშკა, წიწკარ, ლამზურ.

ამ სახელებთან თუშებში გავრცელებულია „თიკვანი“ (ზედმეტი) სახელებიც: ყარტულა, რქაწამძვრალი, ჯანდაგი, შებუ, ტოპრაკა და სხვა.

სათამაშო - გასართობებში თუშებში მიღებულია: კოქაობა, გილზაობა, შვილდოსნობა, რიკჯოხაობა, ქაბუზგავი (ბზრიალა) და სხვა. **სალაობა**. ოთხკუთხედათ შემოხაზულ მიწაზე ქვას დააგდებენ და ცალფეხით კუთხეებში აგორავენ და ფეხის აუცდენელად ის ბოლომდე უნდა გაიტანონ.

მგელჯიხობა. სდგამენ მგლისა, ჯიხვისა და სხვა ნადირთა პურის ქანდაკებას, მიზანში იღებენ და ისრით თოფავენ, ვინც მოახვედრებს ნამცხვარიც იმისია.

გაგლეჯილა. ბავშვები ხელგადაბმულები დგებიან. ერთი წამოვა და წრის გაწყვეტას შეეცდება. თუ წრე გაარღვია ერთსაც თან გაიტაცებს.

ქერიქამაობა. ერთი თავს კალთაში ჩამალავს, სხვები უკანდან ეპარებიან და სცემენ, ვისაც გამოიცინობს ახლა ის კალთაში თავს ჩამალავს.

ქუდაობა. ქუდს დასდებს ერთი, სხვები კი სცდილობენ მის გტაცებას, თუ ქუდის პატრონმა მოასწრო გასროლილ ქუდის დაჭერა და მის გამსროლზე მორტყმა, მაშინ ქუდის გამკრავი ძლეულია და ახლა მან უნდა თავისი ქუდი ჩაღვას.

კროქუნაობა. სიბ ქვას დააყენებენ და ესვრიან. ვინც მოახვედრებს და სიპს გაიტანს, მანძილს გაზომივენ და პირობა თუ ოცი ნაბიჯია, წაგებულმა გამარჯვებული ზურგზე უნდა შეისვას და განსაზღვრული მანძილი გაარბენიოს.

ციკო, ციკო დამუე. ერთი მგელია, დანარჩენი მოთამაშენი კი ციქნებია, რომლებსაც დედა იცავს. ერთი ციკო გავა, მას დედა დაუძახებს: ციკო, ციკო დამუე (მოდ). ციკო გამოიქცევა, გზაზე მგელი გამოეკიდება და საქმე გასწრებაზეა. მგელმა ციკო თუ დაიჭირა, მას გაიტაცებს.

მიცვალეზულის გასვენება, ტირილისა და გლოვის წესები. თუშის სიცოცხლე მთაში თუ ბარში მუდმივ განსაცდელშია. ცხვარში მას არ უსვენებენ ქურდ-ყაჩაღები, რომლებიც ხშირად ქურდულად თავსესხმიან და სტაცებენ ცხვარ-საქონელს. ამ შეტაკების დროს თუში მეცხვარე წუთისოფელს ესალმება და თუშებში

დღესაც არა ერთი დედაა მტრის ხელით მოკლულ შვილზე დათა-
ლბული და მგლოვიარე. ხშირია აგრეთვე სტიქიურ უბედურებათა
შემთხვევაც. ზამთრობით აქ დიდი ზეავებია, ქარბუქები იცის და
მგზავრი თუშიც ხშირად ამის მსხვერპლიც ხდება. მეცხვიარის ხრამში
გადაჩეხა და აქაფებულ ჰევში დახრჩობაც აქ იშვიათი შემთხვევა
არარის.

ცხოვრების მთელი ეს სიდუხჭირე და სიკვდილის განცდის სა-
შინელება თვით თუშურ ხალხურ პოეზიაშიც მძაფრად არის ასახული:

ცამან შეყარა ღრუბელი, ნამი ჩამოდის ძირსაო,
აეაი, რა ცოდვა ვიხილე ახალ გაზდაი ყმისაო.
მიხაი, უშარაულსა დღე ჰქონდა სიკვდილისაო,
მიხაი წყალმან წაგვართო მოშორდა სამზეოსაო,
ატირდა მამა მშობელი, წყალივით ცრემლსა ღვრისაო,
ნეტავ სათავე გაგიშრეს, შენ წყალო მადლის მთისაო.
— ნიხაი, მე უშენოდ ბინა რად მინდა ცხვრისაო.
— ნულარა სტირი, მამაო არ აწყყინო ღმერთსაო,
თუ შეილი გენანებოდა რათ მანებებდი თავსაო,
მე ხომ ყმაწვილი ვიყავი გამოუცდელი მტრისაო,
თან თვალი გამომაყოლე დავშორდით ერთმანეთსაო.
შენ ისევ გულს მოიჩქავერებ, ბინას რომ ნახამ ცხვრისაო,
მე აღარ მოგაგონდები, ვაი ბრალი მიხაისაო.
ვითომ არა გყავს მიხაი, მე აქ მანანებ თავსაო,
მე ისევ კახეთში ჩავალ, იქ ვნახამ დედა ჩემსაო,
მაგრამ იქ ჩასვლა ძნელია გზა შორით ჩამოდისაო,
დავრჩები შუა გზაშია გამოორიყული წყლისაო.
ვინც მიწა წყალსა მალირსებს მადლი ეწევა ხეთისაო,
ჩემს სამაგიერად მადლობას უფალი გადუხთისაო,
დღეგრძელობა ჩემს ბიძებსა, აღარ მანებებენ თავსაო,
მშობლისა ცრემლი მალირსეს მიმაბარ მიწა წყალსაო,
დედას მითხარით მშობელსა მალვა არ უნდა სიკვდილსა.
შაიტყო მაგის დედამა სამზეოს ბნელში ზისაო,
ჩაფარდა საგონებელში, მზე არ ამოდის დილისა.
დედა მოგიკვდეს მიხეილ, სადამ რას სწევხარ ქვის ძირსა,
წყალო, სათავე გაგიშრეს ცოდვა გაქვს მიხაისაო,
წამართვი, ჩამომიჩინე, რისთვინ მიმაღავ შეილსაო?
დილით გამოვა დადგება თვალ ცრემლიანი წყლის პირსა,
გინდა ჰსწყუროდეს ვერ დაჰლევს, ვითომ ღვარია სისხლისა.
— მანდა სწუხდები დედაო, მე აქა ვწევარ მთის ძირსა,
ვინც მშობლის ხელში მოკვდება, რალათ ჩივიან სიკვდილსა,

სულდათ ზვაევი მაფარია, ვერა ვხედავ მზისა პირსა.
 სულ ასო ტანში გამყარა ცვარი არ დამრჩა სისხლისა,
 ჩემს მაგივრათა უთხარით მიტროსა მამა ჩემსაო:
 თელავში რისთვის გამზარდე, თუ მწყემსი გინდოდ ცხვრისაო.
 შეყრილან ჩემი სწორები, წიგნს კითხულობენ ქრელსაო,
 მე წასვლა ველარ მელირსა საბრალოს მიწის ტყვესაო,
 ნუ დამიზოგავთ საწესოს რაც საკუთნოა მკვდრისაო,
 ვითომ სამზეოს ვყოფილვარ განა წილსა ვთხოვთ ცხვრისაო.
 იქ უნდა ვთხოვოთ დღეგრძელობა ჩემის ძმის აბრამისაო,
 იქნება ერთხელაც იყოს სული ახსენოს ძმისაო,
 ერისტო ბარამიშვილი სწორია მიხანისაო,
 სამძიმარს შემოუთვლიდა თავიანთ ტირილისაო,
 თავი გენანოს მიხეილ მეცა ვარ შენი სწორიო,
 სულეთსა ერთად წავიდეთ მონატურ სწორებისაო,
 ვერ გავახარეთ მშობელი, გული იცინის მტრისაო,
 მე ამისი მომღექსობელი საბა ვარ პაჩოშვილიო.
 მაგრამ გულად თუშს სიკვდილისა ნაკლებად ეშინია. მისი წარ-
 მოდგენით სიკვდილი ვაკეაცისათვის მხოლოდ ძილია:
 „კარგსა ყმას მძიმედ ნაჭარსა, სიკვდილი ძილი ხგონია,
 დადგება საკაცეზედა თავის ლურჯაი ხგონია,
 ჩადგება სამარეშია თავის ლოგინი ხგონია,
 ყელისა მოხვევა გველისი და მარიაში ხგონია.
 ქალისა ზლისა ტირილი ცხენთა ხვივილი ხგონია,
 დახვევა ქიაღვიისი თავისი ობლები ხგონია,
 ფეხთან უბია ლურჯაი ფეხს უცემს არ გამწირავია“.

მომაკვლავ ადამიანს წინათ დეკანოზი პურ-ღვინით აზიარებდა, შემდეგ მას ნაბადში შეახვევდენ და კარში დაასვენებდენ, სადაც ის სულს დაღევდა. რაც უნდა ცივი და ცუდი ამინდი იყოს, მიცვალებულს სახლში არ შეასვენებენ და ცხედარი „ციხემოსობა“ ორი დღე-ღამე კარში ასვენია. თუ ამინდი ცივია, ცეცხლს დაანთებენ და ისე ყარაულობენ. ვინც კრილობითაა გარდაცვლილი და რომ არ დასივდეს მას გულზე ნალს ან დანას ადებენ. ცხედარს უდგამენ ჯამით ქვამარილს, ხელადა არაყს და გაპენტილ თეთრ მატყლს. მსუდრავი ცხედარს შესუდრავს, რომელსაც ერთი წყვილი ჩითა ეძლევა. მიცვალებულს დედაკაცები მოთქმით ტირიან, მაგრამ ტირილი ყველას არ შეეძლო. წინათ ცოლი ქმარს მოთქმით ვერ იტირებდა, სირცხვილი იყო. მოთქმით ტირის დედა შვილს, და ძმას, დედის და და მამის და. ციხემოსობა ღამე იქ მყოფთ აკშევენ „საშუალამო გორდილას“ და ამ ვახშამზე ყველას ჩამოურიგებენ თითო მუტა „ბიქონს“ (დახალული

ხორბალია) და ყანწით არაყს. დილა ადრიან ცხედარს მამაკაცები დაიტირებენ. მამაკაცები ერთად მოვლენ, სახეზე ჩოხის კალთებს აიფარებენ, ცხედარზე დაემხოზიან და დაიქვითინებენ. წინათ თუშეთში კუბო არ სცოდნიათ და მიცვალებულს ნაბადში ახვევდენ და ისე ასაფლავებდენ. დღეს ცხედარს ასვენებენ კუბოში, რომელსაც დედა-

სურ. 88. მიცვალებულის დატირება.

კაცები შემოუსხდებიან და ისე ტირიან. მოთქმით ერთი ტირის სხვები კი ქვითინებენ. ჯვარდაუწერავ მაზლს რძალი ასე დაიტირებს: „ვაიმე ვა ჩემს თავსაო, მაზლო, რად დამლუპე მაზლო, სით გაწირე თეჭაი და ნაბადი. ჯოხი სით გაწირე ბავთ მიყუღებული, ვისამ გავხედოთ ცხვარ ამოდენასა, ვისამც გაფეროთაო. მოგიკვდეს ზალოი, ჩამოგივალის პირისა სახეო, თავგენი ბუღეთ გიქმენ თმასა და ქოჩორსაო; კიან შეგიჭამენ ბროლისა თითებსა. ქალებ გტირიან, მა-

ზლო, ძმობითა. ზღვებიც გტირიან ვაიმე მაზლობითაო. მაზლო, ადგ-
ქილავე სალმილ მოეც, იამ შენ მიწვეულ სტუმრებსას. რად დაღბა-
ტიენით თუ არ დაუხდებოდი. წინდებ მოგიტანეს გადასალოცად.
მაზლო, ოხრადად დაგრჩა სანეფო სამოსი, სანეფოდ გამზადებოდეთ
მაზლო, მიწის გისტუმრებთაო, სახლს გიკეთებენ უკარ უსარკმლოსაო,
ხარივე სულწუხარ იქ ვერას გასძლევაო; მოდი ნუ წახვალ ისევალ
დაბრუნდი...

დედამთილი პატარძალს ასე დატირებს; „ვაიმე ზალო, ვაიმე
მოგიკედეს ჩემი თავი. ახალო ყვავილო, ახლად მომდინარო, მინდუ-
რის ბუბუნაო. ახლა რაილ ვქნია, ზალო, რათ დამღუპე ფონად გუ-
ალავ ხარ, დარო მოუვლელაო, ჩამოგივალისა ზალო თმაკოწოლი,
მალ შეგეშლებისა, ზალო, პირისა სახეო. ჩვენ ამოვედითა, ზალო, შენ
მანდ გაგწირე, ზალო, კახეთშიო. კახეთ მონაია, ზალო, მალ გახურდ-
ბის. ჩამოგეშლებისა, ზალო, პირის სახეო. მე ვერას გავძლებ, ზალო,
უშენოდო, თანად გამიყოლე...

დატირების შემდეგ ცხედარს წაასვენებენ სასაფლაოზე, რომე-
ლიც სოფლიდან ცოტათია მოშორებით. კუბოს წინ მიუძღვის აბგა
გადაკიდებული კაცი, რომელსაც შესანდობარი პური და არაყი მი-
აქვს. კუბოს სამარის პირზე დაასვენებენ, ცხედარს ქამარ-ხანჯალს
შეხსნიან, წინდა-ჩითებსაც ამოალაგებენ და კუბოს დახურავენ.

კუბოს სახურავი თავთან მრგვლად არის ამოჭრილი. სამარეს
სიპი ქვის ფიქალებით ამოაგებენ და შემდეგ კუბოს ჩაუშვებენ. კუბოს
სახურავის ნაჩგრეტში გრძელ ჯოხს დაუცობენ და ზედ ფიქალებს
დააწყობენ და მიწასაც მიაყრიან. ეს ჯოხი სამაროდან ნახევარ მეტრი-
თაა ამოშვერილი დაროცა საკურთხი ან რაიმე შესანდობარი მიაქვთ
ამ ჯოხს ამოიღებენ და შიგ ზედაშეს ჩაასხამენ. ასეთი საზედაშე
ხვრელი აქ საფლავის ქვებზედაც არის ამოჭრილი, რომელზედაც
ჯოხები ყოფილა ჩარკობილი.

სამარის თავთან ფიქალ ქვას დააყუდებენ, რომელზედაც ამოკა-
წრულია რამოდენიმე სიტყვა მიცვალებულის ვინაობის შესახებ. სოფ-
შენაქოში, სადაც მე დავესწარი მიცვალებულის გასვენებას, საფლავზე
ასეთი წარწერიანი ფიქალი ჩასვეს: „1931 წ. კათათვის 15 დღესა
მიებარდი მიწას. 4 თვეს ზვაგი მეხურა საბნადა, შემდეგ მიპოვეს მო-
ძმებთ და მიმბარეს მიწასა. უდროვოთ მოგვმორდი მხესა, დავტოვე
ბერი დედამა თვალცრემლიანი მტირალი. აქა მდებარე ვარ ეფრო
ლევანის ძე ხაჩიძე გარდავიცვალე 26 წლისა. წამკითხველნო შენდობა
მალირსეთ“. დასაფლავების შემდეგ იქვე ისაუზმეს და მიცვალებულის
შესანდობარიც დალიეს. თითო წყვილი წინდა მიეცა შესაფლავებებს,
რომლებმაც ბარისა, წერაქვისა და ნიჩბის ტარები სამჯერ დანით
ათალეს და ყველანი მიცვალებულის ოჯახში დაბრუნდნენ. აქ გარჯდ

ესვენა მიცვალებულის ნიშანი, გაშლილ ტანისამოსით, რომელზედაც ეწყო: ქული ქამარ-ხანჯალი, ჩითები, წინდები, გაპენტილი მატყლი, მარილი და ხელადა არაყი. ამ ნიშანსაც დედაკაცები უსხედან და რიგით ტირიან.

სახლში იშლება „პ ი რ ს ა მ ხ ს ნ ი ლ ო“ სუფრა და მიცვალე — ბულის შესანდობარს ხელში არაყიან ყანწით უფროსი წარმოსთქვამს: „შეგინდოსთ ღმერთმა სულნო (იტყვიან სახელს). როგორც წესი და ალათი არის მოუძხადებია ხარჯად შენს მემკვიდრეებს, სასმელი, საკმელი იმ ქვეყანაში შენს ნებას ჰქონდეს გაუთავებელი, მდიდრად იყავ იმ ქვეყანაში მანამ ცა-მზენი არიან. მოიხსენიოს შენი წადინით შენი ნებით, შენი ნათესავეები, წასული დები, ძმები, მშობლები, უპატრონო გარდაცვალებულები, ვისაც მომხსენე არავინ ყვანდეს, სულ ყველა მოიხსენიოს შენი წადინით და შენი ნებით. ძალათ ნურვინ შაგეცილება, წინააღმდეგ არავინ გაგიხდება. შეიწყალოს მანამდის ხარ სახნავსა ხნავს, წისკვილი ფქვავს, ცას ცვარი ჩამოდის, გარს წვანილი ამოდის. ჩემის თქმით მღვდლის წიგნით, იერუსალემის მადლით, დავიდასტურ დაცემით“.

ყველანი შესვამენ. გაშლილ სუფრას პირველად მამაკაცები მოუსხდებიან და სადილობენ, შემდეგ კი ქალები სხდებიან. მზის გადახრისას ნიშანს სახლში შეიტანენ და ტახტზე დაასვენებენ, სადაც ის წლამდე გაშლილია.

მგლოვიარე ქვრივი „კიკინოს“ შეიჭრის და „კოსოლებს“ მანდილის უკან დამალავს. გაუთხოვარი ქალი თუ ძმაზეა მგლოვიარე, კოწლებს იმალავს, გათხოვილი კი კიკინებს შეიჭრის. მამაკაცებს გლოვის ნიშნათ „თმის სხმა“ სკოდნიათ ერთ წლამდე, რომლებსაც წლის ბერებს თურმე ეძახდენ. შემდეგში ეს ვადა ხალხს ორმოც დღემდე შეუმცირებია, რადგანაც ეს წესი მეკობრობას ხელს თურმე უშლიდა. სოფ. ომალოში „სახალხო გორაკზე“, საიდანაც ხალხს მოუსიტყვებდნენ სოფლის უფროსები თემის ან სოფლის ამა თუ იმ გადაწყვეტილებას, დღესაც დარჩენილია ნაგები დაბალი ყორე. ამ ყორესთან ომალოელებს თმის სხმის ვადა ორმოც დღით განუსაზღვრავთ და დაუფიცნიათ „ვინც ამას დაარღვევს ძალლი იყოს მისი სულის სანათლავიო“. ჩვენ აქ მოვიყვანთ ლექსს, სადაც ვასვენების ეს წესები გალექსლი:

ცის ქუხილივით გაისმა პირიქით დაქრა გმირისა,
სუყველა ამას სჩიოდა: გვეხსნება რკინის კარია,
მძიმე დაჭრილსა ამბობენ გარასა დარცალისია,
ველარ შველიან ექიმებ, სხედან ჩუმათა სტირიან.
ველარც მკითხავენ შველიან, ვედრება იმათ პირისა,

მიზეზთ რას ეძებთ სხვა და სხვას დღეს წერა იყო იმისა, სუყველა იმას სჩიოდა: ვაიმე, რა გმირი გვიკვდება, კუმბოს ფიცრებად მზადდება ქვის ანათალი სიპისა. კარგ საფლავ უნდა გარასა, წვიმა არ ჩაუფიდესა, მტრის ჯაგრს არ სკამდა ვაჟაკი, არ გააგონებს კენესასა, გარაის დისა ტირილი სანთლად დაენტო ზეცასა, აელო მთელი მთაბარი თამარის მოთქმა კენესასა, თმები დაიჭრის გიშრისა ათეულს გვანდა კრებასა. ცოლის გულსა ხედა ლახვარი, თუნდ ტირილს ვერას ბედავდა ჩუმად იტირებს ბეჩავი, როცა არავინ ხედავდა, სიკვდილსა აღარ ღნებდებოდ, კერპობა ქონდა წესადა, უნდა ხმალი სცას მტარვალსა, თუ სად მოუვა ხელადა. სული ამოდის გარაის, დევსა გვანდ რკინის მკვეტავსა, დედმამას ანდერძს უწირავს: „შანშეს მიეცი თ ხმალია, სხვის ხელში ნუამც შეგულეებს, სხვა ღირსი არავინ არია, ხანჯარი ფუნჩაის შვილსა, ის კარგი მეომარია, ფარი და ჯაჭვი ლეგასა, ჯერ ომში შაუვალა თოფი მიეცი თ ელიზბარს, ის კარგი მეომარია, ჩემ ცხენი ძმობილს მიეცი თ, ხელ იმან უსვას გავასა, ალალიც არის იმაზე, ნურც თქვენ დაუწყებთ დავასა“. ესა თქვა გაქრა, როგორც შანდალში სანთლის ნაწვია, სახლში დაღევა სულისა წეს არარის ძველთაგანია, დერეფანში წევს გარაი თვალ დახუჭული მკვდარია, თავით დაუდეს იმასა თოფი, ფარი და ხმალია, გულზე დადევს ხანჯარი, ხმალ შეუვალი რვალია. ფეხით უდგია ლურჯაი ორთ უპყრაი ლაგმის ტარია. ტოტს უცემს, ელის პატრონსა დაუგვიანდა მგზავრია. სოფელში გაიძახიან: ვაიმე რა გვეშველებო, კარგები გვეხოცებიან, ბეჩავი ხელად გვრჩებო, დედა ვაცხონე იმისა, კირიმე იმის გამზდლისა, რომ არ წაილო საფლავში ლაფით მთსვრილი პირია, პირნათლად წავა შავეთსა, საც იმის წინაპარია.

საბა ითიურითე, სოფ. გირევი.

თუშეთში დიდ მწუხარების ნიშნად მგლოვიარე დედაკაცი წინათ მარჯვენა უბეზე „ქოქირა“-ს იკეთებდა. ქოქირა ლითონისაა და ჯაჭვის პერანგით არის მოქსოვილი. ის ვიწრო და ჩაგრძელებულია, რომელსაც ბოლოზე შალის შავი ფოჩი (ქოქირა) აქვს გაკეთებული. ქოქირა ვისაც არა აქვს ის თხოულობს და მას განსაზღვრულ ვადამდე ატარებს და შემდეგ ისევ პატრონს უბრუნებს. მგლოვიარე დედაკაცი ქოქირას

ერთ წლამდე მაინც ატარებდა. გოგოებს ქოქირას ზურგზე უკეთებდენ. ქოქირიანი ქალები ყოველ შაბათს მდინარე წყალთან მივიდოდენ, ქოქირას ფონს წყალში ჩაბერტყდენ და იტყოდენ „შიწყალოს ღმერთმანო“ (მიცვალებულის სახელს ახსენებდენ).

ქოქირას მოხსნისას, მგლოვიარე სამ კოტორს გამოაცხოვდა, სანთელს აანთებდა, არაყსაც დასდგამდა და მიცვალებულს დაიტირებდა, შემდეგ სოფლის გარედ გადიოდა და ქოქირას იქ შეიხსნიდა. ქოქირას ფონს დაკუწავდა და გადაყრიდა, ჯაჭვს კი თან წამოიღებდა. თუშეთში ქოქირას წინათ ყველგან ატარებდენ, მხოლოდ სოფ. ომალოს ქალები ხატის შიშით მას არ იკეთებენ, რომ წასნეს ხატმა არ დაგვმიზეზოსო. ქოქირას აქ უკვე არ ატარებენ და ის დღეს იშვიათი სანახავია.

დედატირება. წლის თავის გადახდამდე ქირისუფალი ყოველ თვის პირველ დღეს ფაფას მოხარშავდა, კომლზე დედაკაცს დაიწვევდა (მამაკაცი არ მიდიოდა) და მიცვალებულის სულს შენდობით მოიხსენიებდენ. მაგრამ თუშებში ყველაზე მნიშვნელოვანია „წლის ალუდისა“ და მასთან დაკავშირებულ „სადგინის“ (ცხენის რბევეა) გადახდა. მიცვალებულის ამ წლისთავსაც ქირისუფალი დიდ ქეღეხით იხდის. ამისათვის იხარშება ლუდი, ცხვება პური და რამდენიმე საკლავი დაიხოცება. წლისთავზე დაწვეულია მთელი სოფელი. ნათესავ-მოკეთებებს თან მიაქვთ „მოსანიქრედ“ კვერეული ყველი, ზოგს კოდი ქერი, ქედლია ან ძროხა, ფულით 1—5 მან. და სხვა. ამ დღეს მიცვალებულის ნიშანსაც გარედ დაასვენებენ. ნიშანზე გაშლილია მიცვალებულის ტანისამოსი, რამდენიმე წყვილი წინდა და ჩითა ალაგია. აქვეა სათამბაქო ქისა, გაპენტილი მატყლი, ქვამარილი, ხელადა არაყი, ბიჭონი და სხვა.

აგრეთვე სდგას ალუდიანი საწდე. ნიშანს დედაკაცები მოუსხდებიან და ტირიან. გამოდის ხუთი მხედარი და დალაობა დაიწყება. მოდალავე მიცვალებულის ცხენზეა შემჯდარი. ცხენი შავი საფენითაა დათალხული და ზედ ხურჯინიც კიდია. მოდალავე მხედარი შუაშია მოქცეული და ის სევდიან კილოთი დაიწყებს მიცვალებულის შექებას, სხვები კი მონოტონურად შეუბანებენ დ-ა-ლ-ა... დ-ა-ლ-ა...

სურ. 89. ქოქირა.

ამასთანავე კირისუფალი დედა თუ და მწარედ მოსთქვამს და მთელი ეს სურათი ჰქმნის მწუხარების მძიმე შთაბეჭდილებას. და ლაობა¹ ასე იწყება:

სურ. 90. ჰოქირიანი ქალი.

დალად თქვით, დალად, მხედრებო, ძნელი არს დალაობაო, ბრალი ხარ ბოსელაიძევე შენი ულაშქროდ სიკვდილი, დედან გტირიან შვილობით დანი ძმობითა გტირიან. ეგ შენი დედა ბეჩავე სანთლებურ ჩამოდნებოდეს, ეგ შენი ცოლი ბეჩავე სუროვით ექანებოდეს. შენის გვარისა ქალ—ზალი შავით რო იმოსებოდეს, შენი ცხენი და აბჯარი ლაშქარს არ იხარჯებოდეს.

¹ „დალა“ ქისტურ—ჩაჩნურად Dalae=დალე, დალა, ნიშნავს ღმერთს. (З. К. Мальсагов Ингушская грамматика со сборником ингушских слов, Владик. 1915 г. გვ. 139; проф. Б. А. Алборов, Ингушское „Гальерди“ и осетинское „Аларди“, Изв. Ингуш. Научно-Исслед. инст. Краеведения, Владик. 1918 г. გვ. 356.) და ამ სიტყვიდან წარმოებული თუშური დალაობა ნიშნავს „ღმერთი ვახსენოთ“. საყურადღებოა, რომ ჩვენში ამავე სახელით ცნობილია სევანური ქალ-ღმერთი და ლ.

ლაშქარს კითხვენ სწორები, ნავ შენის ლუჯის ცხენითა,
შენის სიათის თოფითა ლაშქარს ხარ წითლის დროშაო.
ხმლიანო, სახელიანო, მომტრეო, მოსამართლეო,

სურ. 91. დალაობა.

გამრიგევე თუშეთისაო, ჩვენის მხარისა თვალიო.
კარზე გიდგანან სტუმრები, შინამ არ შეუძღვებია?
ვაჟი ხარ სახელიანი, კარგამ არ დაუხვდებია?
ლომო, შენ ბოსელაიძევე, სტუმართვის დღე ხარ მზიანი.
შენი ნაცვამი სამოსი დარბაზს არ იცვითებოდეს,
შენი ნაწოლი ლოგინი ია-ვარდივით ჰკნებოდეს,
შენი წვერი და უღვაში მწვანელად ამოდდიოდეს.
კახეთში კახნი გიკითხვენ: არს ქრისტეს დიჩინსთანო,
დიჩინიანთა გიკითხვენ: არს ქალაქს ჯარებს ყრისაო.
ქალაქს კითხულობს ბატონი წასულა უფალთანაო.

ნეტა შენ საიქიოსა, შენ შეხვალ მტრედის ფერადა,
სუფრა გიდგ გარიგებული გაკეთებული თეთრითა,
კონდიც გიდგანან საესენი გადმომდინარი პერითა,
ზედ გიდგას შეღვინებები, ხუცესნი დიაკვანითაო.
ამოიღებენ, დალევენ ვერცხლისა ვაშრაპებითო,
შენდობა მოსლაიძეო, ღმერთმა გაცხონოს სულითა.

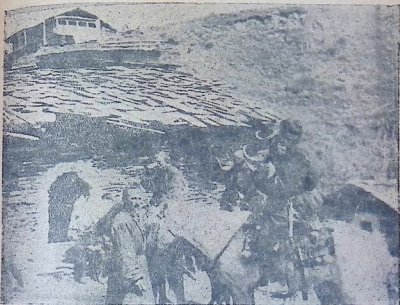

სურ. 92. დედისძმისას მიმავალი მხედრები.

დალაობის დროს მხედრებს მწდეები ლუდით სავსე ჯიხურებს აწვდიან. მხედრები ცოტა ლუდს ცხენის ფაფარზე დაასხამენ და შესვამენ. დასასრულს „ჭირისპატრონი“ მხედრებს შეთხოვს „დედისძმათკე არბიეთ ცხენებია“ და მხედრებიც ხელში ბაირალით მიცვალებულის დედისძმისას მიდიან. ბაირალი შემოსილია ფაბრიკულ თაეშალით (ალამი) და ზედ ჩამოკიდებულია ერთი წყვილი ჩითა, წინდა და სათამბაქო. მხედრებს წინ „მელუდე“ გაუძღვება, რომელსაც ალუდი და სუფრა მოაქვს.

სოფელში მიცვალებულს დედისძმა თუ არა ჰყავს მხედრებს დედისძმის საგვარეულოდან ერთი ვინმე დახვდება და წესისამებრ მიიღებს. დედისძმისას ფლასს გაშლიან და სოფელში სადმე მიცვალე-ბულის ნიშანი ასვენია მას ინათხოვრებენ და ამ ფლასზე დაასვენენ.

ბენ. თუ არადა მასზე ქერს დაჰყრიან და „ნაწილს“ დააწყობენ; მატილს, მატყლს, წინდებს, ჩითებს, საზედაზე პურებს ხორციით, არაყს, ლუდიან საწედს დი ტაშტით რძეს, რომელზედაც ქაჯო (შეკონილი ბალახი) დევს.

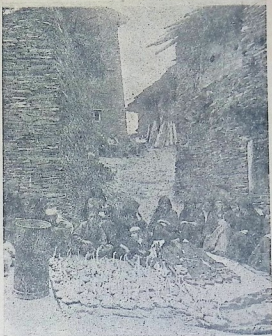
სურ. 93. დალაობა დედისძმისას.

მხედრები მოსვლისთანავე ბაირალს ნიშანზე დაასვენებენ და აქაც დალაობას იგივე წესით შეასრულებენ. მხედრებს მწოდები სთავაზობენ ლუდიან ჯიბურებს, მელვინები კი ხის თასებით ყველას დაუვლიან და შესანდობარს შეასმევენ. დალაობის დასასრულს მხედრები ცხენებს ფაფარზე თეთრ ნაჭრებს შეაბამენ, თითო მუჭა ქერს შეაქმევენ და რძეს ქოჯით გულ-მკერდზე შეასხამენ. ბაირალს დედისძმისას ერთი თუ ორი წინდა უნდა ჩამოჰკიდონ. მხედრებს დედის ძმა სახლშიაც დაიწვევს და მცირე სუფრას გაუშლის. შემდეგ მხედრები ბაირალს აიღებენ და მიცვალებულის სოფელში ბრუნდებიან, სადაც სადგინი (დოლი) იმართება.

სადგინში მონაწილეობის მიღება მიცვალებულის სოფელში ყველას შეუძლია. სხვა სოფლებიდან კი ჭირისუფლის ნათესაები გზავნიან თავიანთ ცხენოსნებს, რაც მათთვის სასახელოა.

სადოლე ცხენს წინათ თუშები საგანგებოდ წრთენიდან და მას არ ამუშავებდენ. ყოფილა ისეთი ცხენი, რომელსაც 53 ალაში აუღია და ასეთ ცხენს პატრონი საგანგებოდ ინახავდა და მას არ ჰყიდა. რბევის წინ ცხენოსნები შეჯგუფდებიან და სადოლე ცხენებს ნიშანიდან აღებულ თითო მუქა ქერს შეაქმევენ და დაუჩინებელი თეთრი სატყელსაც ჩაუწნავენ.

სურ. 94. საზედაზე ხინკლები.

დოლის ადგილი და მანძილი სოფელში განსაზღვრულია და მებაირახტე აიღებს ნიშანზე დასვენებულ ბაირალს და ქენებით მივადანიშნულ ადგილზე და ბაირალსაც იქვე ჩასვამს. ცხენოსნებიც შექუჩდებიან სარბევის მიჯნაზე. მათ წინ დაუდგება ხელჯობიანი მოხუცი, რომ ნიშნის მიცემამდე ცხენი არავინ გააქციოს და ამით წესრიგი არ დაირღვეს. მხედრები აქ რბევაში გაწრთენილ ბიჭებს თავიანთ ცხენებზე შესვამენ და მოხუცის ნიშნის მიცემისთანავე ყველანი გაქენდებიან. ბაირალთან სდგას მეთვალყურე, რომელიც დაწინაურებულ ცხე-

ნოსნებს მოსვლის რიგის მიხედვით ნომრებს ურიგებს. პირველ ცხენოსანს ერგება ალაში, მეორეს ჩითა, მესამეს წინდა, მეოთხეს ქუჩო (ხელთათმანი), მეხუთეს სათამბაქო ქისა. დანარჩენებს კი, „ცხენჯამაგირში“ ეძლევათ ხუთ მხედარს ერთი თოხლი, რომელსაც თვითონ ინაწილებენ. ცხენოსნები უკან ბრუნდებიან და ბაირალს ისევ მიცვალებულის ნიშანზე დაასვენებენ. ნიშანთან სდგამენ ალუდიან კოდს და იქვე გამწკრივებულია „საზედაზე ხინკლები“. ეს პური მრგვალ ფორმისაა და მეკომურთა რიცხვის მიხედვით ცხვება. ამ ხინკალზე მოკლე ჯოხია ჩასმული და ზედ ჩამოკიდებულია თეთრი ან წითელ ფერის ნაჭერი და გაპენტილი თეთრი მატყლი, გვერდში უდევს კოშტი მარლი. ნიშანს დედაკაცები მოუსხდებიან და ერთი მოთქმით იტირებს. მოგონებენ მხედრებიც და ისევ დალაობას დაიწყებენ. შემდეგ ქელეხის სუფრა გაიშლება და ქალი და კაცი ცალცალკე ჩამწკრივდება. სუფრაზე უხვად ჩამოარიგებენ პურს, ქუმელს, ყველს და ხორცს. ყველანი შეექცევიან და მიცვალებულის შესანდობარსა სვამენ. ამ დღეს „პირისმკრავი“ მიცვალებულის დედ-მამას ან და-ძმას, ვინც წლამდის ხორცს არ სჭამდა სალუდეში შეიყვანდა, ხელში მისცემდა ლუდიან თას, რომელშიაც ღვიძლის ნაჭერი ეგდო და მას შეასმევდა. ამის შემდეგ მგლოვიარე ხორცს სჭამდა. ქელეხის დასასრულს შესანდობარი ხინკალი მეკომურებს შინ მიჰქონდათ. ქირისუფალი მოსანიჭრეებს ატანდა ერთ ვაშრაბა ლუდს და პურს თავის სატანიო (ხორცი, ყველი). ამით მოსანიჭრე თავის სოფელში მეზობლებს უმასპინძლდებოდა, სადაც იტყოდენ: „ნამცხვარ-ნადღუღარი ვისიც იყოს მოიხსენოსო“. ბოლოს იმართება „შაბაში“, ლუდიან ჯიბურებს ერთმანეთს გადაულოცავენ და ამ გადაქარბებულ სმაშიაც კოდი დაიცლება. ამის შემდეგ მიცვალებულის ნიშანს იღებენ და თავიანთ „ცხენჯამაგირის“ მისაღებად ცხენოსნებს დაუძახებენ და ვისაც რა ერგება იქვე აძლევენ: ალამს, ჩითებს, წინდებს, თოხლს და სხვა. მიცვალებულის ცხენს წინათ დედის ძმას თურმე აჩუქებდენ, ტანისამოსს კი ღარიბ ნათესავებს უნაწილებდენ. ზოგჯერ მკითხავსაც შეეკითხებოდენ, თუ ვისთვის მიეკათ ცხენი. მკითხავი იტყოდა, რომ სული თხოულობს ამას (დაასახელებდა ვინმეს) მიეცესო. დღეს ამ ცხენსა და ტანისამოს არავის აძლევენ და ოჯახშივე რჩება.

ყველაზე დაწინაურებული ცხენოსანი მონაგებ ალამს სახლში წაიღებს და იქ ოთახში ჩამოჰკიდებს, რაც აქ ესახელებათ. სოფ. შენაქოში არის ოჯახი, სადაც ათამდის ასეთი ალაშია კედელზე გამწკრივებული. ნიშანზე რაც კი დარჩება: მარლი, მატყლი, წინდები, ჩითები და მოსანიჭრეების მიერ მოყვანილი თოხლი „ლაბახზე“ ან „საიისრელოზე“ გაიტანენ და მარლის ნაცვლად პურს ჩასდგამენ. ქირისუფალი ირჩევს „მეკვლეს“, რომელიც ღაბაბობის მანძილს

ს. მაკალათია, თუშეთი.

განსაზღვრავს და მოისრეებსაც თავს მოუყრის. მეთვალყურედ დაბახ-
ზე ერთს დააყენებენ, რომელსაც ევალემა ისრის მონახვედრის გა-
სინჯვა და დაბახობაც დაიწყება.

სურ. მწ. შვილდოსნები.

შვილდოსნები რიგით ისვრიან და ვინც ნიშანში ამოღებულ სა-
განს მოახვედრებს ჩითა იჭნება, წინდა თუ სხვა ის ნივთი მისია. თუ
პურს მოხვდება, მაშინ მარილი ან თოხლი ერგება, იმის მიხედვით
ეს პური რომლის სანაცვლოდ არის ჩადგმული. როცა სროლის ერთი
რიგი მოთავდება, იწყება მეორე და მესამე და ასე სანამ ნიშანში
ჩადგმულ ყველა საგნებს არ აიღებენ. იმ შემთხვევაში, თუ ერთსადა
იგივე საგანს რამდენიმე ამხანაგმა მოახვედრა, მაშინ წილს ყრიან
და ის ერთს ერგება, მაგრამ მან სხვების წილი უნდა შეისყიდოს.

დაბახობას პირიქით ხეობის ზოგიერთ სოფლებში შვილდოსნის
ნაცვლად ფეხით გაქენება სკოდნიათ და ვინც ნიშანში ჩადგმულ
ნივთს პირველად ხელს დააეღებდა ის მას რჩებოდა.

ამ დაბახით თავდება მიცვალებულის ეს წლის თავი, რომელზე-
დაც საშუალოდ იხარჯება 5 კოდი პური, 9 კოდი ალუდი, ხუთი
საკლავი, ყველი, ერბო და სხვა, საწლისთაო სადგინ-დაბახს თუშები
მხოლოდ მამაკაცებს უხდიან, ხნოვანებით არა ნაკლებ ცხრა წლისას.

დედაკაცებში კი „დამღვეს“ თუ გადაუხდიან ე. ი. უპატრონო
და უმემკვიდროს და ისიც იშვიათ შემთხვევებში. ზოგჯერ უშვილო

ბერიკაცი ამ ქელეს-სადგინს სიცოცხლეშივე იხდიდა, რასაც „თვეთღობა“ უწოდებდნენ. თვითდამარხვის დღეს ცოცხალი მიცვალებული თავის ქელესში არაფერს შექამდა, პურსა და ხორცს არ მიეკარებოდა — ნაკურთხიაო. მოდალავე მხედრებსაც თვითონვე უმასპინძლებოდა, ცხენოსნებსაც ალამ-წინდებს ურიგებდა. მოსანიჭრეებს ის ასაჩუქრებდა ტანისამოსით, ლოგინით, ქურჭლით და სხვა. თვითდამარხვის ეს წესი თუშებში დღეს მოსპობილია.

მაგრამ მიცვალებულს თუშები შემდეგშიც არ ივიწყებენ და მას სუფრაზე ყოველდღე შენდობით იხსენიებენ. ამასთანავე წლის განსაზღვრულ დღეებში მიცვალებულს აქ ტაბლას უდგამენ.

ყველიერის წინ „ხორციელი სკვირას“ ოჯახებში აცხობენ ორ დიდ ხინკალს (პურს) და მიცვალებულს ტაბლად დაუდგამენ. ამ დღეს სახლს არ დაგვიან, რომ მტვერი მკვდარს არ დაეყაროსო, ქეას არ ისვრიან მკვდარს მოხვდებო და არც ჯოხს და სახრეს მოიქნევენ რომ მკვდარს არ მოხვდესო.

დიდმარხვის პირველ ხუთშაბათს, სულთაკრების დღეს აქ იციან „იერუმსალეთობა“ და აცხობენ ერთ ლიტრიან დიდ პურს, მოხალევენ სამ გირვანქა ბიჭონს, სატნად ლობიოს აშაადებენ და ერთ ხელადა არაყსაც დასდგამენ. ოჯახის უფროსი ბიჭონსა და პურს კერის გარშემო სამჯერ შემოატარებს და იტყვის: „ჩვენთა მკვდართა წუაო, მშვიდობითაც იმგზავრებენო, ავი და არამიც ნუვიან დაეწევაო, როგორც ჩვენი ალალია, ისე თქვენი ალალი იყოს. სხვათა ზიარ ნუ დარჩებითო, სხვათა ნუ უყრებთაუ, ალალადამც მოგივალსთაუ“. მზის ამოსვლის შემდეგ სუფრას კარში ვადგამენ, პურს დასჭრიან და ყველას აქმევენ. ელიუმსალეთობის ეს პური ხალხურ რწმენით დიდი უნდა იყოს, რომ ვაგორდეს იერუსალამის კარებს მაგრად დაეჯახოს, შეალოს ის და მიცვალებულს მიუვიდესო.

დიდ მარხვის ერთ რომელიმე საღამოს წინათ თუშები შეიკრიბებოდნენ ახლადმიცვალებულის ოჯახში, სადაც მიჰქონდათ წანდილი და სანთელი. აქ დეკანოზები მიცვალებულის შესანდობარს იტყოდნენ და შემდეგ ყველანი წანდილს შეიქცეოდნენ. ამავე დროს მიცვალებულის სახლიდან ახალგაზრდა ქალები ჩუმად გაიპარებოდნენ რომ ეშმაკებისთვის ყური დაეგდოთ და მათი ზრახვანი გაეგოთ. ქალები სახელებს იცვლიდნენ და სადმე მოშორებულ ხევის ჩირგვებში დაიმალებოდნენ. მარჯვენა ფეხებს ფერფლზე დასდგამდნენ და იქ განაბულები ისხდნენ. ღამის წყვილიადში ხმაური მათ ტირილად ან სიმღერად ესმოდათ და ამის მიხედვით წინასწარმეტყველებდნენ ანა თუ იმ ოჯახის ბედზე. რომელიმე ოჯახიდან ტირილის ხმა თუ მოესმოდათ, იქ წლის განმამავლობაში ვინმე უნდა მომკვდარიყო. ცრუმორწმუნე სოფელს ეს სჯეროდა და განწირული ოჯახიც თავის ბედისწერას ელოდა.

თუშებს სულისა და საიჭიოს არსებობაც სწამთ და აქ მიცვალებულის სულის მოყვანაც იციან. წყალში, ან ზევეში დალუპულ ადამიანის სულის მოსაყვანად ხეესურეთიდან იბარებენ კარატელ დეკანოზს, რომელიც თავის დროსით გადმოდის. დეკანოზი მივა მიცვალებულის დალუპის ადგილზე, იქ დროშას ჩაჰყოფს, შემდეგ ისევ ამოიღებს და ძუნძულით მიცვალებულის სახლში გამოიქცევა და აქ ამ დროშას დაბერტყავს. ხალხის რწმენით ამ დღიდან მიცვალებულის სული ოჯახში ბრუნდება და მას ტაბლასაც უდგამენ.

თუშების წარმოდგენით სულეთის (საიჭიო) მფარველი „ბატონია“ და სულეთის წინ „მეუფროსენი სხედან“, რომლებსაც ხელში მაკრატლები თურმე უჭირავთ და ცოდო-მადლს გაიკითხავენ:

სულეთისაიმ ვინ იცის, სულეთს რა სამართალია,
სულეთს რომ სამნი ხე დგანან წვერ ცაში მიბჯენილია,
იმ ხის ძირ წყარო გამოდის სასმელად სანატრელია,
შიგა სდგას თასი ვერცხლისა, ხელში ალებად მადლია.
ბევრი მოდგება ცხენ-ჯორი, ძუა ფაფარი კრულია,
იმაზედ მჯდომი მხედარი პირს ლატხი დადებულია,
იმას მოხყვება ქალ-რძალი ჩოხ-პაქკო მოქუქკულია,
იმათ მოხყვება ყმაწვილი, დედმამის მოძებარია.
სულეთში მატყლი, მარილი, თეთრის ხარისა ფასია,
თამაჭოი და ბიჭონი ერისა მარგებელია.

სულეთში სამოთხე და ჯოჯოხეთი გაყოფილია ანთებულის კუპრის წყლით და მასზე გადებულია ბეწვის ხიდი. ამ ხიდიდან ცოდვილი კუპრით ანთებულ ჯოჯოხეთში თურმე ვარდება. საიჭიოში ცოდვის მქნელს ენის წვერს ანთებულ კუპრის ქვაბში უყოფენ. სამანის შემრყვეს მეუფროსენი მიუსჯიან ჯოჯოხეთში ზურგით მძიმე ქვების ზიდვასაო:

„სამნის სამძღვრისა შემრყვესა, ზურგზე აჰკიდეს ქვანო“
ნათლიდედის შეცდენა მძიმე დანაშაულიაო:

„მას გამოსჭრიან სამწვადესა, შიგ უყოიან დანის წვერსა.“
ტყუილის მოქმელს ენის წვერს აჭრიან:

„მოკვნიტენ ენის წვერსა, რათ არ იუბნე სწორია.“

წისქვილში ქურდობა და ობლების გაწირვა დიდ ცოდვად ითვლება:

„წყალ-წისქვილის მოღალატეს ჯოჯოხეთში ქონდეს ალიო,
დედას, ობლის გამწირავსა, ყელს ახვია კრელი გველიო.“

ცოლქმრის გაყრა და შვილების დაგდება მძიმე დანაშაულიაო და ასეთი ცოლქმარიც საიჭიოში იტანჯებიანო:

სამშენოს მოკლებულები, სამოთხეს იყრებიანო,
 ანთებენ სანთელს კელაპტარს წინ სუფრას გაიშლიანო,
 ახალგაზრდანი ქალები სანთლის შუქს ჩამოსხდიანო,
 ახალგაზრდანი ბიჭები ფეხზე გალობდიანო.
 ახალგაყრილთა მეუღლეთ ყმაწვილნი ეძებდიანო,
 ტირილით დედას ეძებენ, ხელკრიან გააბრუნეიან,
 ჩვენვან შენ დედა გქვიანო, ჩვენი დამგდები ხარო,
 შიმშილით შეწუხებული ხმა ველარ ამაილიან,
 წყლისა მოწყურებულს თითებ იჭაშიანო.
 ახალგაყრილთა მეუღლეთ მანდაც ატყობდიანო,
 არც თვალებს ჰქონდა სინათლე, არც ბაგე ეშალიანო,
 უფლის ნაკურთხსა გვირგვინსა ტოტები სწყდებოდიანო.
 სულეთს ბერა და მოხუცინი საკლავებს მელოდნიანო,
 ვისაც არა ყავს მოწყალე პირუტყულმ წაბრუნდიანო,
 მე მაგის მომღეჭსებელი ბაკვიანთ კობე მქვიანო.

7 ცრუმორწმუნეობა.

თუშეთის საზოგადოებრივობა თემურ წყობილებას არ გასცი-
 ლებია და მისი რწმენა და იდეოლოგია ამ თემობრივობის სულით
 იყო გაჟღენთილი. საზოგადოების ამ საფეხურს ახასიათებს მაგიურო-
 ბის რწმენა, როდესაც ანიმისტურ რწმენით შეპყრობილი ადამიანი,
 ბუნების სარგებლიან გამოყენების მიზნით, ჯადოსნურ ხერხებით მი-
 მართავდა რაღაც უჩინარ და საიდუმლო ძალას.

მაგიურობის რწმენის ამგვარი გადანაშთები თუშებში დღემდის
 შემონახულა.

„მზებუღობა“. გაუთვითცნობიერებელ ადამიანისათვის მზის
 ღვთაებრივობა უდავო ჭეშმარიტება იყო. მზე სინათლისა და სით-
 ბოს დაუსრეტელი წყაროა და ცრუმორწმუნე ადამიანი მას თაყვანსა
 სცემდა და სხვადასხვა რიტუალის შესრულებით ცდილობდა მის
 კეთილ განწყობილების მოპოვებას. ამ მიზნით თუშები ცხრა დღემ-
 ბერს, როდესაც იწყება ზამთრის მზის მობრუნება „მზებუღობის“
 რიტუალს ასრულებენ და მზის ანგელოსს მაჭკატს უცხობენ. ამ მაჭ-
 კატს ზავიწით, არყით და ერბოთი ხონაზე დააწყობენ. ოჯახის უფ-
 როსი დედაკაცი ან მამაკაცი სანთელს აანთებს, ერბოს ცეცხლს წაუ-
 კიდებს და ასე დაილოცება: „მზეო, მზისყოლო ანგელოზო, დაგელო-
 ცა საველი და სადგომიო. დაგვადექი თვალწაღმე და გულწაღმე
 ბუდით მომავალო, დაგვიწერე კაც-საქონელს ჯვარი, ნურას მოგვეცე-
 რიან-ზიანსა. ჯვარ დაგვიწერე კაცსა მთაშიო და ბარშიო. გვიმატე

ფურსა, ფურის ხბოსა, ფურის წველასა“ - ო. და როცა მზე სახლს მოადგება სარკმელში სდებენ მაქკატს, მატყლს, ერბოს და ანთებულ სანთელს.

ამას ჩქარა მოჰყვება 25 დეკემბერი, როდესაც მზე მატყლას იწყებს და ამ დღეს თუშები შობას დღესასწაულობენ და აცხობენ „ალილოს კოტორს“. სალამოს სოფელში მეალილოე დაივლის მივა ოჯახში და დაიმღერებს: „ალილო და ქრისტე ღმერთო ოცდახუთსა ამ თვესაო შობა გათენდებაო, ჩიტი შემოჯდა ღობესა იძახის ქიშიშიშობასა, ყველა მრავალჯელ დავასწროთ ახალწელ ქრისტეშობასო. ვინც კარგ პურს გამოგვიცხობს კაი ყმისა აკვანიო, ვინც მონა პურს გამოგვიცხობს ფსია ქალის აკვანიო“. დიასახლისი მეალილოეს ალილოს კოტორს გამოუტანს.

წელიწდობა. ზამთრის სადღესასწაულო რიტუალს შორის ყველაზე მნიშვნელოვანია ახალწლის შეხვედრა, რომელსაც ხალხი თავის ოჯახის ბედს თუ უბედობას უკავშირებს¹. ამიტომ თუშებიც თავიანთ „წელიწდობა“ ს მოწიწებით ეგებებიან. საახალწლოდ თუშეთის სოფლებში არაყსა ხდიან და ლუდს ადუღებენ. ლუდს საგვარეულო ამზადებს, მისი მოხარშვა ევალება გვარის ნათეს. გვარში შემავალ ოჯახებს ამ მიზნით ნათესთან მიაქვთ თითო კაბიწი ფორი და შეწა. ლუდის დამზადებაში ნათეს შველიან გვარშივე არჩეული სამი „მაქალათი“, რომლებსაც ევალებათ აგრეთვე ქურკლის დასუთთაეება და საახალწლო სუფრის მომზადება.

საახალწლოდ ოჯახებში აცხობენ ერთ გულიან კოტორს „ქრისტეს საგძალს“, კაცზე „ბაცუკას“ და ქალზე მრგვალ კვერს. აცხობენ აგრეთვე დამახასიათებელ ნიშნებიან საქონლის კვერებს. ხარისას რქები აქვს გამოყვანილი, ძროხისას—ჭუჭუები, ცხვრისას—დუმა, ცხენისა კი ნალის ფორმისაა. ყველა ამ კვერებს ხონზე დაალაგებენ და ზედვე სდებენ: მატყლს, მარილს, ყველს და ერბოს და ამ სუფრას მეკვლეს მოსვლამდის ხელს არაფერ ახლებს. დიასახლისი აგრეთვე აცხობს სახლის ანგელოზის ან ფუძის ანგელოზის კვერს და „კერის კვერს“. ეს კერის კვერი პატარა და მრგვალია, მას შიგ ნალვერდალში ჩასწავენ ან თუ გამოიღებენ მას სადმე ქერხოში მიაგდებენ და იქ თავი შესკამს.

ახალწლის ღამეს დიასახლისი ჩუმიად ადგება და ოჯახის ყველა წევრებს ლოვინში თითო ლუკმა პურს ჩაუდებს. შემდეგ საქონლის ბოსელში შედის და აქაც პურის ნატყებებს სადმე შესდებს. საახალწლოდ ირჩევენ მეკვლეს, რომელსაც მოაქვს პური და ამ პურზე ალა-

¹ ს. გ. რ. მაკალათია, ახალწელიწადი საქართველოში, ტფილისი 1927 წ.

გია: ერბო, ყველი, მატყლი და რაიმე ტკბილეული. მეკვლეს ხელში არაყიც უჭირავს. ოჯახში შემოსვლისას მეკვლე პურს შემოაგორებს და იტყვის: „შემოვდგი ფები, გწყალობდეს ღმერთი, ფები ჩემი კვალი ანგელოზისა, კაი წელი გამოგეცვალოთ, მრავალი ერთი ესე, ათასი სხვა. გაგიმრავლოთ შინ ოჯახი, გარეთ საქონი“ -ო. შემდეგ მეკვლე ცეცხლთან მივა, აიღებს ორ მუფუზაულს, ერთმანეთს გაუხახუნებს, ნაპერწკლები გასცივია და იტყვის: „ამდენა ჯალაბობით გიმრავლოსთ ცხვარი, ძროხა, ცხენი კახეთსა და თუშეთსა“-ო. მეკვლე ოჯახის წევრებს ტკბილეულით დააბერებს. გაიშლება სუფრა და ქრისტეს საფაღალ პურს სულზე დასქრიან და ყველას ჩამოურთიგებენ. ვინც ოჯახიდან გასულია მას თავის წილს უნახავენ. ბედის კვერბსაც ერთმანეთს გაუცვლიან და იქვე შესკამენ.

მეკვლე ოჯახიდან რომ გავა, დიასახლისი ბოსელში შევა, კვერს შეაგორებს და საქონელს ჩაღას დაუყრის. ვინც ოჯახიდან გავა თან ყველ - პური მიაქვს და სადაც წავა იქ უნდა მიიტანოს. ამ დღეს წყალზე რომ წავლენ წყალში ჯერ პურისა და ყველის ნამცეცს ჩააგდებენ და წყალს შემდეგ იღებენ. ოჯახში მისვლისას ქალის სახელს არ დაიძახებენ, თუ ოჯახში მხოლოდ ქალებია, მათ მამაკაცის სახელით გამოუძახებენ.

ამ დღეს მაქალათი „საბაღწლო სუფრა“-ს ოჯახებში ჩამოატარებს. ის შედის ოჯახში და ულოცავს წელიწდობას, ოჯახის პატრონს შეაქმევს ხორცს და არაყს შეასმევს. სამაგიეროდ ოჯახის პატრონმა მაქალათს უნდა დაალევიანოს არა ნაკლებ სამი ყანწი არაყისა. ვინც მეტს შეასმევს და რომელი მაქალათიც მეტს დალევს ეს ოჯახისათვის პატივი და სახელია. მაქალათს ოჯახის პატრონი თუ არ დაუხვდა მაქალათი მის წილ არაყს სახლის კედლებს მიასხამს, პურსა და ხორცს იქვე სადმე შესდებს.

წელიწდობა ღამეს სოფლის გვარები ერთ რომელიმე ოჯახში იკრიბებიან, მიაქვთ თავთავიანთი პურ - არაყი და იმართება „გამოყარაის ღამე“, რომელსაც შულტა აწყობს და ხალხს ლუდით უმასპინძლდება. ეს ღზინი შულამემდის გრძელდება და შემდეგ გვარები დაიშლებიან. გაყრის წინ გვარები მეკვლეს პურს „საკედში“ (ლუდში) ამოაწობინებენ და თავიანთ ოჯახებში მიაქვთ.

წელიწდობას მოჰყვება „ნათეობა“, რომელსაც ხუთ იანვარს იხდიან. ამ დღეს სოფელი გვარდაგვარ მიდის ნათესთან სალუდეში, სადაც ის ამ გვარებს ამწყალობლებს, სუფრას გაუშლის და ლუდით უმასპინძლდება. სალუდეში მაქალათის სკამზე სხვას ჯდომა არ შეუძლია და ვინც უნებურად ჯდება მას იქვე დააბამენ და სანამ „ქვაბსაკლავს“ (ბოთლ არაყს და მწვადებს) არ მიიტანს არ გაანთავისუ-

ფლებენ. ნათეს დამწყალობლების შემდეგ გვარები თავიანთ საგვარეულოს ერთ რომელიმე ოჯახში შეიკრიბებიან და იქვე მიაქვთ სუფრაც, სადაც დროს სმასა და ლზინში ატარებენ. შექქიფიანებული მამაკაცები „ტყვეობა“-ს აწყობენ. ერთი გვარის მამაკაცები მიეპარებიან და მოულოდნელად დაეცემიან მეორე გვარის ოჯახს, ასტეზენ სროლას და ტყვეებს წამოასხამენ. მასპინძელმა ეს ტყვეები „ქვაბ-საკლაფით“ უნდა გამოისყიდოს.

თებერვლიდან ზამთარი ილევა და ბუნებაც გამოღვიძებას იწყებს. ახლა სოფელი შეუდგება საგაზაფხულო რიტუალის შესრულებას. ამ მიზნით ყველიერში თუშები ასრულებენ მთელ რიგ წესებს, რომლებიც ხელს უწყობენ ბუნების განაყოფიერებას.

ყველიერის შაბათს იციან „ქალთგორობა“ და ამ დღეს ოჯახებში აცხოზენ გულიან ქადას. სოფელი შეიკრიბება ერთს ოჯახში და ხელში ქადებით მივლენ უხუცესთან, რომელიც მათ ამწყალობებს, შენდობით იხსენიებს მიცვალებულებს და ქადებსაც დასკრის. ამასთანავე ის ყველა იქ მყოფთ თითო მუჭა „ბიქონს“ ჩამოუორიგებს. აღდება ფეხბედნიერი მეკვლე, პირს აღმოსავლეთით იბრუნებს, სამ მუჭა ბიქონს გადაყრის და იტყვის. „ღმერთო, კარგი პური მოიყვანე“-ო

ამას მოჰყვება კოტორის გატაცება. ახალგაზრდა ქალი, თუ ვაჟი მალულად კოტორს გაიტაცებს სხვები მას გამოეკიდებიან და თუ კოტორი ქალებმა წაართვეს ბიჭებმა ქვაბ-საკლაფი უნდა გადაიხადონ, თუ ბიჭებმა წაართვეს, მაშინ ქალები იხდიან. გაიმართება ლზინი და თამაში. მოულოდნელად ერთს ვინმეს ტალახით ან მურით მოთხუნიან. ამის დანახვაზე ყველანი ერთმანეთს დაერგვიან და თხუპნიან. შემდეგ დათხუპნულები მდინარე წყალზე წავლენ და იქ პირს დაიბანენ. ახლა „საკბილა“-ს ჩასდგამენ. ამისათვის ჯამში, თუ გობში პატარა ჩხირს „ქოს“ ჩასვამენ და წყალსაც ერთ მტკაველზე დაუყენებენ. სათითაოდ მიდიან და ამ ქოს კბილით იღებენ. ვინც ვერ ამოიღებს მან ჯარიმად ქვაბ-საკლაფი უნდა გადაიხადოს. შემდეგ მიწაზე ბეჭედს დააგდებენ, მას გარშემო შემოუსხდებიან, ზურგზე ხელებს დაიკრეფენ და ბეჭედს კბილით ისე იღებენ. ვინც ვერ აიღებს ქვაბ-საკლაფით ჯარიმდება და სხვა.

ყველიერშივე ეწყობა „ბერიკა“. ამ დღეს კოტორს აცხოზენ, ფაფას ბარშავენ და სქამენ. შუადღისას სოფელში ბერიკები გამოვლენ. ბერიკობას სამი პირი ასრულებს. ერთს ვაფურად აცვია და ორს ქალურად, პირზე მური აქვთ წასმული. ზოგჯერ ბერიკას ნაზღის ნიღაბს სახეზე ააფარებენ და გაპენტილ მატყლის გრძელ წვერ-ულვაშსაც უკეთებენ. ქალებში ერთი ბერიკას ცოლია მეორე კი დედა. ბერიკას ხელში ხის „ხმალიკა“ უჭირავს და ცეკვით უვლის. ვინც მას არ გა-

ეთამაშება ბერია ხმლით გამოეკიდება და სცემს. ბერია პირში ნახ-
შირნალეს წყალს ჩაიყენებს და ვინც საღმის მისაცემად მიუახლოვ-
დება შიგ სახეში შეასხამს. წინათ ახალგაზრდობა ბერიკას ცოლს
მოსტაცებდა თურმე და მის მიმალაედენ. ბერიკას კი მოატყუებდენ,
რომ ცოლი მოგიკვდაო. ბერია ტირილს დაიწყებდა და ცოლს ეძებ-
და. ამ დროს ვინმე დაიძახებდა, ბერია, შენი ცოლი ცოცხალიაო.
ბერია ცოლს მივარდებოდა: გენაცვალე ცოცხალი ხარ-“ო, გადაეხე-
ოდა და კოცნიდა. ახლა ბერი“კა მატყუარას ხმლით გამოუდგებოდა
და თუ მას დასკრიდა მატყუარას ქვაბ-საკლავი უნდა მოეტანა. სა-
ლამოს იმართებოდა „შიოყარა“ (არუფანა) და სოფელი ერთ რომე-
ლიმე ოჯახში იკრიბებოდა და აქ საერთო ხარჯით პატარა ლხინი
გაჩაღდებოდა.

ყველიერშივე უქმობენ „შიოობა“-ს და ამ დღეს ოჯახში არ
მეშაობენ. აცხობენ მაქკატს და შიოს ანგელოსებზე ასე დაილოცე-
ბიან: „შიო მუშაეო, შიო მაშვრალოვო, ძვალნიც გეპოხებიანო,
ჯვარსამც დაგვიწერავ კაცსავ და საქონსა, ხვავ ბარაქას დაგვიდებო
ერუმსალეთის მადლითაო“.

დადგება დიდმარხვა და მის პირველ კვირას „მ გ ე ლ ჯ ი ხ ე ო ბ ა“-ს
გამართავენ. ამისათვის აცხობენ: ჯიხვის, ირმის, მგლის, დათვის და
სხვა ნადირთა ქანდაკებებს, რომლებიც შემკულია ხილით და ტკბილე-
ულით. ამ ნამცხვრებს მოედანზე სდგამენ და ბავშვები მას შვილდ-ისა-
რით თოფავენ. ვინც მოახვედრებს ნამცხვარიც მისია. ზოგჯერ აქვე
ქირისუფალი ჩასდგამს მიცვალბულის კვერს „ბაცუკა“-ს, რომ
ჩემს ბალს მიუფიდესო და თუ ისარი ვინმემ მას მოახვედრა შესან-
დობარი არაყი უნდა მოიტანოს და იქვე დალიონ. მარხვა გრძელდე-
ბა რამდენიმე კვირა და როცა ის მიიწურება დიდ შაბათს საღამოს
იმართება „მარხვის ტყეპა“. ბავშვები აიღებენ გოდორს, მას
ჩალით გატენენ და სოფლის მიჯნაზე გაიტანენ. აქ გოდორს ცეც-
ხლს წაუკიდებენ და სოფლისკენ ცემით მოაგორებენ, თან იძახიან
„მარხვა ჩავტკიცოთაო, აღარ მოგვივაო“. ასე გოდორს სოფელს ჩამო-
ატარებენ და შემდეგ გადააგდებენ.

დადგება თუ არა გაზაფხულის პირი თუშები ხენა-თესვის თა-
დარიცს შეუდგებიან და ამისათვის 25 მარტს „ოცობა“-ს ასრუ-
ლებენ. ამ დღეს გლეხი კარის ყანაზე სამ კვალს გააფლებს და ერთ
მუკა ქერსა და პურს დასთესავს, და სანამ ეს ჯეჯილი არ ამოვა,
მანამ ოჯახში არავინ წნელს არ მოგრეხავს, რომ ჯეჯილი დაგრეხი-
ლი არ ამოვიდესო. ამ დღეიდან ოჯახიდან ცეცხლი და „სულადი“
(ქერი და პური) არ გაიცემა, სანამ ხენა-თესვას არ მორჩებიან. ხა-
რებსაც კულზე უნძრახის თრუსას“ წითელ ძაფით შებამენ. ამ

დღეს დედაკაცები თავს დაივიარცხნიან, რომ ყანა დაიწმინდებო. ბაშტედან ძროხებს პირველად გამოიყვანენ და მათ კუდის ბოლოებს ცოტათი შეაჭრიან და დანაზე გადაატარებენ, რომ კლდიდან არ გადავიარდესო.

ჩქარა დაიწყება ხვნა - თესვა. მაგრამ სანამ ყანაში გავლენ ასრულებენ „უღელღება“-ს. აცხობენ ჯვრიან ლავაშს და სამყურა ხშიადს, აანთებენ სანთელს და არაყსაც ჩამოასხამენ. მამაკაცი ამ ჯვრიან პურს სამჯერ უღელზე შემოატარებს, კარვ მოსავალზე დაილოცება და უღელზე გასტებს და ორივე ხარს შეაქმევს. უღელღების პურის გამომცხობი დედაკაცი სხვის ოჯახში ვერ შევა, პურის ბარაქა ვაყვებო, არც მამაკაცი სხვისას წაგიდოდა, კვალი უნდა შეენახა, რომ კვალი სხვის ოჯახში არ შესულიყო. თესვას რომ მოჩვენებიან ყანაში მიღალ ჯოხს ჩაარკობენ და მას თავს გრძლად გადმოუბრიან, რომ ასეთი თავთავიანი პური ამოვიდესო.

მაგრამ დათესილ ყანას ხშირად ანადგურებს, მინდვრის მანენ-ბლები და ქარ-სეტყვა, რომლებსაც ვულუბრყვილო და ცრუმორწმუნე გლეხი უქმის შენახვით ებრძვის. თავგმა და კალიამ ნათესი რომ არ ვააფუქოს „მკრელთ უქმეს“ ინახავენ და ამ დღეს არ საქმობენ. ქარის წინააღმდეგ „ქარობა“-ს უქმობენ, სეტყვის წინააღმდეგ „სეტყვის უქმეს“ ინახავენ. ამასთანავე გაზაფხულის პირთან სხვადასხვა ცრუმორწმუნეობაცაა დაკავშირებული: როცა ენძელა აყვავდება მის თავთავს შუაზე გახლტჩენ, ორივე ყურთან მიიღებენ და იტყვიან: „ენძელ, ენძელ ყურადაო, ქიაღვია კარადაო, შენ ქვას ქვედა მე ქვას ზედა, შენ ქვიშითა ქვით გამძღარიო, მე პურიოთ და ყველიოთ გამძღარიო“.

ადამიანი გაზაფხულზე გუგულმა რომ არ დასძლიოს, პურის ლუქმა ჯიბით დააქვთ და ის გუგულის დაძახებამდის უნდა შესკამონ, წინააღმდეგ შემთხვევაშიო, ძლეულს საიტიოში ჩითებს დახლიან და ფეხშიშველა ატარებენო.

გაზაფხულში პირველ დაქუხებაზე გულზე და წელზე რკინას მიიღებენ და იტყვიან: „თავ რკინა, გული მაგარი, ჩენი ყანა გამაძღარი, ლეკის ყანა დამპალი. ჩემი წელი მაგარი, ლეკის წელი დამპალი“-ო; ახალ მთვარის დანახვისთანავე იტყვიან: „მთვარე ვნახე გორაზედა, საქმე ხანებაზედა, საფუარი მათუანი, ხელი ბარაქიანი, შენამც გზაი ვიხანდება, მენაც საქმე მიხანდება, კბილი მთელი, ქია მკვღარი“-ო.

„თითბეჭედა“-ს (ციხარტყელა) დაინახამენ თუ არა ხელს დამალვინ, რომ მუწუკი არ დაგვეყაროსო: „თითბეჭედა დავინახე, თითი კარვა შემინახე“-ო. ყველიერის შაბათს უქმობენ „ანგელ-ზობა“-ს. ამ დღეს ხალხის რწმენით მიწაზე მთარველი ანგელოზები

ჩამოდიან და ყველას თავიანთი მფარველი ანგელოზი მხარზე აჯდებო. ანგელოზები უჩინარია და რომ არ დაფრთხენ და არ ჩამოცვივდენ ორ დღის განმავლობაში მხარის განძრევაც არ შეიძლება.

დადგება ზაფხული და ნათესი იწყებს ზრდასა და დაპურებას, მაგრამ ზოგჯერ გვალვა ნიადაგს შეკრავს და ყანაც იჩალებს. ნამის მისაღებად სოფლის გოგოები გამართავენ „საწვიმარა გუგაი“-ს. გოგოები ჯოხს პატარძლის ტანისამოსით შემოსავენ და ამ გუგით ისინი სოფელს შემოუვლიან და წყალზე წავლენ. აქ გუგას წყლით დანამავენ და გოგოები დაიმღერებენ: „ალარ გვინდა გორანი, ღმერთო, მოგვეც ტალახი“-ო. შემდეგ სოფელში შემობრუნდებიან და აქ „შიყარას“ კრეფენ, დასხდებიან და დროს მხიარულად ატარებენ. ბოლოს გუგაის ტანისამოსს გახდიან და ჯოხს გადააგდებენ.

გვალვის დროს იციან აგრეთვე წყალში მიცვალებულის ძელის ჩაგდება. თუ ამან გამოიწვია ხანგრძლივი აუდარი, მაშინ ძვალს ისევ ამოიღებენ და გოგოები გაიძახიან: „ალარ გვინდა ტალახი, ახლა გვინდა გორახი“.

ათენგენობას, დაახლოვებით 20 მკათათვეს აქ ცელად გასვლას ასრულებენ. ოჯახის უხუცესი მოსთიბავს სამ კონა ბალახს და ამის შემდეგ ყველანი სათიბად გადიან. წინათ ამ დღეს წლის ნათესა და შულტას ევალებოდა ორი ქვაბი ლუდის მოდუღება. ხატის ნიშთან სამ ცხენს გამოაქცევდენ და რომელიც დაწინაურდებოდა მას „ჩხუტს“ (სუფრას) უდგამდენ. შემდეგ უხუცესი დაიძახებდა: ორშაბათი შავინახოთ, თუ შაბათიო. ხალხი ერთ ამ დღის უქმობას დაადგენდა და ვინც შათქმულ დღეს გასტეხავდა და იმუშავებდა, მას თემი აჯარიმებდა. მაგრამ თუ სამუშაო საშური იყო, მაშინ ლუდს მოადუღებდენ და ისევ ხატს შეევედრებოდენ: „ეს დღე შავითქვით, მაგრამ გვაპატიე შათქმული უნდა ვავტეხოთო“, და შემდეგ მუშაობდენ.

როცა პური მოიმკება და გასალეწად კალოზე გაიშლება „კალოს სალოცავს“ გადაიხდიან. ამისათვის აცხობენ გულიან კოტორს, აანთებენ სანთელს და არაყით პურის ბარაქიანობაზე დაილოცებიან.

ამგვარივე ცრუმ რწმუნებაა დაკავშირებული ადამიანსა და შინაურ საქონელთან. თუშები საქონლის მომრავლებას „თხურსი ეხი არდოტისას“ შესთხოვენ, რომლის ხატი კონთიოშია. წინათ ოჯახი დეკეულის პირველ მოგებულ ხბოს მარიამწმინდობას ამ ხატს სწირავდა. ამ ხბოს ოჯახში გამოყენება არ შეიძლებოდა და ის თავის მონაგებით ხატში მიჰყავდათ და არდოტის ღვთისმშობელს ასე შეევედრებოდენ: „ღვთისმშობელო არდოტისაო, შენ ჩავგივდე ხეილ ბარაქა, გვიმატე ფურსა და ფურის ხბოსაო, კაცსა კაცრეულობასასა, ცხვარსაო, ცხვრის მკრავსაო; შენ გეხვეწებით, დაგვიწერე მზეწველასა

ჯვარიო, შენ გეხვეწებით და გვედრებით თავდაბლითაო და გულ-
შართლითაო, ნაძახებ გაგიგონიდი, ნაქადებს არ გიმტყუნითაო. შენ
შემოგწირავ სანთელ ზედაშეო, შენ მორიგე ღმერთს შეწირიდი,
ღვთის წყალობა გამოგვითხოვდი, შენ მადლ სახელის კირიმე“-ო.

თუ ძროხა რჩოლავს, წიხლს ისტრის და არ იწველის, მაშინ ძრო-
ხა რომ „დაამინდეს“ პატრონი ხახმატის ჯვარს ევედრება და რო-
ცა ეს ძროხა ხბოს მოიგებს მას ყურს აუსერენ (ნიშანს ადებენ) და
საწირით ხახმატის ჯვარში წავლენ სალოცავად. ავთვალით შელახულ
საქონელს სამი დღე ზურგზე წყალს უნძრახად (უხმოდ) ასხამენ ან
„უნძრახ თრუსას“ კუღზე წითელ ძაფით შეაბამენ. ჩხუტში რძე კარგად
რომ შეიდღვობოს და კარაქიც ბარაქიანი იყოს, ავთვალის წინაამდღე
ჩხუტზე ჩამოჰკიდებენ „უნძრახ თრუსას“ და განხრეტულ სიპ ქვას.
ზოგჯერ ამავე მიზნით შეაბამენ ერთმანეთში არეულ თაფლაბუხას
და ეკლის ბუღეს (ბალახია).

ზოგიერთი ცრუმორწმუნეობა დაკარშირებულია აგრეთვე ნადი-
რობასთან. თუშ მონადირეს თეიურიანი დედაკაცი ახლოს არ გაეკა-
რებოდა—თოფი შეიკვრებო. ასეთი დედაკაცი მას პურსაც ვერ გამო-
უცხობდა—მონადირე შეიკვრისაო. საერთოდ როდესაც ოჯახში დე-
დაკაცს „მთვარე“ მოსდიოდა მონადირე სანადიროდ ვერ წავიდოდა.
სანადიროდ მიმავალს გზაში ვერავინ შეეკითხებოდა, თუ სად მიდი-
ოდა ის. ყველანი საღმისთანავე ეტყოდენ „ღმერთმან ხელი მოგიმარ-
თოს“-ო. სანადიროდ მიმავალს მუგზალს ესროდენ, რომ მონადირე
შინ ცარიელი არ დაბრუნდესო და სხვა.

შვილიერობას და ადამიანის მომრავლებას შესთხოვენ თხურ-
სიეხის ხატს, რომელსაც საწირ-საკლავოთ ევედრებიან და ნაყო-
ფიერებას შესთხოვენ. მის ხატობის დღეს, ამალღების მეორე კვი-
რას, შეხვეწილი დედაკაცები თხურსიეხის ხატში ზიდიან საკლავ-სა-
წირით და აქ მათ დეკანოზი ამწყალობლებს, ოჯახის კეთილდღეობას
კი შესთხოვენ ფუძისა და სახლის ანგელოზებს, რომლებსაც ყოველ-
დღიურად იხსენიებენ და ზოგჯერ მათ კვერებსაც უცხობენ, სანთ-
ლებს უნთებენ და ისე ევედრებიან.

ცრუმორწმუნე ადამიანი ავადმყოფობის დროსაც ცდილობს
შელოცვებითა და სხვდასხვა ჯადოსნურ წესებით განიკურნოს და
ამით ოჯახს მოსალოდნელი უბედურება ააცილნოს.

საფლად ყველაზე გავრცელებული სენი „ყვავილია“, რომლის
წინააღმდეგ თუშეთის მოსახლეობა უძღურია და ხალხი ცდილობს
ამ ყვავილის ანგელოზების დაყვავება-მოფერებით სახადისაგან თავ-
დაცვას. ამიტომ ყვავილიან ავადმყოფს და მის კეთილ ანგელოზებს
ოჯახში ჩონგურის დაკვრით და ტკბილ სიმღერით ართობენ. მთელი

ოჯახიც უქმობს და არ საქმობს. ართავენ მხოლოდ თითისტარს, მათი რწმენით ეს ანგელოზებს უხარიათო. ჩიჩვა კი არ შეიძლება, ბატონებს რკინა ლჯაურებათო: მიძიმე ავადმყოფობის დროს "თავ შე-მოვლა" იციან. შემოავლებენ ხარს, ან ზოგჯერ შვილს დედა შემომვლება და ანგელოზებს შეევედრებიან ავადმყოფის განკურნებას. ავადმყოფი თუ მორჩა ამ ხარით სამღვთოს გადაიხდიან, თუ არადა ხარი რჩება და მას ამუშავებენ. ამასთანავე ავადმყოფს მკურნალობენ სხვადასხვა შელოცვებითაც. ავადმყოფის ბოდვას მიაწერენ აესულებს და მათი ვამოსადგენად ავადმყოფს თავზე სამჯერ შავ თხას ან ქათამს შემოავლებენ, შემდეგ მას დაჰკლავენ და გზაჯვარედინზე ჩაფლავენ.

თვალის შელოცვა. თვალთ მებო, მებდგარო, სისხლ მებრეტელო, ფერიანის ფერწამლებო, გონიანის გონწამლებო, ქალ-უქმაროს ქალისაო, უცოლო ბიჭისაო. რაგინდა ტანშიო, სტომაქშიო. არ ისძვე, არ იქმევ არაზე გაისვლებიო. თვალს წამწმიდან გამოგიყვან, ასოიდან გამოგიყვან, შავაის კულით გიმოგიყვან, ქვარცინას კულით გამოგიყვან. ვინ შემოგხედა ავი თვალითაო, ვინ შემოგხედა ავი გულითაო. თვალთ ამოარდეს, გულით გადმოვარდეს. ვინ არ დაგწერის ჯვარიო, ჯვარიმც ნუ ეღირსებაო. ხნავ-გუთანის დამყენეო, მჭქვავ-წიქვილის დამყენეო. მოდიოდეს ცხრანი დანი, ცხრანივ ოქროს კოწლიანი, მოდიოდეს ცხრანივ ძმები, ცხრანი ოქროს ქოჩრინანი, ამოიღეს თეთრი კუსი (ხაქო) ცხრა ძმათ ცხრა ნაწილი ცხრა რიგად გაიყვესო. ქართ გაგაყოლებ მქროლართაო, წყალთ გაგაყოლებ მდინარსაო. დაგკოშავ იგეთშიო არ გეყურებოდეს ყივილი ქათმისი, არ გეყურებოდეს კვივილი ღორისი. ლოცვა ჩემი რგება ღვთისი, ღმერთო შენ დასწერე ჯვარი.

ავთვალის წინააღმდეგ, როცა ამას მოზრდილს ულოცავენ, ტყვიის ნაქერს აიღებენ და ჯვარივით გააკეთებენ. ამ ჯვარს მლოცავი დედაკაცი სამჯერ შეულოცავს და ავადმყოფს გულზე ჩამოჰკიდებს. ავთვალნაკრავი სამჯერ უნდა მივიდეს და მლოცავმაც შელოცვა სამჯერ გაიმეოროს. ისე რომ მთლად ცხრა წყება უნდა შეულოცოს. ბავშვისათვის დედის თმას შეულოცავენ და ამ შენალოც თმას წვრილად დაწნავენ და ბავშვს მაჯაზე შეაბამენ. ზოგჯერ ბავშვის შელოცვის დროს შემლოცავი იღებს ცხრა მუჭა წყალს მარცხენა ხელით და მასში ცხრა ნახშირს გაურევს და ამ წყლით ავადმყოფ ბავშვს პირს მობანენ და აკანსაც გადაასხამენ. ნახშირს კი აკენის საგოგავებით გაფშენებენ.

ავთვალნაკრავ საქონელსაც ასე შეულოცავენ და ნახშირ წყალსაც ზედ გადაასხამენ.

გულის შელოცვა. გულო ოქროს ყუთისაო, გულო ჩაჯამ

ალაგსაო. ოქროს ბუდეში ნაჯდომო; ავი ხმით შეგაშინა, ავი საათით შეგაშინა, ქორი ქანდარასაო, ქათამი ბუდესაო.

ამას სამჯერ შეულოცვენ. შელოცვის წინ ავადმყოფს მკერდს ბაწრით გაუზომავენ და შელოცვის შემდეგ გაზომვისას ბაწარი მეტი თუ აღმოჩნდა, მაშინ გული ამოვარდნილი ექნებაო.

შაკიკის შელოცვა. შაკიკი შემოჩვეულა სათივისა ბოლოსაო, ეგრე სჭამდა რკინასა, როგორც ხარი თივასა, დასწყევლოს წმინდა გიორგიმ, გაიპაროს დილითაო. რა არის მაგის წამალი: ამალი, მამალი, გახურებული რკინა, ეგ არის მაგის წამალი.

შაკიკს ხელში გაცხელებულ რკინით ულოცავენ.

ქვალის ლოცვა. დღეს რომე პარასკევია ქრისტე ჩენი წვეულია, ბავა ლოგინი, კოვზი თაშატი. შუა ღამე რო შეიქნა დადგა წივილ-კივილიო. რაიქნა რა ამბავია. დედა მარიაშს ქვალი დაადგა, ეგ წივის, ეგ კივისო. რა არის მაგის წამალიო. მოსწყვიტოს სამი კანათიო მხარზე გადაკრესაო. ეს არის მაგის წამალიო.

შელოცვის დროს კანათს გაწეწენ, არაყში ამოაგლებენ და მას ქვალზე დაადებენ.

ფრჩხილაი. ლოცვა უნდა ფრჩხილასა, კიფორჩხალასა და ნალურსმალასა. დედა მარიაშ ღვთის მშობელო, შენ დასწერე ჯვარიო. რა არის მაგის წამალი. ცხრა პურის მარცვალი, ცხრაჯერ შელოცვაი.

ფრჩხილა ლიბრად (თეთრად) თვალს გადაეკვრის, ადამიანს თვალი უსივდება და ცრემლი სდის. შელოცვის დროს ხორბლის ცხრა მარცვალი სამჯერ უნდა დაითვალოს და იქვე მდგარ ჯამში ჩაიყაროს და თუ მას გუგუშა დააჯდა სატკივარი მაშინ გამჯდარია. შეულოცავენ დღეში სამჯერ და ნალოც წყალს ავადმყოფს თვალეში შეასხამენ.

თავის ტკივილი. ორივე ხელს თავზე მოიჭერენ და იტყვიან: „ქორი ქანდარასა, ქორი ბუდესა, ხარი ბავასა და ტვინო ალაგასაო, სამჯერ“.

ბედრიანის ლოცვა (უსახელო მუწუკია). ბედო, ბედო ბედნიერო, ტურფაო და მშვენიერო. სად გაიზარდე, სად დაიბადე? ქორის თბოზე დავიბადე, ჯიხვის რქაში გავიზარდე. რა არის მაგის წამალი? უცეცხლო თაფლი, უწყლო კარაქი და წყლის ბაყაყიო.

შელოცვის დროს წაუსვამენ მუწუკზე თაფლსა და ერბოს.

წითელი ქარი. ახალ სახელო ღთისაო, მამისა და ძისაო. შეგილოცავ ქარისასა ქარ-სურავანდისასა, წითელ ქარისასა, თეთრი ქარისასა. გამოდი გამონიავდი, თუ არ მოვლენ ანგელოზები, გაქანებენ ქარივითა, გაგაწყალებენ წყალივითა, ჩავაგდებენ ხეეში, ხეე-ხრატში, შგკამს ყვავი და ყორანი, კიანჭველა ბოლო ფრთიანი. გაქრა, გაიარა.

შელოცვის დროს სიმსივნეზე წაუსვამენ შმარსა და ცარცსა ზე-
ითუნზეთში მორეულს.

ხორცის ლოცვა. ღმერთმა უთხრა ანგელოზსა, გადახედე
ხმელეთსაო, ან ქვრივა ხომ არ წუხდება ან ობოლ ხომ არ ტირისო.
არც ქვრივ წუხდება, არც ობოლ ტირისა. სოფიოს (იტყვიან ავაღ-
მყოფის სახელს) წელი უტყენია, ის სჩივის და ის სტირისო. გადავიდეს
ბახჩაშიო, გადმოიღოს სამკენა ფოთოლიო, ქალ მოუზილოსა, ქალ
მოპოხოსაო, ანგელოზებ ამინობენ, ღმერთო შენ დასწერე ჯვარი.

წელს უხელავენ ერბო-კარაქით და თან რკინეულსაც გადაუს-
ვამენ.

გველის შელოცვა. პიტი, პიტი პისტანამა, ასტანგა და აჩი-
ნაგა, გველო მოგვირაკრაკდი, მოხრილო ჯოხო, გაშეშდი. ფირქსა
ფირქი მაცვია, ფირქთა ბეჭედი მაცვია, ფირქისა ღთისამშობელო შენ
გააშეშე გველია.

ამ შელოცვის დროს გველს თხილის ჯოხი უნდა გადაუქნიო და
იქვე გაშეშდებო.

როდესაც საქონელი ღამე კარში დარჩება ბაწრით შეკრავენ
გურჩს (ფილთაქვას), დუქარდს და იტყვიან: „ინისანი, რკინისანი
კირკუტონი რკინისანი, პირ შევკარი მგლისა, მუხლი შევკარი მტრისა
ჩემ საქონელზე მომავლისა“-ო.

8 საკულტო აღზილ-სამლოცველოები და მათთან დაკავშირებული რიტუალი.

თემურ თუშეთში თითოეულ საგვარეულოს თავისი სამლოცველო ხატი ჰქონდა, სადაც სადგურებდა გვარის მფარველი ღვთაება. ამ ხატთან წლის განსაზღვრულ დროს მთელი საგვარეულო იკრიბებოდა და გვარის დეკანოზიც ხალხს ამწყალობლებდა. წარმართულ დროის ეს ხატები თუშეთში დღესაც მრავალია დაცული და თითოეულ სოფელს თავისი სამლოცველო ნიში აქვს, სადაც დაცულია ხატის დროშები და რიტუალური ქურჭელი.

ამასთანავე წარმართულ თუშეთში ქრისტიანობაც აღრგვე შეიქრა, მაგრამ მისი მოძღვრება ხალხისათვის გაუგებარი დარჩა. მართალია თუშეთი ოფიციალურად გაქრისტიანდა და საქართველოს ეკლესიამ ის დაუქვემდებარა ხატისა და ეპისკოპოსის სამწყსოს, მაგრამ ფაქტიურად ეს კუთხე ისევ წარმართობას აღიარებდა, ამიტომ თუშეთი ქრისტიანულ ძეგლებით ღარიბია, ძველი ტაძრები და საეკლესიო განძეულობა აქ არ მოიპოვება. აქ არც ძველი წარწერები და ხელნაწერები გვხვდება, რომ შეიძლებოდეს ამ კუთხის ქრისტიანულ რწმენისა და კულტის შესახებ ვიქონიოთ გარკვეული წარმოდგენა. მათთუშეთის ზოგიერთ მოზრდილ სოფლებში მოიპოვება დღეს უკვე გაუქმებული ეკლესიები, მაგრამ ეს ეკლესიები აშენებულია მე-19 საუკუნეში მონარქიულ რუსეთის ბატონობის დროს, რომელიც მიზნად ისახავდა „ურწმუნო“ მთიელების გაქრისტიანებას. უნდა აღინიშნოს, რომ ამ ეკლესიებთან ხალხის რელიგიურობას ნაკლები კავშირი ჰქონდა და აქვს და აქაური ხატობა-დღეობებიც წარმართულ ნიშებთან სრულდება, რომელსაც აქ ხატს უწოდებენ.

ხატი ყველა სოფელშია, ზოგ სოფელში ორი თუ სამი ხატი გვხვდება. თუშური ხატი ჩვეულებრივი ტიპისაა. ის ნაგებია სიპი ქვით მშრალად და უტალახოდ, ფორმით კუხოვანია და ერთ მხარეზე ნიში აქვს დატანებული, რომელშიაც საწირ-სანთელსა სდებენ. ზოგიერთი ხატი შემკულია ჯიხვისა და ირმის რქებით. თვითეული ეს ხატი დაკავშირებულია ერთ რომელიმე წმინდანთან ან ღვთაებასთან, რომლის სახელსაც ხატი ატარებს: ლაშარის ხატი (ჩილოში), მარიამწმინდა (ომალოში), კურების ჯვარი და ნივრის ჯვარი (შენაქო), შაფურთის ხატი (ქუმელაურთა), ფარსმის წმ. გიორგი (ფარსმა), მადლოის ნათლი-მცემელი, თხურსიების ჯვარი და გორთიგო (ქონთიო), მადლოელი, მარიამწმინდა და იახსარი (დართლო), ბიქახგორის წმ. გიორგი (დიკლო), ხითანოს წმ. გიორგი (ჯვარბოსელი), სამების წმ. გიორგი (წოვათა) და სხვა.

სურ. 96. იახსარის ხატი სოფ. დართლოში.

ამ ხატებს შორის მთავარ ხატად ითვლება ლაშარი, ხითანო და სამება, სადაც წინედ დიდი ხატოვა იპართებოდა. ამასთანავე მთათუშეთის თითქმის ყველა სოფელში აღმართულია კარატისა და ხახმატის ჯვარის ნიში, სადაც ხევესურეთიდან გადმოსული კარატელი დეკანოზები დგებიან და თუშებს ამწყალობლებენ. თუშეთის ეს ხატები დღეს ცარიელია, ზოგიერთში მხოლოდ ხატის დროშებია დაცული. წინათ მთავარ სამლოცველოებში ხატის განძეულობა და ქურჭელი ყოფილა დაცული, მაგრამ შემდეგ ქისტ-ლეკების შიშით ეს განძეულობა დეკანოზებს უნდა გადაემალოთ. ხატის სხვა ნაგებობანი: მხვეწართა სადგომი ქოხები, ხატის ბეღელი და სალლდე აქ არ დაცულა.

ხატს თავისი მსახური ჰყავს, რომელსაც ევალება სახატო კულტისა და რიტუალის შესრულება. კულტის მსახურთა შორის პირველია დეკანოზი, რომელსაც თუშები „ხელოსანს“ უწოდებენ. ხალხის რწმენით ხელოსანს თვით ხატი ირჩევს და ვინც ხატის ამ ნებას არ დაემორჩილება მას ხატი დამიზეზავსო. სადეკანოზო კანდიდატი ხატისაგან დაჭერილია და მკითხავის რჩევით ის ხატს უნდა ემსახუროს. სადეკანოზო პირი ერთ წელიწადი წმინდობს და სადეკანო-

ს. შაკალათია, თუშეთი.

ზოდ ემზადება და შემდეგ ერთ დიდ ხატობაში ხალხი მას იჩენს და მთელი სიცოცხლე მან ხატის სამსახურს უნდა შეაღოს.

ხატობის წინ ხელოსანს ევალება სიწმინდე დაიცვას და ამ მიზნით ის დედაკაცს არ გაეკარება, არც ღორისა და ქათმის ხორცს შესჭამს, რომელსაც კვერცხის ქამაც კი ეკრძალება. მას ევალება ხატში მლოცვაე-მხვეწართა დახელოსნება. წინათ დეკანოზს ამასთანავე თემში ძლიერი საზოგადოებრივ-პოლიტიკური გავლენაც ჰქონდა და თემის საქმიანობაში მის რჩევას გადაწყვეტი მნიშვნელობა ეძლეოდა, რომელიც ხშირად ხელში დროშით სალაშქროდ მიმავალ ლაშქარს წინ მიუძღოდა. ხალხის რწმენით დეკანოზში სულიწმინდა იყო დასადგურებული, რომლის დასამტკიცებლად დეკანოზი ხატობას უბეში დამალულ მტრედებს თურმე გამოუშვებდა.

დეკანოზს ჰყავს თანაშემწე შულტა, რომელსაც გვარების მიხედვით ირჩევენ და თენში რამდენიც გვარია შულტაც იმდენია. შულტას გვარები მორიგობით ირჩევენ ერთი წლის ვადით იანვრიდან იანვრამდის. შულტას „ქვების შედგმა“ ევალება და ხატის ქირნახულიდან შულტა ხატობას ლუდს ადულებს, ერთ საკლავსაც დაჰკლავს და ხალხს უმასპინძლებდა. თუ ხატი უმამულოა, მაშინ შულტა სოფლის მაღლობიდან ხალხს „მოუსიტყვებს“, რომ ყველამ სალუდში მიიტანოს თავიანთი წილი ფორი, შეშა და წყალი. ხატობას შულტა დეკანოზს შევლის, საკლავს ხოცავს და ზოგჯერ მხვეწარს ახელოსნებს. ლუდის დამზადებაში შულტას შევლის „მგოლავეი“, რომელსაც გასამრჯელოში ხოტი ეძლევა.

ამასთანავე გვარს ჰყავს თავისი ნათე, რომელსაც წელიწდობას ერთი წლის ვადით ირჩევენ. ნათე ცოლიანი უნდა იყოს. ნათეს ევალება ხატის მამულის დამუშავება და მეთვალყურობა. ხატის შემოსავლიდან მას „ნათეობის“ ხარჯი უნდა გაეღო. ამისათვის ნათე გორგობა დღეს ძროხას დაჰკლავდა და დაამარილებდა. საახალწლოდ ამ ხორცს ის მოხარშავდა და სალუდე ქვებსაც ჩამოჰკიდებდა. სალუდე ქირნახულს ნათე ხატის მამულიდან იღებდა. ამ მამულს სოფელი მორიგეობით ხნავდა და ამუშავებდა, მკაში კი ნათეს ყველანი შევლოდენ. ხატის ქირნახულს ნათე გაღეწავდა და ნათეობისათვის ლუდს ხარშავდა იმისდა მიხედვით, თუ რამდენი ქვაბი იყო დაკვეთილი ნარჩენ ქირნახულს ძველი ნათე ახალს გადააბარებდა.

ხატი თუ უმამულო იყო, მაშინ ცეხვრის ბინებში ერთი დღის ყველს აგროვებდენ და ამის საფასურით ნათე ქირნახულს ყიდულობდა და ლუდს ხარშავდა. ამ ლუდითა და ხორციტ წელიწდობას ნათე გვარს ნათეობას გაუმართავდა, რომლის შემდეგ ახალ ნათეს ირჩევენ და ძველი ნათეც „საფიცარს“ გამართავდა. ამისათვის ნათე თავის სახლიდან გამოიტანს ერთ საკედე (პატარა ქვაბი) ლუდს, იჭვე

დაალაგებს ნათეობაში ნარჩომი ფაფას, პურს, ფორს, ფქვილს, ქერს და სხვა, რაც სასოფლოა, დაიბარებს გვარს და დაიფიცება რომ ამის მეტი ჩემს სახლში ხატისა არაფერი დარჩენილაო: „აი ეს ხატი გამიწყურეს (ასახელებს), თუ მე თქვენთვის მელალატნოს და საფიცრად ზედაშეც მომიტანიო, თუ მელალატოს გამიწყურეს, თუ არა და მწყალოვდესო.“ ხალხი ნარჩომს გასინჯავს, ნათეს უკანვე უბრუნებს და ეტყვის: „შეგეწიოს და წყალობა მოგცეს ხატმაო.“ ნარჩომი ქერი ერთ თვეში ძველმა ნათემ ახალს უნდა გადააბაროს.

ახალ ნათეს ეს ქერი და ქურქელი თავის ოჯახში გადააქვს. ამ დროს რომელ დედაკაცსაც სურს იმ წლის განმავლობაში ნათეს ოჯახში იაროს ქირნახულის შეტანისას იმის ოჯახში უნდა მოექცეს, თორემ შემდეგ ის იქ ვერ შევა, ხატის დამიზნების შიშით. ხატის ქირნახულს ნათე თავის სახლის ჭერბოში ინახავს და ქერიან კოდზე ის საზედაზე არაყს დასდგამს. ყოველ თვის დამდეგს ნათე იქ ერთ ვინმეს აიყვანს, დაილოცება და საზედაზე არაყს ისევე დაცლიან, სამაგიეროდ ახალ არაყს ჩაასხამენ და ეს ასე წლამდის გრძელდება ახალმა ნათემ იმ წლის განმავლობაში უნდა იწმინდოს და დედაკაცთან არ დაწვეს. წინააღმდეგ შემთხვევაში ვაჟი თუ გაუჩნდა არ გაიზრდებაო და ამისათვის მან „ძეგლი უნდა ჩამოჰკიდოს“, რომ ვაჟი შერჩესო. ძეგლად ერთი ქვაბი ლუდია დაწესებული. ცდომილი ნათეც ლუდს მოადულებს და ხატს შეევედრება ეს ვაჟი გაგვიზარდე და ეს ძეგლი დამიდვიაო: „ნუ დაგვიღვე ძესა არ დაგაკლებ ძეგლსაო“.

ნათეს ჰყავს დამხმარე „მაქალათი“, რომელსაც გვარი ირჩევს. გვარში წილს ჰყრიან და ერთი წლის ვადით ირჩევენ სამ მაქალათს, რომლებსაც ევალებათ ნათეობა დღეს ქურქლის დარეცხა და სუფრის მომზადება. ზოგჯერ მაქალათს თვითონ ნათე ირჩევს. ის შევა ოჯახში, ერთ ვინმეს ქუდს ესვრის და იტყვის „წყალობა ხატისა“-ო. ის პირი უკვე არჩეულად ითვლება და მას ხატის შიშით უარის თქმა არ შეუძლია. მაქალათებში ერთი დედაკაცია (დედა), ორი ქალვაჟი (შვილები) და ესენი შველიან ნათეს: ქალები პურს აცხობენ, კაცები ლუდს ხარშავენ. მათ ერთი მესაფურეც ჰყავთ, რომელსაც ალუდი აბარია. ნათეობას მაქალათები სალუდში არიან და მათ ერთი კვირა ეკრძალებათ სახლებში შესვლა. თუ სადმე ოჯახში შეასწრეს, დაიქერენ და იქვე ფეხით ჩამოჰკიდებენ და ის ოჯახში ქვაბსაკლავით უნდა დაიხსნას.

ხატობა-დღეობები თუშეთში ივლისის პირველ რიცხვებში იწყება (ძველი სტილით) და ერთი თვე გრძელდება. დრო ხერხიანად არის შერჩეული. გლეხობა ამ თვეში მინდვრის მუშაობას არ ეწყება

და ისვენებს. ამინდიც დარიანია და მხვეწარს საშვალემა ეძლევა ხატში თავისუფლად იმგზავროს. ხატობას სოფლები ზედიზედ იხდიან და ზაფხულის ხატობის ამ ციკლს „ათნიგენა“-ს უწოდებენ.

ათნიგენობა სრულდება ადგილობრივ ხატში და ეს დღესასწაულიც ამ ხატის სახელსაც ატარებს. მაგალითად, სოფ. ომალოში მთავარ ანგელოზის ნიშია და აქ სრულდება ივლისში მთავარ ანგელოზის ათნიგენობა, ქუმელაურთაში შაფურთის წმ. გიორგი ათნიგენა, ქეშოში მიქელგაბრიელ ათნიგენა, ფარსმის წმ. გიორგი ათნიგენა და სხვა.

ათნიგენობა მთათუშეთში იწყება ჩილოს ლაშარის ჯვრის ხატობით, რომელიც აქ მთავარ სალოცავია. ხატობა იციან 19-20 ივლის (ახალ სტილით). მთის დაკლავნილ ბილიკზე გაიბა მგზავრთა უწყვეტი რკალი. ცხენით თუ ფეხით ყველანი ხატში მიემშურებოდნენ. სურსათ-სანოვაგით დაბარგულ ცხენებზე ქრელი ხურჯინები ეკიდა, რომლის თვლებში ბავშვები იყო მოთავსებული, ზოგიერთებში კი ბატკნებიც. ახალგაზრდობა კობტად შეკმაზულ ცხენებს ძიაჯირითე-

სურ. 97. ხატში მიმავალი მხვეწარი.

1. ათნიგენობა დაკავშირებულია საქრისტიანო წმინდანის ათინოგენის ხსენასთან (იხ. К.С. Кекелидзе, Иерусалимский канонарь VII в. Тиф. 1912 г. გვ. 19-20, 288-294).

გდა. ისმის საკლავების საცოდავი ბლავილი, შეზარხოშებულ მხვეწარის სიმღერა და ღრიანცელი. მეზატეთა ამ პროცესიაში სოფ. ჩილოდან მეც გავერიე. ლაშარას ხატი ჩილოს მთის დაეკებაზეა აშენებული. მიდამო ლამაზია. ხატი შემოზღუდულია ყორის მაღალ გაღვანით, რომელსაც ერთი შესავალი კარი აქვს დატანებული. გაღვანს ოთხი თავწვეტიანი ბოძი აქვს, რომელზედაც ხატას ალამია აღმართული. შესავლის მარცხნივ ხატის ნიშია, სადაც დეკანოზი ხალხს ამწყალობებს. აქვეა ერთი პატარა ოთახი «სადეკანოზო», სადაც უეკანოზი წმინდობს, ისვენებს და საწირს აგროვებს. სადეკანოზოში დგას ზურგდაკრელებული მერხი და დეკანოზის საკამ-სავანძელი. ხატზე ალაგია ჯიხვისა და ირმის რქები.

ხატის შესავალი კარი ამ დღეს მორთული იყო ხატის დროშებით და ალაშებით. თუშური ხატის დროშა თეთრი მიტკლისაა, ოთხკუთხედიან და სამყურზე მიკერებული აქვს წითელი გრძელი სალტა. ამ დროშას გრძელ ჯოხზე შეაბამენ და წვერზე ზანზალაკს უკეთებენ. შეხვეწილები დროშას ამასთანავე ჩამოჰკიდებენ წითელ და თეთრ ნაჭრებს.

შემოსილი დროშა ინახება ხატში ან ძველ ციხეში, რომელსაც ხატობის წინ დეკანოზი გამოიტანს და ხატის ნიშთან მიაყუდებს.

მზის გადახრისას დეკანოზი და მისი თანაშემწე შულტები ხატის ნიშთან დადგნენ, სანთლები აანთეს და დეკანოზი დამწყალობლებას შეუდგა. ხატის მოედანზე მხვეწარი თუშები შეგგუფდნენ. ქალებში ბავშვებსა და მოხუც დედაკაცების (უთვიუროს) გარდა სხვები ხატისაგან მოშორებით იდგნენ. მხვეწარი საწირით მიდიოდა, ხელში კვერებით, სანთლებით და ხელადა არაყით. ამ საწირს შულტა ართმევს, დეკანოზი სანთლებს აანთებს, ახსენებს მხვეწარის სახელს და ასე დაილოცება: «დიდება ღმერთსა, მაღლი ღმერთსა, ღმერთო გაუმარჯვე წმ. გიორგის ლაშარისას დიდად სადიდებალსა, ძვირად სახსენებელსა, მუხის წვერის ანგელოზთა დიდად სადიდებალსა, ძვირად სახსენებელსა, წმ. გიორგი შენ შეგვეწიე, შენ გეხვეწებიან სამსახურის მომღებნი თავი დაბლითა, გული მართლითა, ნაშახვეს გაუგონებდი, ნაქადებს არ გიმტყუნიან. შორს მყოფი ახლოს დაუხდიდე, დაიცვი დაიფარე ზვავისაგან, წყლიდან, სენიდან, სასჯლიდან. ლალ მწარე სიკვდილსა თავს თქვენ შეუქციდითა. ზამთარ მშვიდობისა წაგვარეთა, ზაფხულ გამარჯვებისა მოგვარეთა. ჯოხ აილონ ვახშამ მისციტა, სახელს სარგებლიანს მიატანიტა, სავნებელ მოაშო-

რეთა, მტრის ხელით ხმალ ახადითა, სიკვდილობას აუხუბუჭიითა. მტერთან ჭირს ნუ დაუქარგავ, სწორთა სამართალს, მხარგუთანს წალმ წაგვარეთა. ყანა-მკა მოგვარიითა, ღონესა ქონესა უმატიითა. ცხვარ ცხვრის მკრავს უმატიითა, პურსა და პურის მკამელს უმატი-თა, დიდო ბედნიერო ანგელოზნო, შენ გეხვეწებიან თავი დაბლით, გულის მართლითა მეშველი მწყალობელ არის თქვენი. გაუმარჯოს ჩვენ სალაცავებს, გაუმარჯოს ყმებს ლაშარის გიორგისას-“ო.

სურ. 92. დამწყალობნება ლაშარის ჯვარში.

საზედაზე არაყს დეკანოზი შესვამს და იქვე მდგარ თუნჯში ასხამენ. საწირ-ნამცხვარის ნაწილსაც დეკანოზი იტოვებს. ბავშვით შეხვეწილებს დეკანოზთან ბავშვები მიჰყავთ, საკლავით შეხვეწილები კი ცხვრებით მიდიან. ცხვარს დეკანოზი რქაზე სანთელს მიაკრავს და

ისე დაილოცება. შემდეგ ამ სანთლით ცხვარს შუბლს შესტრუსავს და შულტას გადასცემს, რომელიც ზვარაკს ხანჯლით ყელს გამოსკრის და დაღმართში დააგორებს, ხალხი დაიძახებს „წყალობა ხატისა,“-ო. ცხვრებს ბავშვები იჭერენ და ვინც პირველად ხელს დაავლებს იმ ცხვრის ჯიგარიც იმისია. შეხვეწილები ხატს სწირავენ თეთრსა და კრელ სადროშე ხილაბანდებს, რომლებსაც დეკანოზი ართმევს და დროშაზე შეაბამს.

შუე ჩავიდა. დეკანოზმა დროშა აიღო და ერთ მალლობზე დადგა. მას გვერდში შულტები ამოუდგენ და ერთმა მათგანმა დაიძახა: „ხალხო, დღეს ვევედრებით ჩვენ ლაშარს და აქ ამოვებრძანეთ მისი დროშაო. ჩილოვლებო, ეს ხატობა ისე გაატარეთ, რომ ერთმანეთის წყინება ნუ იქნება. ნურც ჩხუბი იქნება და ძველი შურიძიება სხვაგან და სხვა დროს ეძიეთო. აქ მოვსულვართ სალოცავად და არა საჩხუბრად. ამიტომ გთხოვთ დროები მშვიდად გაატარათ. აქ ლაშარის კარზე ნურაფერი დაიკარგება. მპოვნელი მოვიდეს დარბაზში დეკანოზთან და მას ჩააბაროს და უთხრას ვიპოვნე და ჩაიბარეთო. იყოს სიტკბო და მხიარულებაო. ხალხნო, დედაკაცების ჯარი (სადგომი) იქით იქნება და მამაკაცებისა აქეთაო. არავინ გაბედოს დედაკაცების ჯარში ლამე გადასვლაო. მამაკაცებს ევალებათ შეშაზე წასვლა და მისი მოზიდვა. ამისდა მოწმად თემიდან ვირჩევთ თითო კაცსაო, რომ მათ ეს წესები სასტიკად დაიცვანო“-ო

არჩეული პირები იქვე დაასახელეს და დასასრულ დეკანოზმა დაიძახა: „გწყალობდეთ წმ. გიორგიო“, დროშას ხელი წაავლო და ხატში გაიქცა. დეკანოზი თავდაღმართზე ისე უნდა დაეშუას, რომ ფეხი არსად წაუბოროძკდეს. ის ხატთან დროშას მიიტანს და იქვე დაყუდებს.

მლოცავი ორად გაიყო. ერთ გორაკზე ქალები დაბანაკდენ, მეორეზე კი კაცები. ახალგაზრდობა შეშაზე წავიდა, მოზიდეს ხმელი ფიჩხები და დანთეს დიდი ცეცხლი. ლამის მთვეელი ქალებიც თავიანთთვის ფუსფუსებდენ. ღია ცის ქვეშ მწვადი იწოდა და ხორცი იხარშებოდა. ზოგან სუფრა იყო გაშლილი და ვახშობდენ. ისმის სიმღერა და ლზინი. ცეცხლის პირას თუშები ჩამწყრივებულან და ყურს უგდებენ ახალგაზრდა თუშის აბრჯ ელანიძის ჩონგურის ეღერას, რომელიც მღეროდა გიორგი თილიძის ლექსს.

თილიძე სოფ. ყვავლოდან ყოფილა და მას მტრობა ჰქონია ფშავლებთან. ლაშარობას თილიძე ფშავში მისულა, თეთრი კურატი მიუყვანია და იქ დაუკლავს. თილიძეს თუშ-ფშავლების შერიგება უთხოვია და ორივენი ლაშარში ძმად გაფიცულან. სიმტკიცის ნიშნად თილიძეს

ლაშარის დროშა თუშეთში გადმოჟუტანია და აქ ჩილოს მთაზე იღუმართავს, სადაც ლაშარის ეს ხატიც აუგიათ.

სურ. 99. ჩონგურის დაკრა ხატში.

შუალამისას შულტამ დაიძახა, მამაკაცებო გთხოვთ „კოდის ლოცვაზე“-ო. მოიტანეს ლუდიანი დიდი კოდი. რომლის ნაპირზე ანთებული სანთლები გაამწკრივეს. ჩილოელებმა კოდთან მიიტანეს ლაშარის წმ. გიორგის საღმრთოდ ორ-ორი მრგვალი პური და ცხერის ხორცი. ამ საღმრთოს შულტა აშხადებს, რომელსაც ჩილოელები აძლგვენ ქერს და ამ ქერიდან შულტა ლუდს მოამზადებს, საკლავს უიდულობს და პურს აცხობენ. კოდის მეორე მხარეზე ხატში მოსულ გარეშე მხვეწართა (არა ჩილოელები) სამღეთო ჩაამწკრივეს. ამ აღუდიან კოდთან მამაკაცებმა გააბეს განიერი წრე და დაიწყო შეხმატკბილებული „კოდის ლოცვა“. სიმღერა უთხართ ერთსაო, შევებეწენით ღმერთსაო, ღმერთო, გვიცოცხლე ესენი, ღვინოს გვახლიან გვერდსაო

ქალწულზე დაგვიანდები დაბანას ხელპირისაო, ვაეი დარბაზთ და-
გვიანდება, შესმასა ბარძიმისო. ცხვარსა უმატე გიორგი, თუ გინდა
ქაჯანგიანი, პურსა უმატე გიორგი, თუ გინდა კოდი სავსენი, ყმათა
უმატე გიორგი, თუ გინდა მოსახელენი. წმინდის გიორგი კარზედა
ხე ალვად ამოსულიყო, იმას დეესხა ყურძენი საქმელად მოწუთულიყო,
იმის შემცოდე ქალ-ვაეი უდროოდ დაშაულიყო“. დასასრულს დაიძა-
ხეს: გაუმარჯოს ლაშარის წმ. გიორგისაო. ამას მღერვიან სამ წყებად.
იწყებენ დეკანოზ - შულტები და იმასვე იმეორებენ ჯერ ჩილოვლე-
ბი და შემდეგ სხვა სოფლებიდან მოსული ჯგუფები.

კოდის ლოცვაზე ქალებს არ უშეგებენ. ცეცხლის პირას განიერ
რკალად ხალხი ჩამწყრივდა და ხუთ კაცზე ერთი საღმრთო ჩამოა-
რიგეს. „მიშუე“-ები ან მწდენი კოდიდან ლუდს იღებენ და ხის თა-
სებით ხალხს აწვდიდენ. მზარული ვახშამი დასრულდა და მლოცავი
მოსვენებას მიეცა. რომ არაფერი დაკარგულიყო და ქალების ბანაკ-
ში მამაკაცები არ გაპარულიყვნენ ყარაულები დააყენეს. ღამის მთე-
ველების ერთი ნაწილი ცეცხლს შემოუხსნდა, ერთმა ახალგაზრდა
თუშმა ჩონგური გამართა და სევედიან პანგით დაალილინა:

წამილსა დაუბარებავ თუშების მუქარაზეო,
ვაიგო ბელად დაეითმა მიდგ-მოდგებოდა ბანზეო,
სალაშქროდ ყმანი შეყარა გაუდგებოდა გზასაო,
ავიდოდ იალალზედა ცივსა ჩამოვლენ ძთაზეო.
საყორნის ღელეს ბუღობენ ნარჩევ დადესტნის ყმანიო,
დავით ეწვიბა ლეკებსა სადილობისა ხანზეო.

— აბა თქვენ თუშთა შვილებო, ახლა იშიშველეთ ხმალიო,
თოფითა, ხმლითა ვიომნეთ გულს ერქოს ხანჯლის ტარიო,
ხმლის ფხაზე სისხლი დაგუბდეს აღარა სჭირდეს ხმალიო.
თუშნი და ლეკნი შეიბნენ სისხლისა დადგა ტბანიო,
დამარცხდა შამილის ჯარი ასამდის წაწვა ნკვედარიო,
მიდ მოდიოდნენ ყორნები საით ჩავშალოთ მხარიო.
ემანდ ამბობენ დავითსა სისხლისა უდგა ტბანიო,
ეგ რომ ვაიგო შამილმა მღვრიე დაედო ფერიო,
მე თუშებმა როგორ დამკეს მე კაცი აღარ ვარიო,
ქალი ვარ ჩიქილიანი თმა გრუზა კოწოლიანი.
ვეზირებმა წყალი მხართვეს ამით იგრილე გულიო.

გათენდა. დეკანოზმა დროშა დააქლარუნა. მლოცავი წამოიშა-
ლა. სუფრები გაიშალა და დაიწყო სმა და ლხინი. ამას მოჰყვა „ქორ-
ბედელა“ და ცხენების რბევა. მამაკაცები ხელებით და მხარ-ბეჭებით
ერთმანეთს გადაებნენ და გაკეთდა მაგარი წრე, რომელზედაც ავი-
და მეორე წყება და ეს ორსართულიანი წრე ხატისაკენ დაიძრა სიმ-
ღერით:

„დღეს ამ დღეობა ვისია, წმ. გიორგისია,
 ჯვარ-ჯვარის კრობა ვისია, წმ. გიორგისია,
 გიორგი გაღაგანზედა უსარტყლო იარებოდა,
 გიორგის გადმონავალზე ხე ალვად ამოდიოდა,
 მაგის შემცოდე ქალ — ვაჟი უდროოდ დაშავდებოდა.“

სურ. 100. ქორბელელა.

ქორბელელას ხალხიც მიჰყვა, რადგანაც მათი რწმენით ვინც ქორბელელაში არ ჩაებმის ხატი დამიხეზებსო. ქორბელელა ხატის კარებამდის მწყობრად და დაუშლელად უნდა მივიდეს, რაც გინდ ცუდი და გრძელი გზაც არ უნდა იყოს გასაეღელი. ხატის კარებთან ქორბელელა სამჯერ შემოტრიალდება და დაიძახებს „გწყალობდეთ ლაშარის ჯვარიო“ და იქვე დაიშლება. შულტა სადეკანოზოდან ლუდს გამოიტანს და ჯიხურით ქორბელელის შემსრულებელს შეასმევს. ამის შემდეგ მლოცავი აიშლება. ყველანი ცხენებს კმაზავენ, ბარგს

ალაგებენ და მიდიან. ახალგაზრდობა ცხენებს აჯირითებდა. წინათ ხატში ქადაგად დაცემა აქაც სკოდნიათ და ქადაგიც ხატის ნებას წინასწარმეტყველებდაო.

ათნიგენობას ასეთივე ხატობა 27 ივლის სოფ. ქუმელაურთაშიაც გაიმართა „შაფურთის გორაზე“. შაფურთის ხატი ფიჭვნარშია მოთავსებული და აქ ერთ დიდ ფიჭვის ხესთან პატარა ყორღა 'ირ-ვისა და ჯიხვის რქებით შემკული. ეს შაფურთის ხატია. შუადღისას მლოცავი ამ ტყეში შეგროვდა და ხელოსანიც მხვეწარის დამწყალობლებას შეუდგა. დეკანოზი ფიჭვის ხესთან იდგა ხელში ანთებულ სანთლით და მასთან შეხვეწილები მიდიოდნენ ხელში საწირით, რომელიც შესდგებოდა ორ კვერისაგან, ერთი სამკუთხედი და მეორე კი ჩლიქისებური „ბაცუკა“ საქონლის მომრავლებისათვის. ხელოსანი მლოცავს ამწყალობლებდა და ანთებულ სანთლებს ფიჭვზე აკრავდა. ყველანი ერთმანეთს სთავაზობდნენ საზედაზე არაყს და მისალმებისას იტყობდნენ: „წყლობა ხატისაო“ გაიშალა სუფრები. ქალები ცალკე და მოშორებით დასხდნენ და ცეკვა-თამაში გააჩაღეს, კაცები კი ხატთან დაბანაკდნენ, ერთმა ჩონგურზე დაუკრა და ტკბილის ხმით დაამღერა ალუდა ქეთელაურისა და კოპალა — იახსარის ლექსი. ახალგაზრდობა ქალებისაკენ მიიწევდა. მოხუცი მათ ამას უშლიდნენ, რადგანაც წინად ქალებში გარევა და იქ თამაში აკრძალული ყოფილა. მაგრამ შეზარხოშებული ახალგაზრდობა მაინც იჭრებოდა ქალების წრეში და იქ ლეკურს უვლიდა.

ამას ჩქარა ცხენების რბევა მოჰყვა. ხატიდან 50 მეტრის დაშორებაზე ტყის ბილიკის თავზე დედაკაცები დაირაზმენ და გზა შეკრეს. ხელში მათ ეჭირათ გრძელი ჯოხები და შოლტები. ხატთან ცხენოსნები შეჯგუფდნენ და ერთბაშად ქალებისაკენ გაქენდნენ, რომ მათი წრე გაერღვიათ და გამარჯვებული გასულიყვნენ. დედაკაცებმა ასტეხეს საშინელი ყიჟინა და ცხენებს შოლტები დაუშინეს. შეიქნა ერთი ორომტრიალი. ცხენები დაფრთხენ და ყალყზე დგებოდნენ. ზოგი უკანვე გამოიქცა, ზოგი ტყის ფერდობზე დაქანდა, მაგრამ ცხენოსნობაში გაწვრთვნილ თუშები გახელებულ ცხენებს უშიშრად აქენებდნენ.

ამ პირველ შეტევას მეორე და მესამეც მოჰყვა. ქალები შოლტებს ისევ მაგრად სცემდნენ, ეაქვაცურად იბრძოდნენ და მოზღვავებულ ცხენოსნებს იგერიებდნენ. დამარცხებული ცხენოსნები კი უკანვე გარბოდნენ. მეოთხე შემოტევისას დედაკაცების ეს მაგარი წრე ცხენოსანთა ერთმა ჯგუფმა გაარღვია და სოფლისაკენ გაქენდა.

პირველად გასულ მხედარს „ერთი ჩხუტი“ (სუფრა) ეძლევა და მას სოფელი პურ-არაყ-ლუდით უმისპინძლდება. დედაკაცებმა ახლა-

ჯოხები დაყარეს, წრე ისევ შეჰკრეს და შემოტეულ ცხენოსნებს ხელით იჭერდნენ. დედაკაცები ცხენოსნებს ერთბაშად მისკვივდებოდნენ,

სურ. 101. შოლტებით შეიარაღებული ქალები.

ხელს წააგლეზდნენ ლაგამზე, უნაგირებზე, ცხენის ფაფარზე თუ სხვაგან და დიდის ბრძოლით მხედარს ცხენიდან ჩამოათრევდნენ. მხედარი უმკლავდებოდა და ამგვარად იმართებოდა ხელჩართული ბრძოლა; მაგრამ ამ ბრძოლაში დედაკაცები იმარჯვებდნენ, მამაკაცებს ცხენებიდან ჩამოათრევდნენ და იქვე ტყის ფერდობზე ცალი ფეხით ჩაათრევდნენ და ამას „ჩათარა“ ს უწოდებდნენ. არც ერთ მამაკაცს ქალები ჩაუთრევდნენ არ ატარებდნენ, რადგანაც მათი რწმენით ასეთ პირს ხატი დამიზეზავსო. ვინც ბრძოლის გუნებაზე არ იყო, ის ცხენიდან ჩამოდიოდა და ფეხით გაივლიდა, დედაკაცებსაც ნებდებოდა და მას იქვე ჩაათრევდნენ.

ჩათარაც დასრულდა. დედაკაცები დაიშალნენ და ხალხი სოფ-

ლისკენ დაიძრა. ქუმელაურთაში დაირეკა ხახმატის ჯვრის ზარი და ხალხიც სალოცავად აქ ავიდა. დეკანოზმა მხვეწარი დაამწყალობა, საკლავები დაიხოცა. ხალხი გაიძახოდა „წყალობა ხატისა შეგეწი-ოს“-ო. ტარკოშით ლუდი ჩამოარიგეს და გაიმართა „ქორბელელა“. ხატიდან ქორბელელა სოფლისაკენ დაიძრა, მას შემოუარა და სოფ-ლის მოედანზე დაიშალა. ამას მოჰყვა ეკევა-თამაში, სტუმრების ოჯახებში დაწვევა და ვახშობა.

სურ. ცხენების რბევა.

მამაკაცების ჩათრევა აქ სხვა სოფლებშიც იციან. ჩიგლაურ-თაში ათნიგენობას (წმ. გიორგი) დედაკაცები მამაკაცს ჩაათრევენ და ის ამხანაგმა ქვაბ-საკლავით უნდა გამოისყიდოს. სოფ. ილურთაში ხატობას სტუმრის მოტაცება და დათრევა იციან. ქალები სტუმარს

მიეპარებიან და თუ ის მიჯნაზე გადაათრის, მასპინძელმა სტუმარი ქვაბ-საკლავით უნდა გამოისყიდოს.

მესამე ხატობა, რომელსაც მე დავესწარი 9 აგვისტოს (ახალ სტილით) ეს იყო კონთიოს ნათლიმცემლობა. ეს ხატი მოთავსებულია კონთიოში ადგილ „მადლოზე“ და მას მადლოის ნათლიმცემელს უწოდებენ. მისი ნიში დანგრეულია, დროშა ინახება ნასოფლარ ჰელოს ციხეში. ხატობის წინ დეკანოზი ამ დროშას ჩამოიტანს და მადლოზე დაასვენებს. პირიქითის ხეობის მხვეწარი აქვე გროვდება და ნათესთან მოაქვთ საწირ-სანთელი, რომელიც ხალხს ამოწყალობებს: „დიდება ღმერთსა, მადლი ღმერთსა. ღმერთო, გაუმარჯვე ღმერთსა კერაისაო. ღმერთო გაუმარჯვე დღესა დღევანდელსა. თქენ გეხვეწებით, თქვენ გევედრებით დიდო ღვთის შვილებო, დიდად სადიდებელო, ძვირად სახსენებელო, თავის დაბლითა, გულის მართლითა. თქვენთვის შემოუწირავთ სანთელ ზედაში თქვენს მორიგე ღმერთს შესწრვიდითაო, წყალობა გამოუთხოვითაო, ჯვარ დაუწერიდითაო კაცსა საქონსაო, დიდსა და პატარასაო, ორ ფეხსა, ოთხფეხსა დეეშველენითა და დეეხმარებიტაო. სადაც მოგხსენდებათ გაქირვებულნი, მთის ნაქარი, ქალას ყირვან მოაშორებდითაო, გაქლიბულ ისარ მოაშორებდითაო, გაქანებულ ცხენს მოაშრებდითაო, აღვარებულ წყლას მოაშორებდითაო. ნუ დაუკარგიდით მტერთან ქირი, სწორთან სამართალიო, კაბის კარის ქვეშ შეაფარებდითაო. გეყმობითა, გემსახურებითაო. ცხვარს ცხვრის კრავს მოუმატებდითაო, ფურს ფურის ხბოს მოუმატებდითაო, ქალს-ქალიშვილს მოუმატებდითაო, წულს წულტოლს მოუმატებდითაო“. დასასრულ დეკანოზი ზედაშს მოსვამს, სანთლით საკლავს შუბლს შესტრუსავს და ყელს გამოსქრის, მლოცავი დაიძახებს: „იოანე ნათლიმცემელი შეგეწიოს, წყალობა მოგცესო“.

ამავე დღეს პირიქითელები ნათეობასაც იხდიან, რადგანაც ზამთარში ისინი ბარში ჩადიან და მით საშუალება ესპობათ იანვარში ნათეობა აქ შეასრულონ. ამისათვის ნათეებმა აქ მოტანილი საზედაშე არაყი და კვერები მოაგროვეს, რომ ამით ნათეობის ვახშამი გაპართონ. დამწყალობლების შემდეგ კონთიოს სერზე სუფრები გაიშალა, გაიმართა სმა და ღვინი. აქიდავეს შამილი და შეთე. შამილი გადაცმული იყო ქისტურად, შეთე კი თუშურად. ორივე შეიარაღებული იყო ხის ხმლებით. შეთეს გულზე ეკიდა ჩვრის მენდლები და მბრეზზე ჩინები ეკრა. ორივე ხის ხმლებით იბრძოდენ, მაგრამ გამარჯვება

წრელს შეთეს დარჩა. ზოგჯერ შამილი თურმე იმარჯვებს. შამილისა და შეთეს ასეთივე შებრძოლება ფარსმაშიაც იციან. გამარჯვებული შეთე მზიარულობდა და ხუმარის როლსაც ასრულებდა.

სურ. 103. შეთესა და შამილის შებრძოლება.

მზის ვადახრისას ნათემ დროშა დააქლარუნა და ყველანი აიშალნენ. დაიწყო წილის ყრით ახალ ნათეების არჩევანი. კენქს კანდიდატებს უყრიან და ვისაც კენქი ამოუა იმ წლის ნათედ მას ირჩევენ. არჩევანიც გათავდა. ახლა ქორბელელა გამართეს, რომელსაც პურის კვერების სროლა მოჰყვა. კვერები პირველად ნათეებმა ესროლეს ხალხს, შემდეგ ყველანი მას მიჰყვნენ. კვერების ერთმანეთის დაშენის დროს ნათემ დროშას ხელი დააელო, ცხენზე შეჯდა და ჰელოსაკენ გაჰქენდა, სადაც დროშაც დააბინავა.

მლოცავი აიშალა და სოფ. გირევში ჩავიდა. აქ ძველმა ნათემ ნათეობის ვახშამი უნდა გამართოს. მაქალათებმა ხორცი მოხარშეს, ლუდი და საღმრთო პურები დაამზადეს და ხალხს კოდის ლოცვაზე დაუძახეს. ლუდიანი კოდი სანთლებით იყო გაჩაღებული. ნათეებმა

კოდზე დაილოცეს და ამის შემდეგ ვახშამი გაიშალა. მწოდებმა ჩა-
მოატარეს ლუდით სავსე ჯიხურები და ტარკოშები.

გირველი პატარძლები საწირით მოვიდნენ, მათ მიეგება ახალ-
გაზრდობა დაფის დაკვრით და დიდის ლხინით მივიდნენ კოდთან
და აქ ისინი ნათემ დაამწყალობა. ხატობა მეორე დღესაც გაგრძე-
ლდა. ოჯახებში სუფრები გაიშალა და ყველგან სმა და ლხინია. გაი-
მართა თამაშობანი. მაქალათები ოჯახებში იპარებიან და სკდი-
ლობენ რამე მოიპარონ, მაგრამ პატრონი თუ შეასწრებს მაქალათს
ფეხით ჩამოკიდებენ და ის დედამ და ძმებმა ქვაბმ-საკლავით უნდა
გამოისყიდონ, წინაღმდეგ შემთხვევაში, პატრონმა ჯარიმა უნდა გაი-
ლოს, რომ მოპარული ნივთი უკანვე მიიღოს. ამ დღეს სალუდში თუ
ვინმე შემთხვევით შევიდოდა მაქალათები მას ჩამოჰკიდებდნენ და ის
ქვაბ-საკლავით სოფელს უნდა დაეხსნა.

წინედ სადილზე მაქალათების დედას ვინმე ჩუმად ცხვრის
ყვრებს ჩამოჰკიდებდა თურმე. ამაზე დედა გაიბუტებოდა და სუფრი-
დან წავიდოდა. მასვე გაჰყვებოდა შვილებიც (მაქალათები). ლუდიან
ტარკოშით სთხოვდნენ დედას უკან გამობრუნებას, მაგრამ ის უარ-
ზე იდგა, სანამ ახალ ტანისამოს და შეკმაზულ ცხენს არ მიართ-
მევდნენ. დედას ცხენზე შესვამდნენ და მუსიკით უკანვე აბრუნებდნენ.
ამავე დროს ვინმე მას მიეპარებოდა და ხურჯინში ყოჩის ყვრებს
ჩაუდებდა და დაიძახებდნენ: „ხურჯინში კაი საგზალი გაქვსო“. დედა
ხურჯინში ჩაიხედავდა და ყვრებს ამოიღებდა. ამაზე ერთი ალიაქო-
თი ასტყდებოდა და საქმის გასარჩევად ბჭეებს ირჩევდნენ, რომლებიც
მაქალათებს დედის დაუცველობისათვის ჯარიმად ქვაბ-საკლავს მიუ-
სჯიდნენ.

მაქალათებმა გამართეს „ხინკლის ალების ღამე“. დაიდგა სუფ-
რა რანდენიც მაქალათია და ამ სუფრაზე ეწყო: ყველი, ხინკლები,
ცოტა მატყლი, ხორცი და სხვა. თვითთული მაქალათი ამ სუფრას
სამჯერ შემოუფლის და სუფრასაც აიღებს. ამით თავდება მაქალათე-
ბის წლიური ჯერი და სამსახური.

ათინგენობას მთათუშეთში გადმოდიან ხევსური დეკანოზებიც,
დაახლოვებით ივლისის შუა რიცხვებში და აქ ხალხს ამწყალობებენ.
ხევსურეთიდან გადმოდიან კარატიანი და ხახმატიანი დეკანოზები
ცალ-ცალკე ჯგუფად და დგებიან თავიანთ ხატის ნიშთან. ხევსურე-
თის ხატები თუშებს სწამთ და მათ დეკანოზებსაც აქ ძლიერ ვაე-
ლენა ჰქონია. გაჭირვების დროს თუში იტყვის: „კარატის ჯვარიო
დამწერ ჯვარიო“. ხევსური დეკანოზები თუშებს თურმე არწმუნებენ,
რომ ჩვენი გმირი კობალე ამბობს: „თუშეთში წაგვიყვანე და იქ მა-
ცეთ ტოლ-ამხანაგებთანო“. ჩვენი ხატები ძალას გვატანენ, ხევსურეთ-
ში მარტოობით შეგვწუხდით და ჩვენ ძმებთან თუშებთან გაგვატა-
რეთო. ხატების ეს ნება თუ არ შევასრულეთ ისინი გაჯავრდებიან და
დაგვმინებენო.

ხევისურები და თუშები ერთმანეთს ბიძაშვილებად სთვლიან, და როცა გზაში შეხვდებიან ასე ესალმებიან: „გამარჯობა ბიძაშვილო“. ომისა და ლაშქრობის ეამს თუშები იწვევდნენ ხახმატის დეკანოზებს, რომლებიც ლაშქარს წინ თურმე მიუძღოდნენ.

ხევისურულ ხატებში თუშებს განსაკუთრებით სწამთ კარატისა და ხახმატის ჯვარი და ამ ორ ხატს თუშეთში ყველგან თავიანთი სალოცავი ნიში აქვთ აგებული. ხატისაგან დამიზნებული მკითხავის რჩევით ხშირად ამ ხატებს ევედრება და საწირ-სანთელსაც შეუთქვამს. მაგრამ ხევისურეთი შორი და ძნელი მისავალი კუთხეა და მლოცავს ეძნელება თუშეთიდან კარატში და ხახმატში გიდასვლა, ამიტომ ამ ხატის დეკანოზები თუშების დასამწყალობლად ათნიგენობას აქ ვადმოდიან და გომეწრის ხეობიდან დაწყებული მთელ თუშეთს დროშებით შემოივლიან. სოფელში მისვლისას კარატისა და ხახმატის დეკანოზები თავიანთ ნიშნთან დგებიან და დროშების ქლარუნით ხალხს ამცნობენ ხატების მობრძანებას. შეხვეწილები საწირ-საკლავით მიდიოდნენ და მათ იქ დეკანოზები ამწყალობებდნენ, საკლავსაც აქვე დახოცავდნენ და დეკანოზს ეძლეოდა მისი ბექ-ტყავი და თავ-ფეხები. ვისაც ავადმყოფი „შეშინებული“ ჰყავდა „დასაკოჭად“ მიჰყავდა. ავადმყოფს ხატის წინ აჩოქებენ და მას დროშების ქლარუნით დეკანოზები სამჯერ შემოუვლიან, საკლავსაც იქვე დაჰკლავენ, რომლის სისხლით დაკოჭილი მარჯვენა ხელს განიბანს.

ზოგი თუში დეკანოზს სახლსაც აკოჭინებდა. სწულ ოჯახს მკითხავი ეტყოდა, უწმინდურ დედაკაცს ოჯახი შეუბღალავს და თუ გინდათ ფათერაკი მოიშოროთ ხევისურ დეკანოზს სახლი დააკოჭინეო. დეკანოზი დროშის ქლარუნით დასაკოჭ სახლს სამჯერ შემოუვლიდა შემდეგ ბანზე ავიდოდა და დროშას გადმოაყუდებდა. ცხვარსაც იქვე დაჰკლავდა და ბანიდან ძირს გადმოაგდებდა. დაკოჭილ სახლში თვიურიან დედაკაცს არ უშვებდნენ.

ვისაც ბევრი ცხენები ჰყავდა ხევისურ დეკანოზებს ცხენის ჯოგით მიეგებებოდა და ავთვალის წინააღმდეგ აკოჭინებდა. ამის შემდეგ კარატიონი და ხახმატიონი დეკანოზები საწირ-საკლავით აზურ-გულენი, რომლებსაც თან მიჰქონდათ აუარება ტყავი, ხორცი, პური და სხვა უკანვე ბრუნდებოდნენ გომეწრის ხეობით და აქ დგებოდნენ ჯავახეს (ვეძის თავში) მინდორზე, სადაც კარატიონი და ხახმატიონები შეიპურებოდნენ და იმართებოდა დიდი ხატობა.

წინათ დეკანოზების გადმოსვლას მღვდლები თურმე ეწინააღმდეგებოდნენ, რადგანაც ამით მღვდლებს შემოსავალი უმცირდებოდათ.

მაგრამ ხევისურები 1929 წლამდის თავისუფლად გადმოდიოდნენ თუშეთში და საწირ-საკლავსაც ეზიდებოდნენ. ამ წლიდან კი ადგილობრივმა ხელისუფლებამ ხევისურ დეკანოზების ეს გასტროლიორობა აკრძალა და ისინიც არ გადმოსულან.

ამ დიდ მთავარ ხატებთან თუშეთში მრავალი პატარა ხატ-სამლოცველოებია, რომლებსაც ადგილობრივი მოსახლეობა თაყვანსა სცემს. ასეთია ომალოს „მარიამწმინდის“ ხატი, რომლის ნიში 1903 წ. აუშენებია პეტრე მოზაიძეს. აქვეა ფიქვის დიდი ფულურო ხე, სადაც თურმე ხატის განძეულობა ინახებოდა. ხატის ამ ხის ხელის ხლება აკრძალულია. ხალხურ თქმულებით ერთხელ რუსის ჯარს ამ ხის ტოტის შექრა განუზრახავს, მაგრამ ხატს იქვე გაუშეშებიაო. ამ ხატის უკან ფიქალი კლდეა, რომელიც ხატის საკუთრებად ითვლება და მისი დაშლა-გამოყენებაც მორწმუნეს ეკრძალება. მოზაიძეს სახლისათვის ქვა დასკირებია, საკლავი დუკლავს და მარიამწმინდის ხატისათვის ამის ნებართვა უთხოვია. მოზაიძეს სახლი აუშენებია და მადლობის ნიშნად აქ ხატის დარბაზი აუგია. ამ ხატში დაკულაა ლითონის უბრალო თასები და ერთი სპარსული სტილის ზარი, რომელიც შემკულია ვერცხლის ზარნიშთან წნულებით და ადამიანის ფიგურებით. ომალოშია ხატის ტყე, სადაც მოთავსებულია მთავარანგელოზის ხატი. ხატის ამ ტყის მოქრა წინათ სასტიკად ყოფილა აკრძალული, დღეს კი ამ ტყიდან შეშას თავისუფლად ეზიდებიან.

შენაქოში რამდენიმე ხატია. აქ არის კურეხის ჯვარი, რომლის ნიში დაშლილია. კურეხის ხატს ვაჟიანობას შესთხოვენ და ვისაც ვაჟი გაუჩნდება საწირით და კურატით იქ მიდის და მას მადლობას სწირავს. შენაქოშია ნივრის ჯვარი, რომელსაც დამიზებების შიშით დედაკაცი ვერ გაეკარება და თუ მივიდა ხატი გაჯავრდება და ავღარი სეტყვით მოვაო. შენაქოს მახლობლათ აგვერთის ნასოფლარია, სადაც დაცულია აგვერთის ხის ხატი, რომელიც ირმისა და ჯიხვის რქებითაა შემკული. ვისაც ვაჟი არ ებედება სალოცავად იქ მიდის და ამ ჯვარს ვაჟიანობას შესთხოვს. ხატობა დღეს სახეწორად მოსულ უძეო მაშაკაცს ბიჭები გაიტაცებენ და არგვეთის ჯვრიდან ჩაათრევენ ირმის რქებით მორთულ ყორვზე. აქ მას დეკანოზი დაიმწყალობლებს და ვაჟიანობას უსურვებს.

დართლოში რამდენიმე ხატია, სოფლის თავზე მადლოელი ხატია და ამ ხატონს მალალოელს (ღვთისმშობელია) მხოლოდ ბატონებს სწირავენ. მეორე ხატი აქ მარიამწმინდა და მას დეკეულის პირველ ხმოს სწირავენ. როდესაც ხმო ცხრა დღის გახდება ამ ხატში დაჰკლავენ, რადგანაც ხალხის რწმენით ეს ხმო მაინც არ გაიზრდებოა. დართლოშია იახსარის ძლიერი ხატი, რომელიც ჯიხვის რქებით არის შემკული.

ფარსმაში ორი ხატი. ერთი ხატი ირმის წყაროზეა და მას მიქელგაბრიელს უწოდებენ. ამ ხატის ნიში სვეტისებურია და მას ქვაკაცას ეძახიან. მეორე ფარსმის წმ. გიორგის ხატი, სადაც 6 აგვისტოს (ახალ სტილით) ათნიგენობას იხდიან და შეთესა და შამილს აჭიდავებენ. ამავე ხეობაშია თხურსიეხის ცნობილი ხატი. თხურსიეხი ქონთიოდან ოთხი კილომეტრითაა დაშორებული. ეს ფურების ხატია და შეხვეწილი დედაკაცები ამალლების მეორე კვირას საწირსაკლავით იქ მიდიან და ევედრებიან საქონლის მომრავლებას, ფეხმძიმის „მშვიდობის მუხლის მოგებას“ და სხვა.

გომეწრის ხეობაში ამგვარ ხატებს შორის საყურადღებოა ჯვარ-ხბოსელში დაცული ხითანოს წმ. გიორგი. აქ ხატის ორი სვეტისებური ფორმისა და ირმის რქებით შემკული ნიშია. აქ წინად გომეწრის საზოგადოების მთავარი სელოცავი ყოფილა და ათნიგენობის ერთ ორშაბათს დიდი ხატობა იმართებოდა. ხითანობა ახლა მივიწყებულია და მხვეწართა რიცხვიც მცირეა.

ძველ წოვათაში დღეს დაცულია სამების წმ. გიორგის ხატი. ეს ხატი პატარა ბორცვზეა აგებული და წარმოადგენს თალიან პაწია ოთახს, სადაც წოვების ახლად შემოსილი ორი დროშა ინახება. ეს დროშა ჩვეულებრივი თუშური ტიპისაა. სამების ხატი წოვებს ძლიერ სწამთ. მისი ნიში ტბათანაშიც არის დაცული. შეხვეწილი წოვები სამების სალოცავად ათნიგენობას ტბათანიდან წოვათაში გადადიან და ამ მამაპაპურ ხატის წინაშე ლოცულობენ. წინათ წოვათაში აგრეთვე ყოფილა ეთელტისა და ფიწალის წმ. გიორგის ხატი, რომლის სახელით წოვები ფიცულობდნენ: „ავაშოროს პირი ფიწალის წმ. გიორგიმ“-აო. წოვების ძლიერ ხატად ითვლება აგრეთვე „სპეროზის წმ. გიორგი“, რომლის ნიში ტბათანის გაღმა სპეროზის მთის ძირშია მოთავსებული.

საღმრთო რიტუალს წოვებში იგივე ხელოსნები და ნათეები ასრულებენ ჩვეულებრივი თუშური წესებით. ხელოსანი მხვეწარს ქართულად ამწყალობლებს, ზოგჯერ ის წოვურადაც ასე დაილოცება:

„დალე ლამრე წიბროე ლეტლე ვაი რჯულ საქრისტიანუნ, ვაი და ჩუიშნ, ვაი ბეწწუშნ წყალობებ. ჰამინ.“ (ღმერთო, მთისა და ბარის ოტანგელოზნო, გვიშველე ჩვენ საქრისტიანოს, ჩვენ მოკეთებებს დი წყალობა გააყოლე მათ ყველას. ამინ).

დღეს წოვა თუშებში ხელოსნობა, ნათეობა და ხატის მსახურების რიტუალი უკვე მივიწყებულია, წინათ კი წოვათაში სამების წმ. გიორგობას მრავალი მლოცავი თურმე ეტანებოდა, რომელიც მშვენივრად აღწერილი აქვს ივ. ბუჭქორაულს თავის საყურადღებო წერილში „ტბათანიდან წოვათამდე“ (ქურ. მოამბე 1897 წ. № IX გვ. 41-53).

დასასრულ უნდა აღვნიშნო, რომ მთათუშეთში ამ საკულტო ადგილების სიწმინდე დღეს შებღალულია. ცრუმორწმუნეობის ბურუსი დღევანდელ პოლიტიკურ-ეკონომიური მშენებლობის ზევავლენით უკვე გაფანტულია და აქაურ ახალგაზრდობას ხატი და ხატობა შეგნებულად არა სწამს. დღეობებსაც უფრო გართობის მიზნით ეტანებიან, სადაც იმართება ცეკვათამაში, ცხენების ჯირბით, მხიარული სუფრა და სხვა. მთებში მომწყვედეული ახალგაზრდობა კულტურულ გართობებს ჯერჯერობით მოკლებულია და ის იძულებულია თავი შეიქციოს ამ ცრუმორწმუნეობით გაქლენთილ ჩვევებით.

მასპედიციის მარშრუტი.

მთათუშეთის შემსწავლელი ექსპედიცია შესდგებოდა სამი პირისაგან: ექსპედიციის ხელმძღვანელი სერგი მაკალათია, ხალხურ სიტყვიერების შემკრები და ჩამწერი თუში მასწავლებელი ირაკლი ელანიძე და მხატვარი გ. ცაგარელი ექსპედიცია ტფილისიდან გავიდა 7 ივლისს, ღამის პირველ საათზე კახეთის მატარებლით და 8 ივლისს დღის 9 საათზე თელავში ჩავიდა, თელავიდან ექსპედიცია ერთლით სოფ. ფშაველში გაემგზავრა.

თელავიდან ფშაველამდის ოთხი საურომ გზაა: პირველი, თელავ-ახმეტა-ბახტრიონ-ალვანი-ლალისყური-ფშაველი. ეს გზა გრძელია, 45 კილომეტრია, ალაზანზე ხიდი არარის და საშიშია. მეორე გზა, თელავ-ვარდისუბანი-ალავერდი-ალვანი-ლალისყური-ფშაველი, მანძილი 28 კილომეტრია, ალაზანზე ხიდი არარის და ესეც ძნელი გზაა. მესამე, მოკლე გზაა-თელავ-ყარაჯელა-(ახატელი)-ფშაველი, 13 კილომეტრია, მაგრამ ალაზანზე ხიდი არც ამ მიმართულებით არის. მეოთხე გზა, თელავიდან გადის ალაზნის გზატკეცილით ხიდზე და სოფ. შაქრიან-ნათარეულ-სანიორეთი მიდის სოფ. ფშაველში. გზის მანძილი უდრის 25 კილომეტრს, ალაზანზე ხილია და გზა უშიშარი. ამ გზით ექსპედიცია სოფ. ფშაველში დღის ორ საათზე ჩავიდა. ეს უკანასკნელი სოფელია და აქედან იწყება მთათუშეთის გზაც. ექსპედიცია შეუდგა ცხენების შოვნის თადარიგს.

9 ივლისს დღის ხუთ საათზე დაბარჯულ ცხენებით ექსპედიცია ფშაველიდან გავიდა და მდინარე სტორის ხეობით მთათუშეთის გზას გაუდგა. საღამოს ჩავედით სოფ. ლეჩურში, სადაც ვადმოსახლებული ფშაველები ცსოვრობენ.

ლეჩურიდან მთათუშეთისაკენ ორი გზა მიდის: დიდგვერდ-ნაქეოალისა და კეპანის გზა. პირველი შედარებით უკეთესია: მეორე კი უფრო მოკლეა, მაგრამ ძნელ გასავლელია. ექსპედიცია ამ

გზაჯვარედინ სოფელში შეჩერდა. გაიმართა თათბირი გზის არჩევანზე. წინასწარ შემუშავებულ გეგმით ექსპედიცია უნდა გამგზავრებულიყო დიდგვერდ-ნაქერალის გზით, მაგრამ აქ შემოგვეყარენ თუში მგზავრები, რომლებიც კეპანზე მიდიოდნენ და ჩვენც გვირჩიეს ამ გზით გამგზავრება. ამასთანავე გვაფრთხილებდნენ, რომ ნაქერალზე მოსალოდნელია ბანდიტ-ყაჩაღების თავდასხმაო. ამან ექსპედიცია დააფიქრა და თუშებთან ერთად კეპანის გზას გაუდგა.

სალამის 9 საათზე დავბინავდით ტყეში „კიდურის ბოლოზე“. ცა მოიღრუბლა. გაეშალეთ კარავი. შუალამისას ქუქუნა წვიმა დაუშვა. გათენდა. ღრუბლის ნაფლეთები ირვეიან. დილა ნისლიანია. ექსპედიცია შეუდგა გამგზავრების თადარიგს: ცხენები დაიკაშმა და დაბარგულები კეპანის წყლის ხევით გზას გავუდექით. ბილიკი დაკლაქნილია, დასხლეტილი და ლაღალუდა.

მაღე დაუშვა კოკისპირული წვიმა. მივიღვართ ფორთხვით და ხობვით. გზის გაგრძელება შეუძლებელია და დავბანაკდით ორწყლის დავაებაზე, სადაც კეპანის წყალს აბახოს წყალი უერთდება, რომელსაც ორწყალს უწოდებენ. გაიშალა კარავი და დაწუწულები უცდით გამოდარებას.

უკვე დღის 11 საათია და არ დარობს. თანამგზავრი თუშები არ იცდიან, გვაჩქარებენ, რომ ღამის ბანაკზე დროზე მიგვესწრო. ისევ ავიბარგენით და თავსხმაში შეუდექით კეპანის გადასავალს დაკლაქნილი ბილიკი ღიპია და ძნელ გასაველელი.

გავიარეთ 7 კილომეტრამდის და კეპანის ტყეში „წყაროსთან“ ხმა გაისმა: „რუკი ვერხ“-ო და მგზავრებიც გავშეშდით. წინ გადმოგვიდგა თოფ მოღერილი ყაჩაღი. მან დაუშტვისა და სხეებიც გამოჩინდნენ. მოვიდა მათი ბელადი ვალი. ეს ტიპიური ლეკია, ხანშიშესული და შრისხანე. მას ახლდა თავისი ახალგაზრდა ქალიშვილი ვაქურად გადაცმული და შეიარაღებული.

ყაჩაღი ოთხია და ოთხივე დიდოელი. გაგჩხრიკეს. ჯიბე-უბეში რაც რამ გვებადა წაგვართვეს. ფული გასინჯეს და იცოტავეს. ვალმა ჩვენი ვინაობა გამოიძია. ვალი ყოფილი ნაიბი და ნამამასახლისარია. ძლივს ახერხებს ქართულ-რუსულ ლაპარაკს. გვისინჯავს საბუთებს და თან დახოცვით გვემუქრება.

ყაჩაღებს ჩვენი ბარგი კოოპერატივის საქონელი ეგონა და ჩვენ კი საგანგებო დავალებით მივლინებული მოხელეები. ყაჩაღებმა ბარგი გახსნეს, რაც მოეწონათ ამოალაგეს და წაიღეს. შემდეგ ბარგი ისევ შევვაკვრვეინეს და ცხენებზე აკვიდეთ. ჩვენ გვეგონა ვისტუმრებენ და ცოტაოდენი შეება ვიგრძენით. მაგრამ ამოთ. ახლა ფული მოგვთხოვეს.

მძიმე იყო ექსპედიციისათვის ამის შესრულება. ეს ნიშნავდა

ექსპედიციის მუშაობის ჩაშლას და ხელცარიელი უკან გამობრუნებას. ფულის არ მიცემაც საბედისწერო იყო. ფული კი ყუთში გვექონდა ჩაკეტილი.

ფული თან არა გვაქვს, უპასუხეთ ჩვენ, ფოსტით უნდა მივიღოთ. ამაზე ვალი გაცეცხლდა. ბრძანა ყუთი გავგეხსნა. გასაღები ვერ მოვხებლე და ყუთიც თოფის კონდახით ჩაღეწეს. მაგრამ გადამალული ფული მაინც ვერ იპოვნეს.

აბა ახლა ხევში ჩადით, ბარგიანი ცხენები აქ დასტოვეთ და სანამ ფულს არ ჩაგვაბარებთ მანდ იყავითო. თან თოფებით გვიტყვენ.

ჩემმა თანამგზავრმა ირაკლი ელანიძემ წამწერჩულა: ხევში ჩასვლა სიკვდილის ნიშნია, მე თუში ვარ და ვაჭკაცურად უნდა მოვეკდეო, თქმა და რევოლვერის ამოღება ერთი იყო. ნიშანში ვალი ამოიღო, ჩაბმახი ამუშავდა, მაგრამ დანესტიანებული საბედისწერო ტყვია არ გავარდა. თუშს რევოლვერი ყაჩაღებმა გამოსტაცეს, დაითრიეს და სცემეს. კოკისპირული წვიმაა. ექსპედიცია მძიმე წუთებს განიცდის.

ამდროს ტყეში გაისმა მგზავრთა ხმაური და ცხენების ქიხინი. ყაჩაღები შეშფოთდნენ. ერთმა ყაჩაღმა მგზავრები შეაყენა. ესენი კახეთში მიმავალი თუშებია და კეპანის ეს გზა უნდა გაეელოთ.

ერთი თუში ჩვენსკენ გამოემართა, მიესალმა ვალს და დიდოურად დაუწყო საუბარი. მოკლე თათბირის შემდეგ, მძიმე პირობებში შესაძლებელი შეიქნა ჩვენი განთავისუფლება და ნაშუადღევის სამ საათზე გაძარცვული და შეშფოთებული ექსპედიცია შეუდგა კეპანის აღმართის გადალახვას¹.

სალამოს 6 საათზე დაებანაკეთ „თობელაანთ საპარსაეზე“. ამინდი ცრიაკია და ცივი. ღრუბლებში მოსჩანს ყორნის მთა, განჯაურა და ფურთკალო. გათენდა. ძლიერი ჯანყია. ცივა. დილიდანვე შეუდექით კეპანის გადასავალს. შუადღისას შევისვენეთ ნაგოზრალზე. ეს ალპიური ზოლია. მთის ჩახრამულებში თოვლი არ გამდნარა. მდელი ნორჩია და მინდვრის ყვავილიც იშლება. გავიარეთ თოვლიანი სერები და ზეთავის გადასავალით შევუდექით კავკასიონის ქედის გადალახვას.

1. ექსპედიციის გაძარცვის ცნობა თელავის პოლიტსამართველოს იმავე სალამოს მიღლო და რაზმელები ჩაგვხაგნა. რაზმელებმა კეპანის მიდამო შეკრეს და 17 ივლისს ოთხივე ყაჩაღი დახოცეს.

ზეთაეის კლდოვანი მწვერვალი ძნელი გადასავალია, რომელს სიმაღლე უდრის 3101 მ. დღის პირველ საათზე ზეთაიდან დავეშვიტთ ალატოვანის დაღმართზე. ალატოვანის თოვლით დაფარული სერები და ჩაზვავებული ხრამები აქ იწურება და მდინარე ალატოვანის ეს ნაკადები შხუილით ჩამორბიან.

ალატოვანით იწყება მთათუშეთის ტერიტორია. დღე ცრიაკი და ცივია. დღის ორ საათზე ექსპედიციამ შეისვენა ალატოვანის ჭოხთან და შემდეგ შეუდგა ალატოვანის ხორხზე გადასვლას. ეს ქედიც დაძლეულია და ახლა დაიწყო ქალჯვარის დიდი და ძნელი დაღმართი, დაქანებული თავქვე, წვიმა და ტალახი.

გავიარეთ საგველის ფერდობი და სალამოს 7 საათზე ჩავედით ახიდურის ქალაში, სადაც ერთდებოდა ორი წყალი ალატოვანი და წოხვა. აქ ხის ხილია. ღამეც ამ ნახიდურის ქალაში დავბანაკდით. ტაროსია, მაგრამ ცივა. დაინთო დიდი ცეცხლი. ვთბებით და ვშრებით.

12 ივლისს, დღის 7 საათზე ექსპედიცია შეუდგა ნახიდურის მთაზე გადასვლას. შუა დღისას გამოჩნდა მთათუშეთის სოფლები: ხისო, ნაციხარი და ჩიგლაურთა. ჩავედით ხისოს წყალში და იქ შევისვენეთ. ორ საათზე სოფ. ხისოში გავიარეთ, გომეწორის ალაზნის ხიდზე გავედით და სალამოს 6 საათზე ომალოში ვიყავით.

ექსპედიცია სოფ. ომალოში დაბინავდა და ჩაღმის თემის ყოფა-ცხოვრების შესწავლას შეუდგა. მუშაობა აქ გაგრძელდა ერთ თვემდის აგვისტოს პირველ რიცხვებში ექსპედიცია სამუშაოდ პირიქით ხეობაში გადავიდა. შემდეგ კი გომეწორის ხეობაში დაბინავდა სოფ. ჯვარბოსელში და აქედან აწრმოებდა წოვათას შესწავლასაც.

29 აგვისტოს წოვათუშების შესასწავლად ექსპედიცია ტბათანაში გაემგზავრა. სოფ. ალისგორიდან გზა მდის ჯავახზე, სადაც ხევსური დეკანოზები ათნიგენობას დგებიან. გავიარეთ საქინჯვრის ხევი, დიდოთ ღელე, სადაც ხალხურ გადმოცემით დიდოელები მდგარან, მთა საკრაპო და მიჯნის ხევი, რომელიც წოვათას ჰყოფს მთათუშეთისაგან. დღის 4 საათზე ჩავედით ალაზნის თავში. დავბანაკდით ალვანის მესაქონლეთა კოლექტივის ბინაში. ეს მეცხეარის ჩვეულებრივი ჭოხია. აქ წოვები გავვიმასპინძლდნენ. დაჰკლეს ბატკანი, მობარშეს გორდილა და მწყემსებმა გულუხვი და მზიარული ვახშამი გამართეს. ცივა. ცეცხლთან ვთბებით. მწყენსებმა ცხერის ფარა მორეკეს და ჭოხი მოსვენებას მიეცა. მეორე დღეს დილიდანვე შევუდექით საყორნის მთის აღმართს და პირველ საათზე კავკასიონის ქედის ეს გადასავალი გავიარეთ და წიფლოვანის ხევში დავეშვიტთ. გაველით წიფლოვანის წყალზე. ბილიკი მდის წიფლოვანის ტყით მასარის გადასავალზე. დღის ხუთ საათზე გავიარეთ რკინის მთა. ამ კლდოვან

მთას გასდევს ვიწრო დაკლანძვილი ბილიკი, რომელსაც რკინის გზას უწოდებენ. ეს ბილიკი მეტად ძნელი და საშიში გასაღლელია. აქიდან მოჩანს მყინვარწვერი (ყაზბეგი). აქვეა იორის სათავეც. გავიარეთ საქისტოს მთა და სალამოს 8 საათზე ტბათანაში ვიყავით.

ტბათანა წოვების საზაფხულო სადგომია და აქ ვაწარმოებდით მათ ყოფა-ცხოვრების შესწავლას. სექტემბრის პირველ რიცხვებში ტბათანა-ბირკიან-ბახტრიონის გზით ჩავედით ზემოალვანში და რვა სექტემბერს ალვან-ალავერდ-ვარდისუბან-თელავის გზით ექსპედიცია ტფილისში დაბრუნდა.

ბ ი ბ ლ ი ო ზ რ ა ზ ი ა.

1. ალბანელი — თუშეთის ორი გუჯარი, კვალი 1897 წ. № 50-52. მისივე — თუშური სიმღერები, კვალი 1897 წ. № 13-15, 17, 20, 23, 37, 49.
2. ბუქურაული ივ. — ტბათანიდან წოვამდე, მოამბე 1897 წ. № VIII, IX. მისივე — თუშების თქმულებანი მეფე ერეკლე II-ის შესახებ, ივერია 1895 წ. №№ 118, 119, 121, 122, 125. ჩაწერილი ლექსები, კრებული 1899 წ. № XI. განყ. 2 ძველი საქართველო ტ. II ტფილ. 1911-1913 წ. განყ. V
3. გელოვანი — თუშ — ფშავური ლექსები, ცნობის ფურცელი, 1906 წ. № 2991 დამატ. № 376.
4. გომელაური ივ. — ხალხური ლექსები ჩაწერილი თუშეთში, კვალი 1897 წ. № 29.
5. ვახუშტი, საქართველოს გეოგრაფია. ტფილისი 1904 წ.
6. როსტომაშვილი დავ. — თუშური სიმღერები, მოამბე 1895 წ. № 3; 1897 წ. № I-IV; 1896 წ. № XII.
7. ხახანაშვილი ალ. — მგზავრის დღიურიდან (თუშეთი). გაზ. ივერია 1888 წ. № 173, 177, 181, 185.
8. Буш—По горам и ущельям Хевсурии и Тушетии (Труды Имп. СПб. ботанич. сада XXIII, 3).
9. Н. Я. Диник—Путешествие Пшавии и Тушетии, Зап. КОРГО-ва XV.
10. Цискаров И.—Записки о Тушетии, газ. Кавказ, 1846 г. № 50, 1849 г. № 7, 8, 10—13.; Дикло и Шенако, Кавказ, 1846 г. № 27; Тушинские песни, Кавказ 1849 г. № 38.; Кочующая Тушетия, Закав. Вестник 1846 г. № 20, 21.
11. Эристов Р.—Записки о тушино-пшаво-хевсурском округе. Зап. КОРГО. т. III.
12. Сапаров—О тушинском овцеводстве, Каз. Сельское хоз. 1896 г. № 149.
13. Хаханов А.—Тушины. Этнограф. обозрение 1889 г. № 2.
14. Мачабели М. В.—Экономический быт крестьян Тионет. везда Тиф. Губ. (Мет. Экон. быта государ. крест. т. V, Тифлис 1887 г.)

15. Радде Г.—Хевсурия и Хевсуры, Тиф. 1881 г. стр. 268.
16. Гаврилов и Симонович—Геологич. наблюд. в обл. речн. долин Иоры и Алзаны (мат. для геол. Кавказа сер., II, кн. 9, 1895 г.).
17. Антоний, Епископ Горийский — Религиозно-этнографический очерк Пшаво-Тушино-Хевсуретии, Тифлис 1914 г.
18. Гурко — Кряжин В. — В нагорной Тушетии, газ. „Заря Востока“ 1929 г. № 210, 212, 226, 234.
19. Демидов Г.—В высокогорьях Кавказа, Москва 1931 г. Горная Тушетия стр. 71-104.
20. Дубровин—История войны на Кавказе 1871 г. т. I, кн. 2.
21. Ковалевский М.—Народное право хевсуре и тушин. (Закон и обычай на Кавказе т. II, Москва 1890 г. 33-102-124).
22. Худадов В.—Гірська Тушетія й Андійське койсу (Східний світ № 4-5 (13-14) 1930 г.).
23. Шифнер А—Краткая характеристика тушинского языка (Учен. Зап. И. А. Наук 1855 г. т. III, вып. I).
24. Schiefner A — Versuch über die Tuschsprache odr die kistinische Mundart in Tuschetien. (Зап. И. Ак. наук сер. VI. т. IX 1856 г.).
25. Merzbacher—Aus den Hochregionen des Kaukasus. В. II, Leipzig 1901 г. 33. 113-413.
26. Déchy, Kaukasus, Band II, Berlin 1906, 33. 40.

ბარბინების საქმიანობა.

აგ ღრთის ხატი 210 სალოცაეუა.
 აონიგენა 196 ხატობაა.
 აკაწმა 69 საქსოვის ყდა (იხ. სურ. 26).
 ალილოს კოტორი 182 კვერია.
 ანგელოზობა 186 რიტუალია
 აფე 78. ფერია
 აქვავდომა 159 ხმის გაცემის წესია.
 ახია 100 ლხინი.
 ბანედაი 137 ბანია
 ბატი 68 ჯარას ნაწილია (იხ. სურ. 24)
 ბაყვი 8 ფრინველია
 ბაშტე 33, 132 ბოსელია
 ბაცუკა 182 კვერია
 ბაცუოი 15 ქისტუოად თუშია.
 ბეჯრიანის ლოცვა 190
 ბერდედა 99 თჯახის უფროსი დიასახლისი
 ბერიკა 184
 ბერო 99 უფროსი ნამაკაცი.
 ბ ზენე 101 საბასო ადგილი.
 ბიკონი 166 დახალული ხორბალი.
 ბოჯრაყი 84 დროშა.
 ბოძი 35 ჩითას ელემენტია.
 ბოძორი 53 ცხერის სერია (იხ. სურ. 13).
 ბრმავება 61 ცხერის სენია.
 ბოუნელი 68 კარაქის საოლეგბია (იხ. სურ. 20).
 ბუყდუნა 116 კალტის ზაეიწია.
 გაგლეჯილა 164 სათამაშოა.
 გააწდავება 68 დართვა.
 გამოსატეველა 145 (იხ. სურ. 81).
 გამოკაფული 53 ცხერის სერია (იხ. სურ. 13).
 გამოჟარაის ლამე 183
 განებრუბა 54 დამაკება.
 გაჟღერბა 87 გაჟღერბა.
 გარდანა 110 საქმელია.
 გარემო 78 (იხ. სურ. 35).
 გველის ლოცვა 191.
 გვრიშა 111 მსხვილად დაფტვა.
 გორკალი 82 ჩიხრიხის ნაწილია. (იხ. სურ. 43).

გორდილა 110 საქმელია
 გოხი 35, 37 ქვაა.
 გოხგავლებული 26
 გუგუშა 146
 გუგუშა 8 გუგუშა
 გულის შელოცვა 189
 დაკოქვა 29 რიტუალია.
 დალა, დალაობა 171, 172
 დანისპირი 53, ცხერის სერია (იხ. სურ. 13)
 დარკო 112 ლუდის წვენი.
 დაშიტვა 68
 დედაბირება 171
 დეწი 81 თვალი.
 დეკანოზი 193 ხატის მსახური.
 დელამოწი 57 შედედებული ყველი.
 დეოფალა 8 ცხოველია
 დიკა 47 პტრეულია
 დულუკა 68 გორგალი
 დურატყავი 141
 დურკი 142 კასრია
 ალი 23
 ერბოანყვა 110 საქმელია
 ერქვანი 46, 47 (იხ. სურ. 9 და 10).
 ვაშრაბა 142 თუნგი
 ვილილი 70 (იხ. სურ. 26).
 ვისირბილე 38
 წიკი 145
 ზედამუა 132
 ზორნაკი 146 სირმის გრეხილი
 თავშემოვლა 189
 თქვა 39
 თვალის შელოცვა 189
 თვეი 68 (იხ. სურ. 24).
 თვითდამარწვა 179
 თითბეჟედა 186 ცისარტყელა
 თიკვანი 164
 თმის ხხმა 169
 თოხლი 54
 თურქული 61
 თურსიეხი 161, 188, 211 ხატია.
 თხანთხალა 28 ფომფლე.

თხორი 69 (იბ. სურ. 26).
 იახხარი 210 ხატია
 იეტელა 8
 იერუმხალეთობა 179
 იხარი 68 (იბ. სურ. 24).
 კაბიჭი 50 საწყალო.
 კავი 47 (იბ. სურ. 10)
 კაკუტა 114 (იბ. სურ. 55).
 კალდამ 130.
 კალოხ სალოცავი 187
 კალტი 58 ხაკოს კვერია.
 კა პიანი 57 ბოტკოლიანი
 კაპრაშა 73.
 კასრე 137
 კბილაი 75 (იბ. სურ. 31).
 კერის კვერი 182
 კვალად გასვლა 159
 კვანჭულა 75
 კვეთილა 160
 კვირტი 78
 კერანა 182 კერა
 კესელო 116 მაგარი
 კიკინო 169, 144
 კიშტი 63 კალტის ვალია
 კოდიხ დალოცვა 200
 კოტორი 157 კვერია
 კრაველი 67
 კრაპუნა 61 ცხერის სენი.
 კროკი 142 (იბ. სურ. 73).
 კროპუნაობა 164 თამაშია.
 კოწოლი 143 ნაწნავი
 კოჩხო 58
 კურების ჯვარი 210
 კუქის ხმოზა 61
 კუქურა 143 (იბ. სურ. 74).
 ლატმეზი 62 (იბ. სურ. 18).
 ლიბო 26 საძირკველი.
 ლიფოშქინა 8 ლოკოკინა
 ლიკვი 135 ჯირკვია
 ლუბდება 55
 მალოლის ნათლისმცემელი 206 ხატია
 მარგი 61 თბის სნეულება.
 მარხვის ტყეზა 185
 მავარი 34
 მაქალათი 182, 196 ნათეს თანაშემწემწე.
 მარჯანკალი 153
 მაღალთელი 210 ხატია
 მაქკატი 109 ნამცხვარია

მეღელჯიზობა 164, 185
 მეოლავი 194 ხატის მსახური.
 მეკობარ 24
 მენი 141 გრძელი სკამი
 მიშუე 201 შუდე.
 მიხი 81 (იბ. სურ. 40).
 მორიგე ღმერთი 188
 მონამგლე 57 მეზობელი
 მოხანიჭრე 171
 მოხმულაი 110
 მოხექ 15
 მოწი 111 ფიქვის წვენი.
 მზებულობა 181
 მუსხუტერა 110
 მუამელთ უქმე 186
 მხარი 46 (იბ. სურ. 9).
 მხიე 73
 მჯილი 49
 ნაზარევი 61
 ნათე 194 ხატის მსახური
 ნათეობა 183
 ნაკული 49
 ნათობა 75 (იბ. სურ. 31)
 ნაცაფი 62
 ნეშა 62 (იბ. სურ. 18).
 ნივრის ჯვარი 210 ხატია
 ნიხი 111 ხასმელია.
 იჩხარი 101
 იცობა 185
 იჭი 111 კვეია.
 პეპელა 61 ცხერის სენია
 პირსამხსნილო 169
 პირისმკრავი 177.
 უამი 50 დრო
 უინჯალო 144 სამკაულია
 უიუიუი 40.
 რეტი 61
 რიჭი 49
 საბეჭევე 68
 საბუსურმანო 41
 საგორავი 72 საფენი
 სადგინი 171, 175 დოლი.
 სადედისძმო ჯვარი 157
 საზედაზე ხინკალი 177
 საზიწვნე ნავი 113.
 სათვალა 150
 სათავსქვილი 141 მუთაქა.
 სათროზა 47

- ხაიხრეველი 177
 ხაკბილა 184
 ხაკედური 120
 ხალაოხა 164 სათამაშოა.
 ხალაფაფი 99
 ხამეზის წმ. გიორგი 211
 ხანჯუბო 101 საბაახო.
 ხარიგე 78 (იხ. სურ. 35).
 ხარქალი 58
 ხაფარათი 78 ჩითას კალაპოტი
 ხაფიციარი 194
 ხაფრინდო 98 საბჭუთ.
 ხაქალათანო 158
 ხაქალური 69
 ხაყელა 113 (იხ. სურ. 54).
 ხაშრუა 47 (იხ. სურ. 10).
 ხაშულამო გორდილა 166
 ხანზრეკა 110 მკავე დოს საქმელია.
 ხაწღე 114 (იხ. სურ. 55).
 ხაწვიშარა გუგაი 187
 ხაარაგე 62
 ხახეული 145 (იხ. სურ. 9).
 ხახრელი 68
 ხაქია 145 სარტყელია.
 ხერკვი 49
 ხეტყვის უქმე 186
 ხვილი 47
 ხიხაშღე 61
 ხკორე 46
 ხოია 4 სვავია.
 ხპეოხის წმ. გიორგი 211.
 ძაარტყა 159 უქკუთ
 ძალავარი 26
 ძარკოშა 114 (იხ. სურ. 55).
 ძკეცილაოხა 100 ჩუბი
 ძალი 67, 71 შალის კსოვილი
 ძყვეოხა 184
 უღელღეზა 186
 ფარაგა 144
 ფესბარუნეზა 159
 ფლახი 72
 ფრანგულა 26 ხმალია
 ფრთე 53 (იხ. სურ. 13).
 ფრთხილია 190
 ქაბუწვა 164 ბზრიალა.
 ქალთაგოროხა 184
 ქამანღითა 40.
 ქაროხა 186
 ქაჯო 175 შეკონილი ბალახი
 ქევხაი 34.
 ქერი ქამოხა 164 სათამაშოა.
 ქერშეული 47
 ქეცი 61 ცხერის სენი.
 ქიბი 142 კოვხია.
 ქორბეღელა 201
 ქოქირა 170 სამგლოვიარო ჯაკვიო
 ქოქი 62 (იხ. სურ. 19).
 ქოჯო 113.
 ქრისტეს ხავძალი 182 კვერია.
 ქუდაოხა 164 სათამაშოა.
 ქუმელი 47, 109
 ქურო 81 ხელთათმანი.
 ქუსლი 46 იხ. სურ. 9).
 ქუქუშო 145 (იხ. სურ. 80).
 დოლი 82
 ყაბყათუი 68 (იხ. სურ. 24).
 ყარაო 61 ცხერის სენია.
 ყალი 110 გამხმარი ხორცი.
 ყაბყათო 114 (იხ. სურ. 55).
 ყვა 109 ქუმელის კვერია
 ყვავილა 188
 ყვარტი 8 ბაყაყი.
 ყუთური 61 ცხერის სენია.
 შაბოში 57 რძის საღედი ხნარია
 შაკიკის ლოცვა 190.
 შამანი 111 ნაბოლარი არაყი.
 შაფურთის ხატი 203.
 შაშხი 148 (სურ 80).
 შეხაშირეგებლო 160
 შიოოხა 185
 შიყა ია 185 არუფანა
 შიხატანა 70 (იხ. სურ. 26).
 შიტყორი 8 ხელიკია.
 შულტა 194 ხატის მსაზურია.
 შუშანა 68 (იხ. სურ. 24).
 შიშაქი 55, 59
 შრუა 47.
 ჩაღალი 62
 ჩათარა 204 ჩათრევა.
 ჩარღახი 120 (იხ. სურ. 56).
 ჩეჩელა 68 მჩეჩავთა ნადია.
 ჩითა 76 (იხ. სურ 36, 37, 38) მოქსო-
 ვილილი წულა.
 ჩიკა 142 სკამ - ხავარძელი.
 ჩიღინაცა 115 ჯიბლიბო.
 ჩიხრინი 81 (იხ. სურ. 43). თოკის საგრეზი

ჩოგი 110 გაზელილი ყველია.
 ჩხუტი 187 სუფრა.
 ჩხუტი 63 (იხ. სურ. 20 კარაქის სადღეები
 ცელად გახვლა 187
 ციკო, ციკო დამუე 164 სათამაშოა.
 ციხეშოსობა 166
 ცრემლა 81 საქსოვი ჩხირი.
 ძუძუს მაშრაჟელა 61 ცხერის სენია.
 წათლილი 53 იხ. სურ. 13). ცხერის სენია
 წაკა 57 ყველის შრატტი.
 წამოთლილი 53 (იხ. სურ. 15). ცხერის
 სერია.
 წელიწდობა 182 ახალი წელიწადი.
 წიბო 70 (იხ. სურ. 26).
 წითელი ქარი 190
 წინა გვაში 148 (იხ. სურ. 80).
 წიწუ 70 პირთხელი ფობი.
 წლის აღუდი 171.
 წვალზე გახვლა 158
 ქედილა 54
 ქერხო 132 სახლის ზემო სართული.
 ქვალის ლოცვა 190
 ქაგრეთი 190 (იხ. სურ. 40).
 ქორკვენა 81 (იხ. სურ. 40)
 ქვედ 162
 ქვანტი 61. კაობია.

ხაკი 112 ლუდის საწურთი პარკია.
 ხალცუცა 111 ფიჭვის ყლორტია.
 ხარითშეყრა 91
 ხარშონხა 1 1.
 ხაშლამა 110.
 ხელმისაცემლო 155
 ხერეული 68
 ხეჩანი 162 შალის ნაჭერი.
 ხედა 112
 ხითანოს წმ. გიორგი 211 ზატია.
 ხინდე 68
 ხმალა შიბი 147
 ხომი 78 (იხ. სურ. 35).
 ხორცის ლოცვა 191
 ხოტი 111.
 ხრიკები 149 საკინძი, დუგმა.
 ხუხუ 110 სელის ბინკალია.
 ჯანჯღი 62
 ჯარანა 75 (იხ. სურ. 31).
 ჯარანტარი 68 (იხ. სურ. 24).
 ჯარობა 152 ლხინი.
 ჯარჯა 46 (იხ. სურ. 9).
 ჯვარის კარად 159, 162
 ჯვარსამწერლო 156
 ჯინი 141
 ჯღართვი 8 კროლა ფრინველია

ს უ რ ა თ ე ბ ი ს ს ი ა

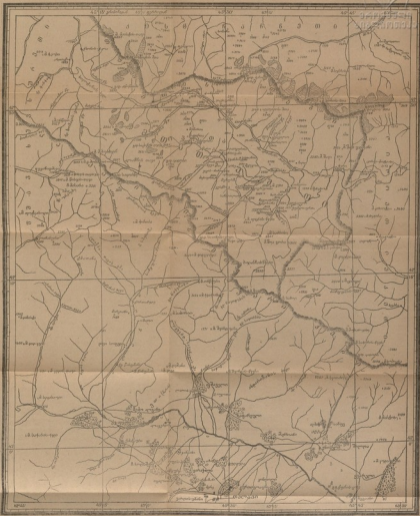
მათი შინაარსი.

№ №	გვ.
1. თებულოს მთა	7
2. დიკლოს მთა	9
3. ირმის ქანდაკება	13
4. ირმის ქანდაკება	14
5. ბრინჯაოს ბალთა	15
6. ადამიანის ქანდაკება	16
7. სოფ. წაროში აღმოჩენილი ნივთები	18
8. შეთე გულუხაიძე	42
9. თუშური სახნუელი	46
10. კაევი	47
11. მიწის ხენა	48
12. ყანის სამკალად მიმავალი თუშის ქალი	49
13. ცხერის სერი	53
14. თუში მეცხვარეები	54
15. ალაზნისთავის ცხერის ბინა. მეცხვარეები მარილს ნაყავენ	55
16. ცხერის წველა	56
17. ყველის დამზადება	58
18. მარხილი	62
19. ტვირთსაზიდი კეხი „ქოქი“	62
20. ჩხუტი	63
21. კარაქის შედღეება	64
22. კოლმეურნი ქალი ყველს აკეთებს	66
23. ძაფის დართვა	67
24. ჯარა	68
25. ჯარაზე ძაფის გრება	69
26. საქსოვი აკაზმა	70
27. ტოლის ქსოვა	71
28. ტოლის თელვა	72
29. თუშური ფარდაგი	73
30. თუშური ფარდაგის სახეები	74

31. ფარდაგის სახის ელემენტები	75
32. ახალ სახიანი ფარდავი	76
33. ძველებური ხურჯინი	77
34. ეხლანდელი ხურჯინი	
35. ჩითას ნაწილები	78
36. თუშური ჩითები	79
37. სადიაცო ჩითა	
38. საკაცო ჩითა	80
39. ჩითას ნაპრელის ცვლა	
40. ჩითას ელემენტები	81
41. ქალი ქსოვით სათიბში მიმავალი	82
42. თუშური ჯარანაიანი წინდა	83
43. ჩიხრიხი	83
44. ჩიხრიხით საბლის გრეხა	84
45. წინდის მქსოველი ბაეშები	85
46. თუშის მოჭრილი ლეკის მარჯვენა ხელი	94
47. მტრის ხელებ მიკრული თუშური სახლი	95
48. საფრინდაო	98
49. თუში სოფ. შენაქოდან	102
50. წოვა თუშის ქალი	105
51. წოვა თუშები	106
52. თუშის ქალები სოფ. ომალოდან	108
53. სალუდე	112
54. საზიწენე ნაფი	113
55. ტარკოშა და საწლე	114
56. სოფ. ომალო და მისი ციხე	116
57. ინდურთის სამი ციხე	118
58. სოფ. დართლო	119
59. დართლოს ციხე და მისი კრილი	121
60. დართლოს ციხის გეგმა	122
61. გირევის ციხე	123
62. ფარსმის ციხე	125
63. ნასოფლარი ეთელტა	128
64. სოფ. დართლოს აკლდამა	130
65. თუშური ჩარდახიანი სახლი	131
66. ჩარდახიანი სახლი და მისი კრილი	133
67. ჩარდახიანი სახლის გეგმა	134
68. ჩარდახიანი სახლის ორნამენტები	135
69. თუშური გადაკეთებული სახლი	138
70. თანამედროვე თუშური სახლი	139

ათა-თავითის რუკა

საქართველოს რუკები
საქართველოს რუკების ინსტიტუტი
საქართველოს რუკების ინსტიტუტი

